

નિવેદન

ભાલણુકૃત 'નલાખ્યાન'ના પ્રકાશન પછી દૂરંદ સમયમાં આ 'ભાલણુ : એક અધ્યયન' પુસ્તક 'પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રન્થમાલા'ના સાતમા અંક તરીકે પ્રકટ થાય છે. પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના એક આરંભ વિદ્વાન અધ્યાપક શ્રી. કેશવરામ ડા. શાસ્ત્રીને દ્વારે આ ગ્રન્થ તૈયાર થયો હોઈ પ્રસ્તુત વિષયની એક પ્રમાણુભૂત કૃતિ તે બન્યો છે. સ્વ. રામકાલ સુનીકાલ મોદીએ ભાલણુ-કૃત 'નલાખ્યાન'નું સંપાદન (પાટણ, ઈ.સ. ૧૯૨૪) કર્યું હતું તેમ કવિ ભાલણુના જીવન અને કવનને લગતા બે મુદ્દર અભ્યાસગ્રન્થો- 'ભાલણુ' (શ્રીસપાજી સાહિત્યમાલા પુષ્પ ૩૩, વડોદરા, ઈ.સ. ૧૯૧૯) તથા 'ભાલણુ હિદય અને બીમ' (ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ, ઈ.સ. ૧૯૪૪)-તેમણે તૈયાર કર્યા હતા. ત્યાર પછી, ભાલણુવિષયક સર્વ સાહિત્ય અને અભ્યાસ-સામગ્રીની પર્યેષણા કરીને શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રીએ એ કવિના જીવન અને કવન વિષેનો આ સમગ્રદર્શી અભ્યાસ રજૂ કર્યો છે.

'પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રન્થમાલા'નાં અન્ય પ્રકાશનોની જેમ આ કૃતિ પણ અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થશે એવી આશા છે.

'અધ્યાપકનિવાસ',
વડોદરા
અધિક આચણુ પ્રણિમા,
સં. ૨૦૧૪

ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા
સામાન્ય સંપાદક

પ્રાસ્તાવિક

૧૯૫૬-૫૭ના વર્ષમાં 'ગુજરાત યુનિવર્સિટી'ના ગુજરાતી વિષયના અનુરનાતક વિદ્યાર્થીઓને 'ભાણજી'નો આલિન્યકાર તરીકે અભ્યાસ કરાવવાનો સુયોગ મળ્યો હતો તે કારણે ભાણજીની પ્રાપ્ત બધી કૃતિઓનો અભ્યાસ કરવાનો માલ મળ્યો, અને 'ભાણજી : એક અધ્યયન' રખાયું. મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલયના 'ગુજરાતી વિભાગ'ના અધ્યક્ષ ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાહેબશાહે આ અધ્યયન જોયું અને એનો વ્યાપક ઉપયોગ સુલભ બને એ માટે મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા-સંચાલિત 'પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રંથમાલા'માં એવાનો વિશ્વવિદ્યાલયનો નિર્ણય મને જણાવ્યો. એના ફક્તચરણે આ ગ્રંથ અહીં પ્રસિદ્ધ થાય છે. ભાણજીના વિષયમાં જે કંઈ મારે કહેવાનું પ્રાપ્ત થયું છે તે સત્યોના તેમ જ માગ જૂના અભિપ્રાયોની વિચારણા સાથે અહીં અધ્યનન સ્વરૂપમાં મુકવાનો આ મારે પ્રયત્ન છે આ 'અધ્યયન'માં તેથી ભાણજીના સમયના વિષયમાં પણ મારા તરફથી સંવિનયન ચર્ચા કરવામાં આવી છે, જેમાં પૂર્વેના વિદ્વાનોની વિચારણાઓ પૂર્વપક્ષમાં (તેમ જ ઉત્તરપક્ષમાં પણ ક્યારેક) મૂકના શબ્દોમાં (આ રખાયું હોય ત્યાં આશંગડો) આપવામાં આવી છે. ભાણજીનો અભ્યાસ કરનારાઓને આ બધું ખૂબ જ લાભ આવશે, મોટે ભાગે એક જ સ્થાને મળી જતા હોઈ.

ડૉ. સાહેબશાહે અને મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલયના સંચાલકોએ મારી આ એવાને વધાવી દોઈ 'ભાણજીકૃત નાલગ્યાન' જેમ આને પણ પ્રસિદ્ધિ આપી છે એ બદલ એ સોનો હું આભારી છું. અને જેઓને ઉદ્દેશી આ પ્રયત્ન થયો છે તેઓને ઉપયોગના આવશે તો એનાથી માગ આ પ્રયત્નની સાર્થકતા છે.

મધુવન, અમદાવાદ
તા. ૧૧-૭-૫૮

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

અનુક્રમ

૧. આદિઆખ્યાનકાર ભાલણની પૂર્વે : ... ૩-૧૮
આખ્યાનનો વિષય ૫, કહવાબંધ ૮. ...
૨. ચરિત્રાલેખન : ૧૬-૧૦
ભાલણચરિત્ર-વિષયક પૂર્વજ્ઞ વગેરે ૧૯, એના ઉત્તર-
પક્ષનો આગલ ૨૭, ભાલણ અને મંજભાયા ૩૬,
ભાલણની દેવીભક્તિ ૪૧, ભાલણનો ગુરુ ૪૫,
ભાલણના પૂર્વજો અને વંશ્યો ૪૭, ભાલણનો સંન્યાસ
૫૦, ભાલણનું વતન ૫૨, ભાલણનું શ્રગ ૫૨,
ચરિત્રાલેખનનો ઉપસંહાર ૫૭.
૩. ભાલણની દેશીઓ : ... ૬૧-૬૯
દોહગાની દેશી ૬૨, અવૈયાની દેશી ૬૪, ચોપાઈની દેશી
૬૫, દગિગીનની દેશી ૬૬, રાવગમની દેશી ૬૬,
મોરહાની દેશી ૬૭, પ્રકીર્ણ દેશીઓ ૬૭.
૪. ગુજર ભાપાનું સ્વરૂપ : ... ૭૦-૮૦
૫. આખ્યાનકાર ભાલણ : .. ૮૧-૧૨૭
ભાલણની આખ્યાનકાર તર્કિકની મર્યાદા ૯૨, રસદર્શનઃ
શૃંગાર ૯૩, હાસ્ય ૧૦૧, કરુણ ૧૦૧, વીર ગેહ ભયાનક
અને ખીભત્સ ૧૦૩, અદ્ભુત ૧૦૩, વત્સલ ૧૦૪,
ભક્તિરસ ૧૧૦, અલંકારો : શબ્દના ૧૧૩, અલંકારોઃ
અર્થના ૧૧૬, ગુણદોષાદિ ૧૨૬.

૬. અનુવાદક ભાલણ .	૧૨૮-૧૫૫
સપ્તરાત્રી ૧૨૮, નળાખ્યાન ૧૩૩, દગમગ્રંથ ૧૪૧, કાદબરી ૧૪૭	
૭. પદકાન્ત ભાલણ .	૧૫૬-૧૭૪
પદમૂર્તિ ૧૫૬, પદકાન્ત ગ્વાનઅ ૧૬૩	
ઉપસદ્ધાર	૧૭૫-૧૭૬
વિશિષ્ટ ગાજ્ઞાની મૂર્તિ	૧૭૭-૧૮૬

ભાષાણુ : એક અધ્યયન

.

૧. આદિ આખ્યાનકાર ભાલણની પૂર્વે

આજે હવે સર્વસ્વીકૃત થઈ ચૂક્યું છે કે કડવાખડ આખ્યાન-પ્રકારનો પુરસ્કારક પાટણનો કવિ ભાલણ છે. એનો સમય વિક્રમની સોળમી સદીથી આ બાળુ તો આવી શકે એમ નથી જ એ ભાલણના કડવા-પ્રકારમાં કડવાને અંતે 'ભથલો' (પાછળથી જેને 'વલણુ' નું નામ મળ્યું છે તે). દાખલ કરી નાકરે કડવા બંધને વધુ ચોક્કસ કરી આખ્યાનપ્રવાહ વહાવ્યો. એનાથી 'સારી રીતે સમર્થિત થઈ શકે છે. અને વ્રજભાષામાં પણ ભાલણે થોડી પદ રચના કરી હોઈ અને એ પદરચના-પ્રકાર ખીલવનારા કુંલનદાસ સૂરદાસ વગેરે વૈષ્ણવી અષ્ટછાપ કવિઓના અગ્રણીઓનો કવનકાળ વિક્રમની સોળમી સદીના મધ્ય ભાગમાંથી શરૂ થતો હોઈ, અને એ પૂર્વે વ્રજભાષા કવિતાનું વાહન બનેલી મળતી ન હોઈ, એ પૂર્વે ભાલણને મૂકી શકાય એમ પણ નથી. એટલે જ્યારે ભાલણે વિક્રમની સોળમી સદીની ત્રીજી પચીસીમાં કડવા ખડ આખ્યાન-પ્રકારને વહેતો મૂક્યો ત્યારે એ પ્રકાર અચાનક જ પ્રગટ્યો કે એની પૂર્વે એનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં પ્રસાર હતો એ જાણવું આનંદપ્રદ થશે. એના (પ્રથમ) ' નળાખ્યાન ' નું જ બીજું કડવું અહીં જોઈએ :

કડવું ૨

રાગ કેશરો

વૈશંપાયન એમ ઓયરે, જનમેજય શ્રવણે ધરે;
નિરતરે વાણીએ શુણ પાંડવ તણા રે.

દાગ

પાસે રાય યુધિષ્ઠિર જોલે, બ્રાહ્મણ આગળ ભાળે;
તપણે નીર, નીસાસો મેહેલી દુઃખ પોતાનું દાળે. ૧૬

આ બીજું કડવું ૧૬ કડીનું છે. આમાં શરૂઆતની કડી 'ધ્રુવપદ'ની છે. એ કડીના અંત્યના શબ્દોના આવર્તનથી કડીઓના ઢાળાનો આરંભ થાય છે, અને તેથી અહીં 'ઢાલ' એવું સામાન્ય રીતે સર્વત્ર લખવામાં આવ્યું હોય છે. 'ધ્રુવપદ'ની કડી મોટે ભાગે ઢાળની કડીઓમાં નિરૂપાતા કથાનકનો ઉપક્રમ કરતી હોય છે અને આખ્યાનકાર કડવાં ગાઈ જતાવતો હોય છે ત્યારે એ 'ધ્રુવપદ'નું પ્રત્યેક કડીને અંતે આવર્તન કરતો હોય છે. બેશક, બધાં કડવાંમાં એ પ્રકારના આવર્તનનો નિર્દેશ કરવામાં નથી પણ આવ્યો હોતો. આપણે જ્યારે નાકરનો કડવાબંધ જોઈએ છિયે ત્યારે એ નીચે મુજબનો આકાર લે છે :

રાગ-રામગ્રી

સેવક ચાલ્યો માગી શીખ છ,
મન ન આણી શક્યો કોની બીહીક છ. (૧)

દાગ

મન ન આણીશ બીહીક કોની, જા તું પુરી મોઝાર;
પાણુ સાહીને પ્રેમદાને લાવ્ય આણે દાર. (૨)

*

જોળા તણો તું ખરખરો રે મન મ આણીશ, મૂં;
જાડ બામની ગદા બેસશે, રૂકશે ગરુડારૂઠ. (૨૪)

વવણ (કે બચલો)

રૂકશે ગરુડારૂઠ ને, આણીએ તજો જાણીશો;
થોડા દાહાડમાં કાળ ખૂટ્યો; અભિમાન તાં મ આણીશો. (૨૫)
(પ્રા. કા. વિનોદ, સભાપર્વ-કડવું ૯ મું, પ. ૫૬-૫૮)

આમાં આપણને જેમ 'ધ્રુવપદ'માંથી ઢાળની કડીનો આવર્તનથી આરંભ મળતો હતો તે જ રીતે ઢાળના બાંધાની બધી કડીઓ પૂરી થઈ જતાં છેલ્લી કડીના છેલ્લા શબ્દોના એ જ પ્રકાર-

ના આવર્તનથી 'ઊથલા'ની કડી સધાય છે અને જાણે કે કડવા-માંના પ્રસંગનો ઉપસંહાર થતો હોય તેમ એ ઊથલાની કડી અપારે કડવું પૂરું થતું હોય છે.

કડવાબંધનું આ માત્ર સામાન્ય લક્ષણ છે અને ભાલણ તેમજ નાકર બંનેનાં કાવ્યોમાં એવાં પણ કડવાં સંખ્યાબંધ મળે છે કે જેઓમાં ધ્રુવપદની કડી ન હોય. નાકરનાં આખ્યાનોમાં ઊથલા વિનાનાં - ઊથલા અને ધ્રુવપદ વિનાનાં, ને ધ્રુવપદ વિનાનાં પણ કડવાં મળે છે. આવા વિકલ્પોથી આપણને આ બંધનાં મૂળ શોધવામાં વધુ સરળતા થાય છે.

આખ્યાનનો વિષય :

ભાલણ નાકર વિષ્ણુદાસ શિવદાસ પ્રેમાનંદ વગેરેનાં આખ્યાનો-નો મુખ્યત્વે વિષય કયો છે એ સૌ જાણે છે. મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત હરિવંશ વગેરે પુરાણો અને જૂનાં પૌરાણિક કથાનકોમાં 'ઉપાખ્યાન' નામથી જે આખ્યાયિકાઓ આવતી હતી તેમાંથી વસ્તુ લઈને 'આખ્યાન'ની રચના કરવામાં આવતી હતી. આ 'આખ્યાન'સંજ્ઞા આપણને અત્યારે તો સૌથી પ્રથમ ભાલણની કૃતિઓમાં મળે છે; જેમકે —

‘તાવમય સકલ અર્થ પદમધેબાધું નલ-આખ્યાન.’

(નળાખ્યાન : ૧-૬)

અને ‘નળાખ્યાન’ને અંતે પણ —

‘યુધિષ્ઠિર આનંદ પામ્યા સાંભળી આખ્યાન.’

(નળાખ્યાન : ૩૩-૩૫)

આમ ભાલણ પોતાની આ પ્રકારની કૃતિઓને ‘આખ્યાન’ કહેવા માંડે છે ત્યારે નાકર જેવા રાસોને અનુસરી આ જ પ્રકારની કૃતિઓને ‘રાસ’ કહે છે; જેમકે —

‘અગ્નણના મિ કીવો રામ, હલિ નાકર હ હરિનો દાસ’

(નળાખ્યાન : છેલ્લું કડવું)

અને એ યદીનો જાંભાતનો વિષ્ણુદાસ પણ પોતાની આવી કૃતિઓને ' રાસ ' કહે છે; જેમકે —

‘ રામકૃપાએ કીધો રાસ, કર જોડીને કેહે વિષ્ણુદાસ. ’

(રુક્મિંગદ્યુરી : છેલ્લું કડતું)

પરંતુ નાકર અને વિષ્ણુદાસની આ કૃતિઓ કડવાખદ આખ્યાનો જ છે એ વિશે કરી શકા નથી. એશક, ભાલણને ‘ રાસ ’ શબ્દ અજાણ્યો નથી અને દશમસ્કંધમાં આવતા ‘ રુક્મિણી-હરણ ’ ના છેવટના ભાગમાં ‘ ગાન કરે જે પ્રેમગું એ કૃષ્ણવિવાહ-રાસ ’ (પૃ. ૨૮૦, ૫૬ ૩૪૧) એમ આખ્યાન-પ્રકારને માટે એ વામદે પણ છે. પણ એ આમ અપવાદે જ; બાકી તો એ ‘ આખ્યાન ’-પદ્ધતિનો પુરસ્કારક હોઈ કડવાખદ ઉપરની એની હથોટીનો ‘ કાદંબરી ’ના સારાનુવાદમાં પણ સફળતાથી અખતરો કરે છે; અને એટલેથી જ ન અટકતાં ‘ કાદંબરી ’ ને પણ એ ‘ આખ્યાન ’ કહે છે; જેમકે —

“ તે માંટિ સંક્ષેપિ કરી મુગ્ધબોધની કાદંબરી. ”

કથામાત્ર લેઈ રસ-સાર કહિ ‘ ભાલણ ’ શુદ્ધિમાનિ પ્રકાર.

ભાષાઈ કીધું આખ્યાન, રસિક મુગ્ધ રીઝવા ગાન.

વિપ્રક્ષંભ શૃંગાર સંયોગ પ્રીતિ ધણી જીપાઈ ભોગ. ”

(કાદંબરી : પૂર્વભાગ-અંતભાગ)

ઉત્તર ભાગને અંતે આવો કોઈ નિદેશ નથી; છતાં પુષ્પિકામાં નીચે મુજબ જોવા મળે છે :

इति श्रीवार्द्धवरी...उपाख्यान त्रवाडीमालकृत संग्रह ॥

(સં. ૧૬૭૨ ની એકમાત્ર હાથપ્રતનો અંતભાગ)

ભાલણે જ આ ‘ ઉપાખ્યાન ’ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે કે પરંપરાથી લલિયાએ પ્રયોજ્યો છે એ કહેવાનું આપણી પાસે કોઈ પ્રામાણિક સાધન નથી; માત્ર એટલું કહી શકાય કે સં. ૧૬૭૨ માં આ કથાને ‘ ઉપાખ્યાન ’ કહી શકાતું હતું.

આમ ‘ ઉપાખ્યાન ’ અને ‘ આખ્યાન ’નો અનન્યતા-ભાવ આમાંથી સમજાય. બેશક, કાદંબરી તો માત્ર કાદંબરિક કથા છે, આમ છતાં લાલણે એનો સારાતુવાદ પોતાનાં આખ્યાનોને માટે સ્વીકારાયેલા કડવાળંઘમાં કર્યો હોઈ એને એ ‘ આખ્યાન ’ શબ્દથી જણાવે છે. પરંતુ લાલણ પછી તો કડવાળંઘ ધાર્મિક પૌરાણિક કથાનકોને માટે જ વ્યાપક થવાને કારણે ‘ આખ્યાનો ’થી ધાર્મિક કથાનકોનો બોધ વ્યાપક બન્યો — અને એ જ પરંપરામાં છેલ્લા સમર્થ આખ્યાનકાર પ્રેમાનંદે આખ્યાનો બાંધ્યાં અને લક્ષ્યચરિતો પણ એમાં સમાવેશ કરી નરસિંહ મહેતાના જીવનને લગતાં ‘ હૂંડી વિવાહ શ્રાદ્ધ અને મામેરું ’ એ કાવ્યો ગોવિંદ અને વિશ્વનાથ જાની તેમજ હરિદાસ વાળંદ વગેરેની પદ્ધતિએ ગાયાં. પરંતુ સામાન્ય રીતે પૌરાણિક ઉપાખ્યાનો જ ‘ આખ્યાન ’નો વિષય, રહ્યાં. અને આ ઉપાખ્યાનો જ ગુજરાતીમાં લાલણને હાથે ‘ આખ્યાન ’ સંજ્ઞા પામ્યાં હોઈ ગુજરાતી આખ્યાનોને માટે સં. ‘ આખ્યાન ’ શબ્દનો પ્રયોગ આપણને એની મૂળ લાક્ષણિકતાથી થોડો વિચલિત થયેલો મળે છે. વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ તો આ=આરે બાજુથી લ્યાન (‘ લ્યા કહેવું ’ ધાતુનું ક્રિયાવાચક નામ=કથન) કહેવામાં આવે તે આખ્યાન આટલો જ શબ્દાર્થ છે; પરંતુ રૂઢિથી ‘ આત્યાનં પૂર્વદત્તોત્તિ (આપ્તેઃ-શબ્દકોશ)-’ પૂર્વના બનેલા જ્ઞાતોનો કથન ’ એવા અર્થમાં મળ્યો. કાલિદાસે પણ આવા અર્થ સાથે આખ્યાનવિદ્ શબ્દનો ઉપયોગ (માલવિકા-૨) કર્યો છે; અને મનુ-સ્મૃતિમાં પણ આખ્યાનનીતિહાસાથ પુરાણાનિ યિલાનિ ચ (૩-૨૩૨) એમ ‘ આખ્યાનો ધતિહાસો પુરાણો અને હરિવંશ જેવાં ખિલ પુરાણ ’ એવી ક્રોટિએ જોવા મળે છે. આર્ષકાવ્યમાં સર્ગને ‘ આખ્યાન ’ કહે છે — એમ સાહિત્યદર્પણકાર વિશ્વનાથ કહે છે. એ રીતે મહા-ભારત વગેરેમાં ઇતિહાસ પુરાતનમ્ શબ્દોથી ‘ ઉપાખ્યાનો ’નો ઉપક્રમ કરવામાં આવે છે; એટલે મુખ્ય કથાનક જે ચાલતું હોય તેમાં દૃષ્ટાંત તરીકે કે આડકથા તરીકે આપવામાં આવતાં ‘ ગૌણ

આખ્યાન તે ઉપાખ્યાન '—એમ નલોપાખ્યાન—માવિઝ્યોપાખ્યાન—રામોપાખ્યાન વગેરે મહાભારતમાં આપવામાં આવેલાં છે. અને આચાર્ય હેમચન્દ્રે ખુલાસો કર્યો જ છે કે—પ્રવચનમયે પરબોધનાર્થ નભાગુપાખ્યાનમિવોપાખ્યાન-મમિતયન્ પઠન્ ગાયન્ ચદેકો પ્રતિષ્ઠઃ કથયતિ તદ્ ગોવિન્દવદ્ આખ્યાનમ્ (કાવ્યાનુશાસન : ૮-૮ ની સ્વીપત્ત ટીકા)—પ્રજ ધોમાં બીજાને ઉપદેશ આપવા નલોપાખ્યાન વગેરેની જેમ ઉપાખ્યાનનો અભિનય કરતો, ચાકું કરતો, ગાતો એક ગ્રંથકાર જે કહે છે તે આખ્યાન; જેમકે 'ગોવિન્દ આખ્યાન.'—આ પરંપરામાં શુજરાતી કવિઓએ પછી એકલો 'આખ્યાન' શબ્દ જ સ્વીકાર્યો છે.

કંઠવાખ્યંધ :

ભાલણે વહેતાં મૂકેલાં આખ્યાનોનો ખંધ કંઠવાંનો છે. ભાલણની પૂર્વે કડવક શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો છે અને ખાસ કરીને અપભ્રંશનાં સંધિખંધ કાવ્યોમાં પ્રત્યેક નાના એકમને માટે એ પ્રયોજાતો, અને એમાં આંતે 'ધ્ર' એટલે 'ધ્રુ' 'ધ્રુવ' અથવા ઘટ્ટા આવતી. આ વિશેનું વિધાન પણ આં હેમચંદ્ર જેટલું જૂનું છે. 'છંદોનુશાસન'માં આં હેમચંદ્ર જણાવે છે કે :

✓ સખ્યાદૌ કડવમાન્તે ધ્રુવં સ્વાદિતિ ધ્રુવા ધ્રુવક ઘટ્ટાવ ।

(અખ્યાય ૧-૧)

'સંધિકાવ્યના આરંભમાં અને પ્રત્યેક કંઠવાને અ તે ધ્રુ આવે.' અને ધ્રુવપદને માટે 'ઘટ્ટા' ૩૧ માત્રાનાં બે ચરણોની પ્રયોજાતી. 'કડવક'માં આ આંતે આવતી. અને અપભ્રંશમાં તો મહાપુરાણ પદમચરિઉ કરકંડુચરિઉ જસહરચરિઉ દોહાકોશ વગેરે અનેક સંધિકાવ્યો રચાયેલાં જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે આવાં 'કડવકો'માં ૨૦ થી ૩૨ ચરણ આવતાં. આમાં મોટે ભાગે ૧૬ માત્રાના માત્રામેળ છંદોનો પ્રયોગ થતો; પણ ઘણે ભાગે એ છંદ ચરણાકુળ રહેતો. આપણને આ પાછલો પ્રકાર તુલસીદાસના 'રામચરિત-માનસ'માં વ્યાપક રીતે મળે છે—જ્યાં 'ઘટ્ટા'ને સ્થળે 'દોહો'ને કંવચિત્ 'સોરઠો' પણ મળે છે.

અને અપભ્રંશનાં સંધિકાવ્યોમાં માત્રામેળ અનેક છંદો પ્રયોજતા એટલે ‘કડવક’માં અનેક તત્ત્વન્ય દેશી બંધોનો વિકાસ થયો છે એ સ્વયં પ્રમાણિત થઈ રહે છે.

પરંતુ આ ‘કડવક’ નામ પડયું શાથી? આ. હેમચંદ્ર તો સંસ્કૃતીકરણ પામેલો કડવક શબ્દ જ નોંધે છે—જાણે કે એ સંસ્કૃત શબ્દ છે એ પ્રમાણે જ. પણ પારિભાષિક સ્વરૂપ પામેલા આ શબ્દનો અર્થ શો છે એ આમાંથી સ્પષ્ટ થતું નથી. સ્વાયે લાગેલા ‘ક’ પ્રત્યયને દૂર કરીએ તો આમાં આપણને પ્રાકૃત શબ્દ *કડવ જોવા મળે છે અને સ્વાયે લાગેલા કને લક્ષ્યમાં લઈએ તો એ શબ્દ *કડવમ—હોઈ શકે. આ રૂપને નજીકમાં નજીક સં. શબ્દો *કટ-પદ—અને *કટ-પદ—હોઈ શકે. ભાષાશાસ્ત્રીય વિકાસમાં તો કટ—એ કટ—નો જ વિકાસ છે; છતાં અર્થની દૃષ્ટિએ પછી ભેદ મળે છે અને એમાં *કટ-પદ=‘જેનાં પદ કરાયાં છે’ એ અર્થનો *કડવમ—સાથે સંબંધ હોય એના કરતાં *કટપદ—નો સંબંધ વધારે સંગત થઈ પડે એમ છે. ‘કટ’ના અનેક અર્થોમાં એક અર્થ ‘પાટિયાનો ટુકડો’ એવો થાય છે. આ જ શબ્દના વિકસિત કટકનો ‘કડું’ એ અર્થ તો ખૂબ જ બહીષીતો છે. આમાંથી આપણને ‘એક પટ્ટીમાં જોડાયેલાં પદોનો સમૂહ’ કે ‘કડાના રૂપમાં એકબીજાની સાથે જોડાયેલાં પદોનો સમૂહ’ તે *કટ-પદ(અથવા *કટક-પદ) > *કડવમ (અથવા *કડમ વમ). અને આને ગુજરાતીમાં સંપૂર્ણ શ્લોકને કે પૂરાં ચરણોના પદને આપણે ‘કડી’ કહીએ છીએ. આ ‘કડી’ શબ્દ તો સં. કટિકા > પ્રા. કડિમા > અપ. કડિમ > ગુજ. કડી એમ ઊતરી આવ્યો છે. એટલે કાવ્યોનો શ્લોકાત્મક એકમ કડી <સં. કટિકા તો એવી કડીઓના સમૂહ માટે કડવું <અપ. કડવરું <પ્રા. *કડવમ <સં. *કટપદમ—આમ એનો પારિભાષિક અર્થ બંધ બેસી રહે છે.

વિશ્વનાથ ‘સાહિત્યદર્પણ’માં અપભ્રંશનિબંધરસિમ્વ સર્ગાઃ કુડવકામિધાઃ

(૬-૩૨૭) એમ 'કડવ'ને બદલે 'કુડવ' શબ્દ આપે છે. સં.માં તેલે લરવાના ચામડાના કુદલાને માટે કુતુપ- શબ્દ છે. એના ઉપરથી કુડવ- થઈ 'કુડલું-કુડલું' શબ્દ શુજ.માં આવ્યો છે. માણ લટ્ટો તાળાની માણ વગાડે છે તે પૂર્વમાં ચામડાની હોય અને એના ઉપર વગાડી થયેલો 'આખ્યાન' ગાતા હોય તો કદાચ- 'કુડલું' શબ્દનો સખધ સ. કુતુપ- સાથે હોય. એવો બીજો શબ્દ ભાંડ-વાધ વગેરે માટે કુતપ- છે; એમાંથી કુડવ- ની એટલી જ શક્યતા છે. પણ આનો નિશ્ચય કરવાનું કાર્ય સરળ નથી.

અને જૂની શુજરાતીની કૃતિઓમાં 'કડવા' આપણને જોવા પણ મળે છે. અને વસ્તુપાલ-તેજપાલના સમકાલીન વિજયમેનસૂરિનો 'શિવંતગિરિ રાસુ' ૨૦-૧૦-૨૨-૨૦ કડીઓનાં ચાર કડવાંમાં મળે છે-જેમાં ૧ લા કડવામાં 'દોહો,' ૨ જા કડવામાં છ ચરણોનો મિશ્ર છંદ, ૩ જામાં 'દોહો' અને ૪ થામાં 'સોરઠો' જેવે દેશીઓના રૂપમાં જોવામાં આવે છે.

'કડવક' મૂળ સંધિકાઓનો એકમ હતું, પરંતુ શુજરાત-મરિવાડમાં થયેલા અપભ્રંશના ઉત્તરકાલીન વિકાસમાં સંધિકાઓના સ્થાનમાં નાના નાના રામ શરૂ થયા તેમાં ભાસ (<સં, બાપ) અને ઠવણી (-અપ. ઠવણિમ < પા ઠવણિમ < સ. સ્થપણિકા=સ્થાપણિકા)- આ બે પારિભાષિક શબ્દ પ્રચારમાં આવ્યા. અને મોટે ભાગે એ જ પ્રચારમાં રહ્યા છે. 'રાસ'માંથી પ્રબંધકાવ્યોનો વિકાસ થયો. અને સળંગ બંધની રચના થઈ ત્યારે પછીથી મોટાં કાવ્યોના બંધ પડ્યા; તો મૂળની 'ભાસ' અને 'ઠવણી'નું સ્થાન જરા મોટા 'દાલ' શબ્દથી ભાણીતા પારિભાષિક શબ્દે લીધું. આ 'દાલ' એટલે જેવે દેશીનો એક પ્રકારનો એકમ. અને જ્યારે આખ્યાનબંધના 'કડવા'નો વિચાર કરિયે છિયે ત્યારે એમાં ઉઠાવની 'ધત્તા'ના જેવી ધ્રુવ પંક્તિઓ, એના પછી 'દાલ', અને નાકરના સમયથી ઉમેરાયેલા 'ભથલા'નાં દર્શન કરી શકિયે છિયે. આમાંના 'ધ્રુવ' અને 'દાલ'ના પ્રકારનો આવર્તનાત્મક મંબંધ છેક સ. ૧૨૪૧માં રચાયેલા

‘ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ’માં જોવા મળે છે. ખાસ કરી ‘સરસ્વતી ધઉલ’ તરીકે જાણીતા મથાળે ‘ધઉલ’ અને ‘ત્રુટક’ની પરંપરા સાંકળીથી સંકળાયેલી જોવા મળે છે; જેમકે—

“દિવં સરસ્વતી ધઉલ—”

તઉ તહિં બીજાં દિણિ સુવિહાણિ, બીડિ એક જ. અનિવરેગી,
સગડ સમહરે વરસએ ખાણિ, જ્યંતસુત જીવીયએ જાવડુ એ;
અરીયેણુ સંગમધ અગોઅગિ, રાઉતો રામતિ રેણિ રમંધં એ,
લડસડ લાડઉ ચડીય ચઉરંગિ, આરેયણિ સયંવર વરંધં એ ॥ ૧૪૪ ॥

ત્રુટક—“વર વરંધં સયંવર વીર, આરેણુ સાહસં ધીર;
મંડલીય મિલિયો જન, હુય હીસ મંગલ ગાન;
હુય હીસ મંગલ ગાનિ ગાજ્ય, ગયણુ ગિરિ ગુહ ગુમગુમંધ;
ધમધમીય ધરયજ. સસીયાન સંકષ, સેસ કુલગિરિ કમકમંધ.
ધસધસીય ધાયંધ ધારધા વલિ, ધીર વીર વિહંડએ,
સામંત સમહરિ, સમુ ન લહં, મંડલીકે ન મંડએ ॥ ૧૪૫ ॥”

આ જ પ્રકાર આપણને ફોણ કાવ્યોમાં પણ મળે છે; ત્યાં ધ્રુવકડી તરીકે ‘રાસક’ની એકંકે જે કડી અને એની સાથે ‘અદૈઉ’ સંકળાયેલો હોય છે; જેમકે—

રાસકે

“સરસતિ સરસ તિ મુજ મતિ દેવી એ, દેવીય તું જણુ સાર રે,
નીલ-કમલસાંભલ જિનવર વરણુવું નેમિકુમાર રે;
જગરંજણુ રેણિ મયણુવિહંડણુ, મંડણુ ગિરિ ગિરનાર રે;
સુરનાર કિનરવર નિત વદિત, કામિત ફલ દાતાર રે.”

અદૈઉ

કામિત ફલ દાતાર, સાંભી નેમિકુમાર;

દાર મનોહરુ એ મુગતિરમણિવરુ એ,
યાદવશશંગાર, ધાવનિવારણુહાર;
નારણુ નિસુવન એ, જનમનરજન એ;
આત્મીનુ કાચ સંગદ-સુરખાલિધનેમિ-ફાળ. પ્ર. પ્ર. ૭)

નરસિંહ મહેતાએ ખાસ કરી એની ચાતુરીઓમાં ‘ ભરતે-
શ્વરખાહુબલિરાસ ’ ના ‘ સરસ્વતી ધઉલ ’ નો ‘ ત્રૂટક ’ અને ‘ ધઉલ ’
નો પ્રકાર પણ સ્વીકાર્યો છે; જેમ કે—

‘ મુણેજી અબોલગા આધાર, નિસા કિહાં કીધલો વિહાર ? ૧

ઢાળ—વિહાર અતિ સુકુમાર અગે કહોને રગની કિહાં રમ્યા,
યુવતી તે અતિ બલ્લવંત સેને, કોમલ અગે કિમ ખમ્યા ? ૨
કહેસ્યો તે રલિયાત યાસ્થું, નહિ કઈ રીસ લગારિ.
જો કરમો સંકાચ તો વઢવાડો વિસ્તાર. ૩
મુણેજી સલુણગા રે કંથ,
કેમલ નિસ આપિયા આણે પંથ ? ૪

ઢાળ— પંથ સી પર આપિયા ? ઉગ્ગરા આણી વેપ ?
ભર વિશ્વાસમેં હસે તિહાં કેમ પાગ્યો બેપ ? ૫
ફેરી આસો, હું સાથે આવું અને જોઈ જુગત અપાર;
તમને તે દેખું લાગતી, તેને આપું દિયાનો હાર. ૬
(ચાતુરી : પૃ. ૫૭-૫૮)

ઢાળની ચારે પંક્તિઓ હરિગીતની દેશીમાં ‘ ભરતેશ્વરખાહુ-
બલિરાસ ’ ના જેવી જ મળે છે. નરસિંહ મહેતામાં આ પ્રકાર પણ
ખેડાયો નથી અને ચાતુરીઓમાં ધ્રુવાની કડી અને પછી કડીઓનાં
નાનાં કડવાં જ સંધાયાં છે; જેમકે

“ મુણેજી સલુણગા રે, રેણુ રાસ રમ્યા ને ભરો છો તમહે નેણુ;
મું દુઃખ છે રે તમહેને નાથ, વલ્લહા, કહોને મુઝને વાત. ૧

ઢાળ— વાત કહોને વલ્લહા, કાં થઈ રહ્યા છો ઉદાસ ?

સિયાને તે કાજે સ્થામજી મૂકા છો મુખ નિસાસ ? ૨ ”

વગેરે (ચાતુરી ૧લી, પૃ. ૫)

અને ૧૧ કડીની આ ચાતુરી છે. આમ કડીઓમાં વધઘટ
પ્રમાણે મોટા લાગની ચાતુરીઓ રચવામાં આવી છે. આ પ્રકારમાં
‘ ત્રૂટક ’ પદ્ધતિની ધ્રુવાની નાના ટુકડા જેવી પંક્તિઓને બદલે
વ્યવસ્થિત લાંબા માપની પંક્તિઓ છે. આવો જ પ્રકાર સં.

૧૫૨૬માં એટલે કે નરસિંહ મહેતાના વૃદ્ધમાન્ય કાળના અંત-
ભાગમાં કર્મણુ મંત્રીએ રચેલા ‘સીતાહરણ’ નામના સળંગ કાવ્યમાં
વચ્ચે અપાતાં સ્વતંત્ર પાંચ ‘ધૂલ’માં જોવા મળે છે; જેમકે

“સેન મલિયાં સવિ સાયરતીરછ, વીર હનુમંત વીનવછ ધણું એ.
‘નએસિ લંકા, મોધિસિ સીતા, અહિનાણુ આપુ તુલ્લ તણું એ.’ ત્રૂટક
અહિનાણુ લેછ નછ સાંચરિહિ, તતખિણુ ગિણુ વીર;
સાયર હુ ગિલધિહિ; પુહુતુણુ પેલછ તીરિ.” વગેરે
(પંદરમા શતકનાં પ્રા. ગુ. કાવ્ય, પૃ. ૪૫)

આ પાંચ ધવલનો સ્વતંત્ર એક એકમ હોય તે રીતે પાંચમા
ધવલને અંતે કર્તાના નામની છાપ જોવા મળે છે; જેમકે

“સીતાહરણુ જે સાંભલછ, રામ લાગછ પાપ,
કર જોડી કર્મણુ વીનવછ, પાતિગ દૂર પલાય.” (એજન, પૃ. ૫૦)

પહેલાં ચાર ધવલને અંતે કર્તાની છાપ નથી એ સૂચક છે.
આ લાક્ષણિકતા તો સ્વતંત્ર નાનાં નાનાં પદોની હતી એ આપણે
જેમ નરસિંહ મહેતાનાં સેંકડો પદોમાં જોઈ શકિયે છિયે તેમ
કર્મણુ અને વીરસિંહની કૃતિઓમાંનાં પદોમાં પણ જોઈ શકિયે છિયે :

કર્મણુ : ઉપરનાં ધવલોની પૂર્વેના ૧ ધ્રુવપદ અને ૩ કડીઓના
‘સપનગીત’ને અંતે :

“મંત્રો કર્મણુચુ સ્વામી અયોધ્યા રામ સીતા લેછ વલિયા. મધન”
(એજન, પૃ. ૪૪)

વીરસિંહ : એના ‘ઉપાહરણુ’માં ‘કેદારા’ના એક પદની નીચે :

“વરસંગ લણુછ : પ્રતીતિ ગિપની તુ દીવડિ ચગ દીધી-નિશિન”
(ઉપાહરણુ)

પદોમાં કર્તાની છાપની પદ્ધતિ આપણને સં. ૧૪૧૭ની
હંસાઉલિનાં વિરહગીતોમાં પણ મળે છે; જેમકે

“લણિ અસામ્રત : ભવઅંતરિ સમરિ સામણિ કંત;”
(‘હંસાઉલિ’ પૃ. ૮૧)

આ જ યુગના પણ મારવાડના ઝાલોરમાં જઈ વચેલા વીસનગરના કવિ પદ્મનાભના 'કાન્હડદેવગંધ'માં નવ જેટલા ગીત અપાયા છે છતાં એમાં કુર્તાના નામની છાપ જોવા મળતી નથી, જ્યારે નજીકના-આબુ નજીકના શિરોહીના વતની માંડણ બંધારાએ જે સ્વતંત્ર પદો રચ્યાં છે તેમાં 'માંડણ', 'માંડણચા સ્વામી' જેવી છાપ જોવા મળે છે (કવિચરિત-ખીજી આવૃત્તિ-પૃ. ૮૫) કે જેવી સિદ્ધપુરમાં 'હરિલીલાપોડશકતા'ની અને પ્રભાસપાટણમાં 'પ્રબોધપ્રકાશ'ની રચના કરનારા ભીમનાં પદોમાં 'ભીમ ભણિ', 'ભીમસ્વામી', 'ભીમ કેશવદાસ કર જોડી વીનવિ' વગેરે છાપ મળે છે. (એજન, પૃ. ૯૮-૧૦૦)

અને સં. ૧૫૪૬માં 'ઉમરેઠ'માં પોતાનું કાવ્ય રચતા ખડાયતા બ્રાહ્મણ જનાઈને 'ઉષાહરણ'નાં જત્રીએ કડવાંમાં 'ભણુઈ જનાઈન', 'જનાઈન ભણુઈ', 'જનાઈન ભણિ', 'ભણુઈ....જનાઈન', 'ઇમ કહિ ત્રવાડી જનાઈન', 'ભણુઈ ત્રવાડી જનાઈન' આમાના કેઈ પણ એક પ્રકારે છાપ જોવા મળે છે (માત્ર ૩૧ મા એક પદ નીચે જોવામાં નથી આવતી) (પ્રા. ગુ. કા. પૃ. ૭૫-૮૫)-અને કવિ આ પોતાના કાવ્યને 'એકમના જે ગાયઈ, સાંભલઈ જે રાસ' આમ આરંભમાં 'રાસ' કહે છે (એજન, પૃ. ૭૫). આ ૩૨ કડવાંમાંનાં બધાં જ નિરૂપણાત્મક છે, અને એમાં કેઈ પણ પદ નથી. બેશક, મોટા ભાગનાં ગેય કડવાં વિવિધ દેશીઓમાં બંધાયેલાં છે અને ભવિષ્યના આખ્યાનકારોને બાધવાનાં કડવાની વિવિધતાનાં ખીજ મૂલ કરી આપે છે, જેમાં ચરણોને અતે 'સાહેલડી રે' (કડવું ૧૦મું), 'ન પરણું રે અસુરકુંઆરી-કાંઈ ન પરણું રે અસુર-કુંઆરી' (જેવી આંતરે શબ્દાવલી) (કડવું ૧૬ મું), 'મલ્યા મન મેલગ્યો એ' (કડવું ૧૭ મું), 'હર ગોપાલા રે' (કડવું ૨૭મું), અને 'શ્રીરંગ આવ્યા ઉષા અનિરુદ્ધસ્યુ' (કડવું ૩૨ મું)-આવે પ્રકાર જોવા મળે છે. પણ એમાં નરસિંહ મહેતાની ચાતુરીઓમાં છે તેવી 'દાળ' પહેલાંની ધ્રુવપંક્તિઓ જોવા નથી મળતી, એટલે કે

આખ્યાનપ્રકારમાં 'કડવા'ને ધ્રુવપંક્તિ જેવા નથી મળતી; પદ્ધતિ પદપ્રકારની જ રહે છે.

જૂનાગઢના સં. ૧૫૬૫માં 'ગૌરીચરિત્ર' રચતા અડાલજી મોઢ શ્રીધરે કડવાબંધમાં વિશેષતા સાધી છે અને એમાં ધ્રુવપંક્તિઓ વધુ વ્યવસ્થિત બને છે—એટલું જ નહિ, કડવાને અંતે 'વલણ' જેવો પ્રકાર પણ જેવા મળે છે; જેમકે—

“શા ભણી શિવે સતાપ માંડ્યો, દૂભાયો મેં નહિ હરી;
વેણીની વાત તો હું ન જાણું, શિર વહે છે મુર—સરી. ૫
મુરસરી મદિર માહે મૂકી, ગિરે નિટબન કરે ધણુ;
માયા ધરીને ધ્યાન ચૂકવું, કહે ભવાની હરતણુ.” ૬
(જૂ. કા. દો. ભાગ ૬, પૃ. ૪૭૭)

જેકે ક્યાંય પણ 'વલણ' કે 'બિથલો' શબ્દ જેવા મળતો નથી, છતાં કડવાં ૫-૬-૭-૮-૧૧-૧૨-૧૩-૧૪-૧૫માં આવેલાં સોકળીપ્રકાર મળે છે જ.

આમ પદપ્રકાર અને કડવાપ્રકાર વચ્ચે સમન્વય સાધતી પદ્ધતિનો વિકાસ સં. ૧૫૬૫ મુખીમાં જેવા મળે છે, જ્યાં શ્રીધરના 'ગૌરીચરિત્ર'ના કડવાં છ કડીથી તો વધતાં જ નથી.

આરંભમાં જ સ્પષ્ટ કરવામા આવ્યું છે કે મહાભારત અને રામાયણ તથા ભાગવતાદિ બીજાં પુરાણોમાંથી વસ્તુ લઈ આખ્યાનો બાધવામા આવ્યાં છે. ભાગવતની પૂર્વે જૈનેતર કવિઓમાં કર્મણુ અર્જુન માંડણુ 'રામકથા' ની રચના કરે છે, તો માંડણુ 'રુદ્રમા-ગદ-કથા' પણ રચે છે, જ્યારે વીરસિંહ જનાર્દન અને દેહલ 'ઉવા-અનિરુદ્ધચરિત' બાધે છે, અને સિદ્ધપુરમા રહી ભીમ આખા 'ભાગવત' નો સાર બાધી આપે છે આમાં જનાર્દન માત્ર નાનો કડવાબંધ લે છે, જ્યારે બાકીના તો સળંગ બંધના ચોપાઈ-ચોપાઈતાવડી-પૂર્વછાયા કે એવા પ્રકારના કાવ્ય રચી આપે છે. આ જાતની પરંપરા આ કવિઓ પાસે જૈન રાસકારોની વિસ્તરેલી પડી

હુતી. વચ્ચે આ કવિઓ જરૂર પડતાં ગીતો મૂકતા, પણ અદ્ય સંખ્યામાં જ. આપણને કડવાળંધનો સાચો આરંભ તો જનાર્દનના ‘ ઉપાહરણ ’ (સં. ૧૫૪૬-ઉમર૬) માં જ જોવા મળે છે.

અહીં આપણે નરસિંહ મહેતાને નજર બહાર ન રાખી શકિયે, કેમકે એણે પણ ટેક અંશે નિરૂપણાત્મક કહી શકાય તેવા ‘ સુદામા ચરિત ’ અને સ્વચરિતને લગતાં ‘ વિવાહ ’ ‘ મામેરું ’ ‘ હાર ’ અને ‘ હૂંડી ’ એ કાવ્ય આખ્યાં છે. આમાં ‘ સુદામાચરિત ’ને તો ‘ આખ્યાન ’ જ કહી શકાય, કારણ કે સાગવત-દશમસ્કંધમાં આવતા ‘ સુદામાચરિત ’નો આમાં વિસ્તાર મળે છે; બેશક, એણે મુખ્યત્વે બૂલણમાં પદપ્રકારે જ એ બાંધ્યું છે. આ આખો પ્રકાર નામદેવના અભંગોનો એણે વિકવાસી કૃષ્ણને લગતાં કેંક નિરૂપણાત્મક અને કેંક જિર્મિરૂપ પદોની રચના સાધી છે. ‘ ચાતુરીઓ ’ વગેરે તો એમાંની મોટા સાગની કડવા-અંધમાં હોવા છતાં પણ જિર્મિરૂપ પદોના પ્રકારની જ હોઈ એને ‘ આખ્યાન ’ પ્રકારમાં આપણે મૂકી શકિયે નહિ. ‘ સ્વચરિત ’ નાં પદ મોટે ભાગે નિરૂપણાત્મક છે, પણ એ પૌરાણિક વિષયનાં નથી તેથી ‘ આખ્યાન ’ કોટિમાં ન આવે. હા, એ આખ્યાનકોટિમાં આવી શકે, જો બીજા કોઈ આખ્યાન-કારે એને ‘ ભક્તચરિત ’ તરીકે બાંધ્યાં હોય; અને આપણે જોઈએ જ છિયે કે વિષ્ણુદાસ, ગોવિંદ, કૃષ્ણદાસ, વિશ્વનાથ જાની, હરિદાસ, પ્રેમાનંદ વગેરેએ નરસિંહ-ચરિતને આખ્યાનનો વિષય બનાવ્યું પણ છે.

આમ સળંગ અંધનાં અને કડવાળંધનાં એમ બે પ્રકારનાં આખ્યાન-નિરૂપણ આપણને સં. ૧૫૫૦ લગભગ જોવા મળે છે. આમાંનો કડવાળંધ ભાલણ અપનાવી લે છે અને વિપુલ પ્રમાણમાં આખ્યાનોની રચના કરે છે. નીચેનાં એનાં કડવાળંધ આખ્યાન મળે છે :

૧. સપ્તશતી, ૨. જલધર આખ્યાન, ૩. નળાખ્યાન, ૪. મામડી આખ્યાન, ૫. મુવાખ્યાન, ૬. મૃગીઆખ્યાન અને ૭. દશમસ્કંધ. ૮ મું દુર્વાસા આખ્યાન તૂટક છે અને એનાં મળતાં કડવાંમાં

‘ ભાલણ ’ની છાપ નથી એટલે ભાલણની એ કૃતિ ચોક્કસ છે એમ કહી શકાય નહિ. ૯ મા ‘ દ્રૌપદીવઆહરણ ’નાં પદ મળે છે તો એમાં સંગત થાય તેવાં ‘ કૃષ્ણવિદિ ’નાં પણ ૪ પદ મળે છે. આ બંને કદાચ એક અંથના ભાગ હોઈ શકે.

એની ૧૦ મી રામકથાને લગતી કૃતિઓ બધી જ વિવિધ પદોમાં છે અને સળંગ ક્રમે મૂકવી હોય તો રામબાલચરિત્ર-રામવિવાહ અને રામાયણ એ ક્રમે મૂકી શકાય, અને એને એક જ ‘ રામ ચરિત ’ મથાળે સાંકળી લેવાય. એનાં ઉદ્ભવાગમન, રુકિમણીહરણ અને કૃષ્ણબાલલીલાનાં પદ એ તો ‘ દશમસ્કંધ ’ ના જ ભાગ છે; બેશક, કૃષ્ણલીલાનાં એવાં પણ કેટલાંક પદ મળે છે કે જે ‘ દશમસ્કંધ ’ માં નથી; પરંતુ ‘ દશમસ્કંધ ’ની સળંગ કથામાં અનેક સ્વતંત્ર પદો આમેજ થઈ ગયાં છે તેવાં જ આ આમેજ ન થયેલાં પદ છે. ‘ દશમસ્કંધ ’ નો અભ્યાસ કરનારાને એ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે સંખ્યાબધ પદ ભાલણનાં જુદે જુદે પ્રસંગે સ્વતંત્ર જ રચાયેલા અત્રત્ર દાખલ થયાં છે—અને ક્યાંક ક્યાંક તો એ દ્વિરુક્તિ જેવાં પણ બની રહે છે, એટલે ભાલણે કડવાબદ્દ દશમસ્કંધની રચનાની પૂર્વે કે પછી સ્વતંત્ર રીતે જિર્મિના ઉછાળા લેતાં ભાવગીત રચ્યા હશે તેવાંમાંનાં મોટા ભાગનાં ભાલણના સમયમાં કે પછી ‘ દશમસ્કંધ ’ ની વાચનામાં ઉમેરી લેવામાં આવ્યા છે.

એણે ૧૧મી કૃતિ ‘ શિવલીલડીસંવાદ ’—‘ હરસંવાદ ’ રચી છે તે સળંગ બંધનું ૮૦ કડીઓનું કાવ્ય છે. એને આપણે ‘ આખ્યાન ’ માં જ સમાવી લેવું જોઈએ; તો ૧૨મી કૃતિ ‘ કાદંબરી ’ એણે આખી જ કડવાબંધમાં બાંધી—એટલું જ નહિ, એને ‘ પૂર્વ-ભાગ ’ ને અંતે ‘ આખ્યાન ’ કહી—ઉત્તર ભાગની પુષ્પિકામાં એણે અથવા લહિયાએ ‘ ઉપાખ્યાન ’ કહી, છતાં એ તો માત્ર કાલ્પનિક કથા (= નવલકથા) જ છે; એને ‘ આખ્યાન ’ કહી શકાય એમ નથી.

આપણે ભાલણને આખ્યાનકાવ્યપ્રકારનો ‘ પુસ્કારક ’ ‘ જનક ’

કે ' અથણી ' કહિયે ત્યારે આખ્યાનો તે કડવાળધમા બધાયેલા આખ્યાન એટલો વિવેક કરી લેવો જોઈયે, તો જ પૂર્વે પૌરાણિક આખ્યાનો રચી આપનારા નરસિંહ મહેતો, કર્મણુ, વીરસિંહ, માડણુ, ભીમ અને જનાર્દન વગેરે કવિઓને અન્યાય કરતા અટકી શકિયે, અને જનાર્દને તો ' ઉપાહરણુ ' નાના નાના ડર કડવામા જ બાધ્યુ છે એ અહીં આપણી નજરમા રહેવુ જ જોઈયે, અને જૂનાગઢના અડાલત મોઢ વણિક શ્રીધરે તો ' ગૌરીચરિત્ર ' નાના ૧૬ કડવાનુ જ રચ્યુ છે *

* * આ પ્રકરણમા બાનાવેને વિક્રમની સેામી સીની ૩ છ પરીમીમા બતાવવામા આગે છે બીમનો રૂકે પુરુષોત્તમ આ બાના. અ જ છે એવુ પુરનાર કરવાનુ કાઈ પણ પ્રામાણિક સાવન આપવી પાસે નથી અને તેથી બીમની પૂર્વે ભાલણને મૂકવાનુ જે માગના પ્રમાણે મતન્ય બન્યુ છે ના દષ્ટિ લક્ષમા રાખી આ વાચવા વિનિતિ છે માગ ' કવિચરિત્ર બીજી મારતિ ' અને ' રૂગાની સાહિત્યનુ રેખાચરિત્ર ' એ ગ્રંથો માગી ૫ નિર્ધારને વગર હમીગ અહીં જોવી ઠીક થઈ પડશે

૨. ચરિત્રાલેખન

આપણે ત્યાં થયેલા ગુજરાતી ભાષાના કવિઓમાંના જેઓ વિશે કાંઈ માહિતી મળી શકી હતી તેઓના વિષયમાં કવિ દલપત રામ, કવિ નર્મદ અને કવિ ડાહ્યાભાઈએ કવિચરિત્રો ખાંધતાં કાંઈ અને કાંઈ લઘ્ય હકીકત નોંધી હતી, પણ એમાં ‘ભાલણ’ વિશે કશું જણવામાં આવ્યાતું કે એના નામ વિશે પણ કશું આપવામાં આવ્યું નહોતું. સૌથી પ્રથમ સ્વ. વ્રજલાલ કાળિદાસ શાસ્ત્રીએ ઈ. સ. ૧૮૬૬માં ‘ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ’ બહાર પાડ્યો તેમાં સં. ૧૬૭૨ની ‘કાદંબરી’ની હાથપ્રતમાંથી અને સં. ૧૭૫૫ની ‘દશમસ્કંધ’ની હાથપ્રતમાંથી એક એક અવતરણ લીધું અને ભાલણ ‘પાટણનો કવિ’ અને અવટકે ‘ત્રવાડી’ હતો એવું બતાવ્યું (૪ થી આવૃત્તિ, પૃ. ૬૯-૭૧). આ પછી કવિ નર્મદે પ્રેમાનંદના ‘દશમસ્કંધ’ની પ્રસિદ્ધિ ઈ. સ. ૧૮૭૨માં કરી તેની પ્રસ્તાવનામાં ભાલણ ઈ. સ. ના ૧૭ માં શતકમાં થયાનો નિર્દેશ કર્યો. આ આપણી સંશોધન-ક્ષેત્રે સૌથી પહેલી સિદ્ધિ. આ પછી સ્વ. હરિ હર્ષદ ધ્રુવને ‘કાદંબરી’ અને ‘દશમસ્કંધ’ ઉપરાંત ‘લીલડીસંવાદ- (હરસંવાદ)’ની હાથપ્રતો જોવાનો યોગ મળ્યો અને ‘સપ્તશતી’ અને ‘રામબાલચરિત’ની માહિતી મળી, અને એમણે ‘બુદ્ધિ-પ્રકાશ’ (વર્ષ ૩૨, અંક ૭ મો-પૃ. ૧૫૧-૧૫૫, જુલાઈ-૧૮૮૫) માં ભાલણ વિશે કાંઈક વિગતવાર માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ પૂર્વે ભાલણ અને દયારામની કૃતિઓ વિશે એક ચર્ચાલેખ મુંબઈમાંથી પ્રસિદ્ધ થતા ‘આર્યજ્ઞાનવર્ધક’ માસિકમાં પ્રગટ કરેલો, જેમાં ભાલણની દયારામ ઉપર તો ઠીક પણ પ્રેમાનંદ ઉપર એના ‘ચંદ્રહાસ-આખ્યાન’માં સખીના ઉપહાસવાળા કડવામાં જે અસર થઈ છે તે પણ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો. ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’વાળા ઉપરિનિર્દિષ્ટ લેખમાં ભાલણના સમય વિશે એમણે નોંધ કરી કે—

" આર્થજ્ઞાનવર્ધકમાં મેં આ કવિ સં. ૧૬૧૬માં થયો દરો એવી અને કવિ નર્મદાશંકરે પણ આ કવિ ઈસ્વીસનના સોળમા શનકમાં થયો હતો એવી કલ્પના કરી છે તે બંને સુધારવાં પડશે, અને વિશેષ તપાસથી અને તેની ભાષા જોતાં તેને વિ. સં. ૧૬૧૬ પહેલાં મૂકવો પડશે; જો કે તેને કવિ નરસિંહ મહેતા અને :તેના સમકાલીન " હરિલીલા"વાળા બીમ કવિ અને " કાન્હરેખંધ"વાળા પદ્મનાભ જોડેલા તો આગળ નહિ મૂકાય પણ તે તેમના સમયથી બહુ અગ્રાણીન નહિ કરાય. " (પૃ. ૧૫૩)

‘ દશમસ્કંધ ’ની પ્રસ્તાવનામાં સ્વ. કવિ નર્મદે ‘ સત્તરમું શતક ’ કહ્યું છે, નહિ કે ‘ સોળમું. ’

અને સ્વ. હરગોવિંદદાસ દ્વા. કાંટાવાળા પાસેથી મેળવેલી માહિતી મુજબ અને ‘ દશમ ’ ની એક પ્રતમાંની ક્તિ ધીમાગવત-મહાપુરાણે દક્ષમસ્કંધે ચાલચોલાવદંધ પાટળ નગર મો-બ્રાહ્મણ માલગકૃત સંપૂર્ણ એ પુષ્પિકાની મદદથી ત્યાં જ બહાર ક્યું કે આ કવિ પાટણનો હતો, બ્રાહ્મણ હતો અને એની અવટંક ‘ ત્રવાડી ’ હતી. બ્રાહ્મણની કંઈ જ્ઞાતિનો ભાલણુ હતો એ વિશે સ્વ. દુવ કંઈ ચોક્કસ કરી શક્યા નહોતા અને એ વિષય અધ્ધર રાખતાં જણાવ્યું હતું કે

" રા. સા. હરગોવિંદદાસે સ્વજ પાટણમાં કરેલા શોધથી જણાય છે કે કવિ ભાલણુ વિસલનગરો નાગર બ્રાહ્મણ હતો. આમ હોય તો આ જનના નાગરોને મગર થવાનું છે. અત્યાર સુધી આ જ્ઞાતિનો એવો કંઈ પ્રસરત કવિ જણાયો ન હતો કે જે પોતાના વર્ગને દીપાવે. વડનગરા નાગરોમાં જેવા નરસિંહ મહેતા છે અને સડોદરા નાગરોમાં દયારામભાઈ છે તેમ વિસલનગરમાં ભાલણુ ત્રવાડી નિવસે. " (પૃ. ૧૫૩)

અને ત્યાં પાટલીપમાં એક નોંધ કરી કે

" શાસ્ત્રી ત્રજલાલ કાળીદાસનું કહેવું એવું છે કે ભાલણુ કવિ " આતુ-વંદી મોઢ બ્રાહ્મણ " હતો. અને આ-વાર્તિક લખનાર (જેટલે કે પોતે દ. દ. દુવ), રા. સા. હરગોવિંદદાસે કરેલી શોધ ઉપરથી " વિસલનગરો નાગર બ્રાહ્મણ " હતો એમ જણાવે છે. આમ દ્વિધા મત હોવાથી તેની ખરી ન્યાતનો સુશય રહે છે. " (પૃ. ૧૫૩) -

એમણે સ્વ. દ. દ્વા. કાંટાવાળાની માહિતીને આધારે ભાલણુને એક

પુત્ર પણ હતો કે જેણે ‘લાલણ-સુત’ની છાપથી કાવ્યરચના કરી છે એમ પણ ત્યાં જણાવ્યું. આ લેખનો ઉપસંહાર કરતાં એક મહત્વનો અભિપ્રાય એમણે નોંધ્યો; જેવો કે—

“ જેમ “કાદંબરી”માં ગંગાર અને “બાલલીલા પદ્ય”માં વત્સલ તથા કરણારસ સારા ઝળકાવ્યા છે તેમ “સપ્તશતી”માં લાલણે વીરરસને દીપાવી આપ્યો છે. આટલાથી જ આ કવિના ગ્રંથોની યાદી પૂરી થતી નથી. બેએક દિવસ ઉપર જ મને મારા મિત્ર રા. સા. હરગોવિંદદાસ તરફથી આ કવિનું “રામલાલચરિત્ર”નું પુસ્તક મળી આવ્યું છે. આ કાવ્ય પણ કવિનાં ઉત્તમોત્તમ કાવ્યોમાંનું છે. એમાં તો કવિએ વત્સલરસની હદ જ વાળી છે. ” (પૃ. ૧૫૪)

અને લેખાંતે રામબાલચરિત્રના કડવાં ૩ જાનું ‘હેલી હીંડો હીંડો મહારા લાડકડા લઘુવેશ રૂડા રામને તેડે’ એ ટેકનું ૫ કડીનું ૫૬ ટપકાવ્યું છે. (ક્રમમાં આ હાલ ૪ થું જેવા મળે છે.)

‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ના એ પછીના અંક (ઓગસ્ટ ૧૮૮૧-પૃ. ૧૮૯-૧૯૨) માં ઉપરના લેખના અનુસંધાનમાં સ્વ. હ. દા. કાંટાવાળાએ લેખ લખી લાલણના વિષયમાં પોતાને મળેલી વિશેષ માહિતી આપી છે, જેમાં શરૂમાં તો લાલણ ‘જાતનો વિસનગર નાગર હતો’ (પૃ. ૧૮૯) એમ જણાવી પછી પાટણના એમન એક મિત્ર નારાયણભારતીની વિશેષ તપાસમાં “લાલણ ત્રિવેદ મોઢ બ્રાહ્મણ હતો. તેનો ગુરૂ એક સંન્યાસી હતો તે પણ બુદ્ધિવાન હતો અને તેના પ્રસાદ વડે જ પોતે પ્રસિદ્ધ થયો હતો. આ ગુરૂ શિષ્ય બને જણા વેદાંતમાં કુશળ હતા એટલું જ નહીં પણ ગૂજરાતી કવિતા અને ભાષાકાવ્ય પણ છટાબંધ કરતા જેનાં શોડાંએક મળી આવેલાં કવિતો હવે પછી આપવામ આવશે. ” (પૃ. ૧૮૯) એવી હકીકત પોતાને મળી તે નોંધી

• ઈ. સ. ૧૮૮૭ માં ‘પ્રાચીન કાવ્ય’ ત્રિમાસિક વર્ષ ૩, અંક ૩ માં છપાયેલી લાલણની ‘સપ્તશતી’ની પ્રસ્તાવના તરીકે સ્વ.

નારાયણભારતી યશવંતભારતીએ લખેલા ‘કવિચરિત્ર’ માં જે વિગતો વિસ્તારથી લંબાણપણે આપવામાં આવી છે તેની જાણે કે ટૂંકી માહિતી હોય તે સ્વરૂપનું કથન આપણને ઉપરના સ્વ. હ. ડા. કાંટાવાળાના લેખમાં મળે છે. એની સંક્ષેપમાં તારવણી આ છે :

(૧) “પાટણમાં ભાલણુના ધણા ભાવીક મેવકો થઈ ગયા હતા તે લોકો તેનાં બનાવેલાં કાચોતો જ પાડ કરતા હતા અને હાલમાં પણ કાંઈને પૂછીએ છીએ તો ‘ભાલણુપ્રભુ’ નામ આપે છે.” (પૃ. ૧૮૯)

(૨) “ભાલણુનું બીજું નામ પુરુષોત્તમજી મહારાજનું હતું અને તે નામથી પાટણમાં હાલ એક મંદીર છે. તે મંદીરમાં મેડી ઉપર ભાલણુ અને તેના સંન્યાસી ગુરૂ એ બંને જાણની ગાદી છે. ભાલણુની ગાદી ઉપર એક ત્રાંબાના પત્રમાં ભાલણુની મૂર્તિ ચીતરેલી છે. તેણે પશ્ચાસન વાળેલું છે અને પ્રાણાયામ જોડીને સમાધીયોગમાં તસ્લીમ થયેલો માણસ પડે છે. તેની સામે એક મોરનું ચિત્ર છે અને મૃગચર્મ બીજાવેલું છે.”

“આ પુરુષોત્તમજી મહારાજના મંદીરમાં એક શ્રીમાળા બ્રાહ્મણ ધણાં વર્ગોથી પૂજા કરતો હતો તેણે ભાલણુનાં ધણાં પુસ્તકો લોકોને આપી દીધાં, જેને એકદમ પત્તો મળે તેમ નથી. પણ ભાલણુના કમાનુશાસિમાં કાઈદિ હોસા પુરૂષના ભાણેજના વારસાથી એક ત્રીવેદી મોટા હાથે તે મંદીરમાં રહે છે અને એક બીજું ધર પાટણમાં ભાલણુની ન્યાતનું છે. આ ભાલણે જીવતા સમાધી લીધી કહેવાય છે તે સમાધી પાટણથી ઈશાનકોણમાં દરીદર માહલિયામાં પોતાના સંન્યાસી ગુરૂની સમાધી પાસે છે.” (પૃ. ૧૯૦)

(૩) “રામનિવાહ અને ક્રુવાખ્યાન એ કેવળ નવિન પુસ્તકો ભાલણુજીત મારા જોવામાં આવ્યાં, જેમની પ્રસિદ્ધિ આ તરફ થઈ હોય એમ જણાતું નથી.” (પૃ. ૧૯૦)

(૪) “રામાયણનો એક મોટો ગ્રંથ મારા જોવામાં આવ્યો તે ઓધવદાસજી છે. વજ્રણમાં ઠેકાણે ઠેકાણે “ભાલણુસૂત ઓધવદાસ” એમ લખ્યું છે. એમણે એક કાંડ બીમજીત નીકળ્યો તેથી ઓધવદાસની વિશેષ હકીકત મેળવવામાં મોટાજો વધ્યો.” (પૃ. ૧૯૦)

અહીં એમણે સ્વ. હ. હ. ધ્રુવે નોંધેલી ભાલણુના ‘દશમસ્કંધ’ની હાથપ્રતની પુષ્પિકાની નોંધ કરી છે અને એ હાથપ્રત ‘ગુજરાત

વર્નાક્યુલર સોસાયટી 'ની હોવાનું જણાવ્યું છે. એમનો એક વસ્તુનો એકરાર બહુ જ મહત્વનો છે કે “ સંવત ૧૬૭૪માં લખાતું ગૂજરાતી હાલના ગૂજરાતીને મળતું નથી તો લાલણ અને તે પૂર્વેના કવિયોની ભાષા તો એથી પણ નિરાળી હોવી જ જોઈએ પ્રાકૃતની ઘણી છાયા તેમાં રહેલી છે. પ્રખ્યાત વૃજલાલ શાસ્ત્રી જેને જૂની ગૂજરાતી કહે છે તેને આ લખાણ ઘણી વાતે મળતું છે ” (પૃ. ૧૬૧-૧૬૨)

ઈ. સ. ૧૮૮૭માં ‘ પ્રાચીનકાવ્ય-ત્રૈમાસિક ’માં ‘ સપ્તશતી ’ ના પ્રકાશન સાથે જ લાલણના વિગતવાર ચરિત્રની છણાવટનાં દર્શનનો આપણને લાભ મળે છે. સ્વ. નારાયણભારતી પોતે પાટણના વતની હોઈ, છાંડી જાત-માહિતીથી લાલણનું ચરિત્રાલેખન કરી સાધક બાધક અનેક દૃષ્ટિએ અનેક સુદા રજૂ કરી આપે છે. એમના પછી છેક આજ સુધી લાલણના ચરિત્ર વિશે અનેક ચર્ચાઓ થઈ છે તેના મધ્યબિંદુમાં સ્વ. ભારતીનું લખેલું ‘ કવિચરિત્ર ’ જ છે. અહીં હવે એમાંની ઉપયોગી વિગતો-સુદા વગેરે તારવવામાં આવે છે :

(૧) “ લાલણનું ઘર પાટણ મધ્યે ધીવટા શુક્લામાં ચોખ્ખારી ખડકીમાં તેની હયાતીનું છતાં મજબુત ઉંચું છે. ” (પૃ. ૩-૪)

(૨) “ લાલણ અને.....(દિશાવાળ બ્રાહ્મણ) મીડારામ તથા એક નાગર ને એક મોઢા ચાતુર્વેદી એ...આરે મિત્રો હતા. તેમને દેવીની ઉપાસના હતી. અર્થાત્ તેઓ શાકત મનના હતા. ” (પૃ. ૪).

(૩) “ લાલણ અને મીડારામ સંવત્ ૧૪૫૧ માં દક્ષિણ હેઠાબાદ ગયા હતા. તેમથી મીડારામ ત્યાં જ મૃત્યુ પામ્યા હતા. ” (પૃ. ૬).

(૪) “ વળી આ કવિ ફક્ત ગુજરાતીમાં જ કાવ્ય કરી જંગલોતો હતો એમ નથી, પણ તેનાં અનાવેલાં પદો વ્રજભાષામાં પણ છે. અને તેમાં ગુજરાતી ભાષાની છાયા પણ નથી. એટલું જ નહીં પણ લાલણ પોતે સંસ્કૃત કાવ્ય કરતો હશે, એ બાબતની સાબિતી માટે તેણે પોતાના ગુરુ પરમાનંદની સ્તુતિ તરીકે સાત શ્લોક અનુષ્ટુપ રૂપમાં અનાવેલા છે. તેના છેડા ભાગમાં વળે છે કે, “ પરમોત્તમહન વ્રજાત્ત્વં મમાત્. ” અઃ શ્લોકો અનાયા હશે તે

વખત પુરપોત્તમ કવિનો (ભાલણનો) સસ્કૃતમાં ચતો અભ્યાસ હોય એમ એક રીતે અનુમાન થઈ શકે. ” (પૃ. ૬)

(૫) “ ..ભાલણને ઘેર ગયો, એક કઠોડીમાં જોયું તો ઉત્તર બાજુ ભાલણની ગાદી છે તેના ઉપર ખુદ ભાલણના પગમાં પેહેરવાની ચાખડીઓના બે પાટિયાં પડ્યાં છે, તેની પૂજા કરવામાં આવે છે, તેથી બંને પાટિયાં યજ્ઞી જીર્ણ હાલતમાં આવી ગયાં છે. તેથી કરી સાબિત થાય છે કે પ્રાચીન પાટિયાં છે. અને ગાદી ઉપર એક તકિયો છે તેની પછવાડે ભાલણને પેહેરવાની એક ભગવી ટોપી, ચાદર અને રૂમાલ છે. તે સર્વ ખાધીનાં લૂગડાં છે. તેમાં છેલ્લું કાપડ ધણું જ જીર્ણ થયેલું છે. બાકીનાં નવાં લાગે છે. ” (પૃ. ૭-૮)

(૬) “ આ લૂગડાંમાં એક કાગળ હતો તે પાટણથી લખ્યો હતો તેમાં ભાલણના ચિરંજીવને યજ્ઞોપવીત આપવાની મિતી નમુદ કરીને દક્ષિણ ઔરંગાબાદ કે જ્યાં ભાલણ હતો ત્યાં મોકલવામાં આવ્યો. પણ લાંબા પંથના કારણે ઉપવીત આપવાના મુદ્દત આડો એક દિવસ રહ્યો તેના દુઝકા વખતમાં પત્ર પહોંચ્યો તે વાંચીને એક જ રાત્રીએ ભાલણ પાટણ આવ્યો. એમ હાલના પૂજારીનું કહેવું છે.....પણ કાગળ મળ્યો નહીં. ” (પૃ. ૮)

(૭) “ ભાલણની મૂર્તિ એક તાંબાના અડધા ફૂટના પતરા ઉપર આંદીતું પનર ચઢાવ્યું છે, તે ઉપર કાનરેશી છેતે યોગધ્યાનમાં નિમગ્ન થયેલ છે, અને નીચે મૃગચર્મ પાથરેલું છે. તથા તેની સામે એક ફૂકડાનું ચિત્ર છે. ” (પૃ. ૮)

(૮) “ આ ભાલણ જ્યારે દક્ષિણ હેદાબાદ અને ઔરંગાબાદ રહેતો હતો તે વખતે ત્યાંના કોઈ રત્નાદિત્ય રાગના દિનાને તેને પૂજવા માટે આમુંડા દેવીની એક મૂર્તિ આપી છે તે મૂર્તિના પૃથ્થલાગે કાતરીને લખ્યું છે કે:—

“ સવત ૧૫૨૦ વર્ષે ઠાકુર રત્નાદિત્ય ભાલણે ચામડા પૂજાર્ય ઠ રત્નાવિલ પૂઠી દિવાન યાળીમા ”

એમ લખ્યું છે પણ મીઠારામના વંશજોપેક્ટી એક બાલણે બતાવ્યા (સંવત ૧૪૫૧) પ્રમાણે માનીએ તો ૬૯ વર્ષનો ફેર પડે છે. એટલે આ બંને વાન સંશય પડી જાય છે. ” (પૃ. ૯)

(૯) “ ભાલણની ગાદીથી દક્ષિણ બાજુએ તેના પરમ પરિત્ર ગુરૂ પુરમાનંદ સંન્યાસીની ગાદી છે. તેના ઉપર પણ પરમાનંદની ચાખડિયો પૂરા આકારમાં પડી છે. પણ તે ઘણી જુની હોય એમ દેખાતું નથી. ” (પૃ. ૯)

(૧૦) “આ ગાદી ઉપર...પતરા પર એક યંત્ર છે.....યંત્રમાં બે દેવીઓની મૂર્તિઓ છે.....આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે, ભાલણ અને તેનો ઉપદેશકર્તા પરમાનંદ એ બંને દેવીઉપાસક હોવા જોઈએ. પણ વિષ્ણુપાસના ન હતી એમ તો કોઈ કહી શકે નહીં. તેમજ શિવલક્ષ્મીમાં ન્યૂનતા હતી એમ કહેવાય નહીં. કેમકે તેણે બનાવેલાં પુસ્તકો ઉપરથી તેના મનનું વલણ દર્શાય છે કે, તે સર્વ દેવને ક્ષિર માનતો હતો. પણ રામચંદ્ર મુખ્ય ઇષ્ટ હતા.” (પૃ. ૧૦)

(૧૧) ત્યાંથી મળેલા “રફી કાગળોના.....કટકાઓનો મતલબ આ ટેકાણે સંક્ષેપે ટાંકી બતાવતા પેહેલાં ઉત્પત્તિનું કંઈક વર્ણન કરવું જોઈએ.

“ભાલણ ઉરફે પુરુષોત્તમજી મહારાજના પિતાનું નામ મંગળજી હતું, તથા મંગળજીના બીજા પુત્રનું નામ આદિત્યરામ. આ બે ભાઈઓ પકી ભાલણનો વંશ ચાલ્યો નથી. પણ આદિત્યરામનો વંશ ચાલ્યો છે. તે વંશમાં આદિત્યરામના પુત્ર નવલરામ અને તેના પુત્ર અવલરામ થયા. તે અવલરામના બે પુત્ર થયા. એક વૈજનાથજી અને બીજો વિશ્વનાથજી. વૈજનાથજીના સિદ્ધનાથજી થયા. તેને પુત્ર નહોતો પણ પુત્રી બાઈ શિવકુંવર હાલ હયાત છે. તેના પુત્ર હરગોવિંદ છે, જેને ભાણજ દાવાથી ભાલણના ધરની માલીકી પ્રાપ્ત થઈ છે, અને વિશ્વનાથપુત્ર શિવનાથજી હાલ ઔરંગાબાદમાં ૭૦ વર્ષની ઉંમરમાં હયાત છે, એટલો વંશ ચાલ્યો એમ હાલ ધરનો જે માલીક હરગોવિંદ છે તે બતાવે છે. પણ તે બહુ સંશયપૂર્ણ વાત છે.” (પૃ. ૧૧)

(૧૨) “રફી કાગળનું પોટકું તપાસ્યું તેમાં ઔરંગાબાદથી પાટણ અને પાટણથી ઔરંગાબાદ તથા પાટણથી કાશી અને પાટણપુર તરફ લખેલા કાગળોના ટૂંકા ભાગ મળી આવ્યા. તેમાં સંવત્ ૬ માસ તો બીજો લખવાની રીત ન હોય તેમ વિના સાલના કેટલાક કાગળો મળ્યા.” (પૃ. ૧૧)

(૧૩) “ભાલણના પૂર્વજોની શાખા દેવે છે પણ કેટલેક વર્ષે તે બદલાઈને ભટ્ટ થઈ ગઈ છે. એનું કારણ કયા વાંચવાનું હશે. ભાલણ પોતે બાલ્યાવસ્થામાં હશે તે વખત તેમના પિતા મંગળજી કાશી યાત્રા કરવા ગયા હશે. તેથી એક ચોપડીમાં (કોપી જેવી) મહાવરો કરવાને માટે પોતાના પિતા ઉપર કાગળ લખ્યો છે...” (પૃ. ૧૨)

(૧૪) “વળી સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલા જન્મશ્લોકનું એક પાનું નીચળા

આવ્યું છે. તેમાં જન્મનાર પુત્ર કે પિતાનું નામ નીકળતું નથી કારણ કે અપૂર્ણ ભાગ છે તોપણ તેમાં લખે છે કે:—“ સંવત્ ૧૪૭૨ વર્ષે માદ્રવા વઘી દિને શની દશોત્તીર્ણા—એવું જન્મતો ગત વર્ષ ૧૧ માસ ૨ દિ. ૮ તરતું સંવત્ ૧૪૭૦ માદ્રવા વઘી દિને લુષદશાવેશ....” બીજી પાંકે “ સંવત્ ૧૪૮૨ વર્ષે બાસો હુદી ૪ ” સુધી “ ઉમર વર્ષ ૨૧ માસ ૨ દિન ” ની લખે છે તે ઉપરથી સમગ્રાય છે કે, આ પુરુષનો જન્મ સંવત્ ૧૪૬૧ માં હોય.

“ આ પાનામાં જે વર્ષિક્ષણ લખ્યાં છે તે કવિ ભાલણ અથવા પુરુષોત્તમનાં હોવાં જોઈએ. અગર એમ ન માનીએ તો ભાલણના ભાઈ આદિયરામને મારે કબૂલ કરીશું તોપણ ભાલણનો સમય તો નક્કી થઈ ચૂકે છે. એ વાતનો મજબૂત પૂરાવો એવો છે કે ભાલણના પુત્ર વિષ્ણુદાસે રામાયણનો છેલ્લો ઉત્તર-કાંડ રચેલો છે તે પૂર્ણ થયાનો સંવત્ ૧૫૭૫ લખે છે....

“ ભાલણના વર્ષિક્ષણના પાનામાં સંવત્ ૧૪૬૧ અને ઉત્તરકાંડ પૂર્ણ થયાનો સંવત્ ૧૫૭૫ છે. એ બે સંવત્માં ૧૧૪ વર્ષનો અંતર પડે છે. પણ ભાલણની ઉંમર ૩૬ વર્ષની થયા પછી તેના પુત્ર વિષ્ણુદાસનો જન્મ થયો હોય તો પોતાની ૭૫ વર્ષની ઉંમરે તે કાંડ પૂરો કર્યો હોય એમ માની શકાય ખરું. અને ભાલણની ઉંમર ખરેખરી જોઈ હોતી જોઈએ. કારણ કે શાસ્ત્રમાં ચોથા આશ્રમ વિના બ્રાહ્મણથી સંન્યાસ મદ્દલ્ય થઈ શકે નહીં. અવસાનકાળનો સમય ખરેખરો જાણવામાં આવે ત્યારે જ તેમ બને છે. તેમાં ભાલણે તો સંન્યાસ લીધા પછી જીવતે સમાધિ લીધી છે એટલે ધણી જ વૃદ્ધ હશે, એમ માનવાને અડચણ નથી. વળી ભાલણના પુત્ર ઉદ્ધવદાસે રામાયણના પાંચ કાંડ કર્યા છે એમાં સંવત્ મળતો નથી, એનું કારણ જૂઠું કાંડનો આરંભ કર્યા પછી એ લંકાકાંડ જાણે ઉદ્ધવદાસ કર્યો હોય એવી રીતે ભીમ નામના કવિએ પૂરો કર્યો છે....” (પૃ. ૧૪)

(૧૫) “ મોઢ યાતિઓની ઉત્પત્તિ મુદેરાપુરાણમાં બતાવી છે, તે મહાત્મ્ય મૂળ સંસ્કૃતમાં છે. તેનું ગુજરાતી પદ્યબદ્ધ કાવ્યમાં ભાષાંતર ભાલણના ત્રીજા પુત્ર ચતુરણ્જે કરેલું છે...ભાલણના ત્રણ પુત્ર હતા એમ સાગિત થતાં, ત્રણે કાવ્ય કરતા હતા એમાં સંદેહ નથી. ” (પૃ. ૧૪-૧૫)

(૧૬) “ ભાલણના ગુરૂ પરમાનંદ લખવામાં આવ્યું છે. પણ કોઈ ટેકાણે સંદાનંદ છેઆ ગુજરાતી વૃદ્ધ કવિના ગુરૂએ બનાવેલી જરૂરી એક પાના ઉપર લખેલી મળ્યા છે. તે નીચે પુરુષોત્તમની બનાવેલી કવિના છે...એક

જૂના કટકા ઉપર થીજ ભાષામાં ભાષણે કમિના કરેલી હાથ લાગી છે. ”
(પૃ. ૧૬-૧૭).

(૧૭) “ ભાષણે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો હતો ત્યાર પછી જીવતે સમાધિ લીધી હતી તે સમાધિ પાટણથી ઈશાન કોણ તરફ જે માઇલ દૂર હરિહર મહાદેવ છે તેની નજીક છે. તે સમાધિ પાસે તેના ગુફની સમાધિ છે. ”
(પૃ. ૧૮)

ભાલણના ચરિત્રને બાંધવાનો આ એક વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન થયો છે. અને વધે સુધી આ પ્રયત્નને અનુસરીને ભાલણનો સમય સં. ૧૪૬૧ થી માનવામાં આવ્યો છે. ‘ હરિલીલાપોડશકલા ’ ના લેખક ભીમે સિદ્ધપુરમાં એ કાવ્યની રચના કરી ત્યારે એને એક મહાકવિ કે મહાકવિના આશીર્વાદ મળ્યા હતા, પણ ત્યાં એ મહા-કવિનું નામ એણે આપેલું નહિ (સં. ૧૫૪૧), પણ ૫ વર્ષ પછી સં. ૧૫૪૬ માં સં. પ્રબોધચંદ્રોદય નાટકનો ‘ પ્રબોધપ્રકાશ ’ એ મથાળે ગુજ. પદ્યાનુવાદ કર્યો તેમાં એણે વેદાંતપારગ ગુરુ પુરુષોત્તમને નમસ્કાર કર્યો—એ પુરુષોત્તમ તે સ્વ. નારાયણભારતી-એ નિદેશેલ ભાલણ ઉદ્દે પુરુષોત્તમ મહારાજ છે એવું ધારીને સ્વ. રામલાલ યુ. મોદીએ એમ બતાવ્યું છે કે સં. ૧૫૪૬ માં ગુરુ જીવતો નહિ હોય, કેમકે શિષ્યે નામ આપ્યું ત્યારે સં. ૧૫૪૧ માં ગુરુ હયાત હશે એટલે નામ ન આપ્યું—આમ ભાલણના જીવનની ઉત્તર મર્યાદા સં. ૧૫૪૧-૧૫૪૬ વચ્ચે ક્યાંક આવી રહે. ‘ ભાલણ, ઉદ્ભવ અને ભીમ ’ એ પુસ્તિકામાં સ્વ. મોદીએ નિર્ણય ઉપર આવતાં જણાવ્યું છે કે—

“ આથી તેના જન્મનું વર્ષ અત્યાર સુધીમાં સં. ૧૪૯૫ થી સં. ૧૫૦૦ સુધી અટકળવામાં આવ્યું છે તે મને ખરોખર લાગતું નથી. સ્વ. નારાયણ ભારતીએ કેટલાક કાગળના ટૂંકા ઉપરથી ભાલણના જન્મનું વર્ષ સં. ૧૪૬૧ જણાવ્યું હતું, તે મને યોગ્ય જણાય છે. આથી તેની જીવનમર્યાદા સં. ૧૪૬૧ થી સં. ૧૫૪૫ સુધીની આંકીએ તો ખોટું નથી. જે આ અનુમાન સત્ય હોય તો તેણે લગભગ પંચાશી વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું હશે એમ કહી શકાય. ”
(પ ૭)

એ ખડુ છે કે ‘ હરિલીલાયોડશકલા ’ના લેખક ભીમને કોઈ વિપ્રનું વરદાન મળ્યું હતું અને એના આશીર્વાદથી ‘ એ કથા અધવચિ નવિ રહ્યું ’ એમ ભાગવતી કથા ભીમ બાધી શરૂ થો હતો.

“ આવી દ્વિજનક લાગુ પાછ, મનક કીધુ ખુત પસાઈ ૩
કર નેડી પ્રાણણુ વીનયા, ‘ સ્વામી ’ મજ જીપરિ કરુ દયા
મન માલિ ઉલેકા ઘણી મ્યા કરેના કેશવ તણી, ૪
તહારી અનુકાપા ચિકી ગાયોસ ગુણ ૬ સુત-દેવકી
કથા રખે રહિ અધિરચિ માલિ, પછ લોખંડસાગત થાઈ ૫
વનતુ વચન મહાકવિ કહઈ, ‘ એ કથા અધવચિ નવિ ગહઈ ’
આશી હૃદય નિચાર નિવેક પૂરનજાયુ આપુ એ ૬

“ મોત ના સજીવિની, બીજુ મિત મપક,

પૂરી પાતકનાસિની હુસઈ કથા નિમલક ”

૭

ચૂપે

વની જીપરિ વરદાન, ‘ પામીશ ધરબીધરનુ ધ્યાન ’
તૂઠા દ્વિજ દીધી આશીસ, ‘ તુજનક પ્રસનતુસઈ જગદીશ ’ ૮
વિપ્ર તણુ વચન પામીજી, મર નેડી મસ્ત નામીજી,
તુ મઈ આશી અક્ષરધુગતિ, પામ્યુ કેશવ તણી ૬ ભગતિ ૯ ”
(હરિ લી યો ૨ ૧ લી)

આ પ્રાણણુ કથા ગામમા રહેતો હતો, એનું નામ શું હતું, વગેરે આમા કશું જ કહેવામા આવ્યું નથી ભાલણનું વતન પાટણ હોઈ ભીમ પાટણમા ભાલણ પાસે આવી આ પ્રકારનો આશીર્વાદ પામ્યાની રૂપ રામલાલ મોદીએ સભાવના કરી છે અને એવા અનુમાન ઉપર આવવામા ‘ પ્રજોધપ્રકાશ ’ માના—

આરભમા—પુરુષોત્તમમાનસ્ય વિપ્ર વેદાન્તપારગમ્ ।

અને

અતર્મા—‘ અધીને સકન શસ્ત્ર સિદ્ધાત, પ્રેમ અધિક જીપરિ વેદાત

શ્રીપુરુષોત્તમ તણા પ્રસાદ કીધુ એક કથા-અનુવાદ ૮૦

(પ્ર પ્ર અ ક ૬ દો)

આ વાક્યોમાંનો વેદાંતપારગ પુરુષોત્તમ તે પાટણનો ભાલણ ઉદે પુરુષોત્તમ મહારાજ જ છે એવું મંતવ્ય કારણભૂત બન્યું છે.

આના મૂળમાં રહેલો ઇતિહાસ તો સ્વ. નારાયણભારતીનું પાટણમાંના ભાલણના મજબૂત મકાનમાંથી મળેલું 'પેલું' પતરું જ છે કે જેના ઉપર ડાબે ઊપલે ખૂણે શ્રીપુસ્કોત માહારાજ જ પાટણના એમ ત્રણ લીટીમાં કેાતરાયેલું છે. સ્વ. મોદી 'ભાલણ' પુસ્તિકામાં 'પણ પાછળથી કેાતરાયેલું' હોય એમ જણાય છે ' એમ નિર્ણય આપી ચૂકયા છે, અને એમણે જ જણાવ્યું છે કે ' આ ઉપરથી એ નામ નિઃસંશય રીતે ગ્રાહ્ય થવાને વધારે પ્રમાણોની આવશ્યકતા છે ' (પૃ. ૪૩). મુસ્કેલી તો એ છે કે ભાલણનું જ નામ ' પુરુષોત્તમ ' હતું એ સ્વ નારાયણભારતીએ જણાવ્યા પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૮૫ માં સ્વ. કાંટાવાળાએ ' બુદ્ધિપ્રકાશ ' માં જાહેર કર્યું એ જ પ્રમાણ છે. જે કાગળોમાં ' દવે પુરુષોત્તમ મંગળજીના પ્રણામ વાચ્યો ' વગેરે મળે છે તેમાં તો નામ જ ' પુરુષોત્તમ ' છે, અને એ ભાલણ જ છે એમ કહેવાનું પ્રામાણિક સાધન નથી જ, સિવાય સ્વ. નારાયણભારતીને મળેલી આખ્યાયિકા. ભાલણના મકાનમાં ભાલણની ગાદી, એની ચાખડી, એનું એક જૂનું ખાદીનું વસ્ત્ર-ફમાલ, અને ગાદી નીચેનું ચાંદીનું મહેલું પતરું-જેના ઉપર ' પુરુષોત્તમ મહારાજ ' નો નિર્દેશ-જૂના નહિ પણ નવા અક્ષરોમાં; આ બધાં વધુ પ્રાચીન અને સધ્ધર પુરાવાઓની અપેક્ષા રાખે છે. આ બધું માત્ર સ્વ. નારાયણભારતીએ જ જોયેલું હોય એમ લાગે છે. સ્વ. કાંટાવાળાએ પણ એમના જ કહેવા યા લખવાથી ભાલણ અને પુરુષોત્તમ મહારાજની અનન્યતા માની લીધી છે બીજાં મહત્ત્વનાં અને સળળ પ્રમાણોથી ભાલણ અને બીમની ગુરુશિષ્ય વચ્ચે હોય તેવી સમકાલીનતા જ જો નિર્મૂલ થવામાં હોય તો બીમનો વેદાંતપારગ ગુરુ પુરુષોત્તમ તે સં. ૧૫૪૬ માં હયાત હો કે વિદેહ થયેલો હો-એની કોઈ વિશેષતા રહેતી નથી. ' હરિલીલાપોડશકલા ' માં આરંભમાં આવતા ' મહાકવિ ' ને સ્થાને

‘મહારણિ’ એવું પાઠાંતર મળે છે જ એટલે જો એ પુરુષોત્તમ વેદાંતપારગ જ હોય તો ‘મહારણિ’ શબ્દ વધુ સંગત થઈ રહે. અને લાલણ વેદાંતપારગ હતો એવું બતાવવાનો સ્વ. રામલાલ યુ. મોદીએ એમની છેલ્લી પુસ્તિકા ‘લાલણ, ઉદ્ધવ અને ભીમ’માં જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે સંપૂર્ણ પ્રતીતિ કરે તો નથી જ. એમણે રજૂ કરેલાં પ્રમાણોમાં ઉપર ૪ થા મુદ્દા તરીકે ‘આવૃત્ત’ સ્વ. નારાયણભારતીએ નિર્દેશેલું’ इति श्रीसप्तगुरुपसादायां परमोत्तमकृतं ब्रह्मतत्त्वं समाप्तं (સપ્તગુરુ, કવિચરિત્ર ૫-૬), ઉપરાંત ૧૬ માં મુદ્દામાં પુરુષોત્તમનાં બનાવેલાં સામાન્ય ભેડકણાં—

“ બત્રીસ લક્ષણ સંસારનાં તે નવ જાણું કાંઈ,
તેત્રીસ લક્ષણ નિરંજનનાં આવે મરૂપાય;
એસકે કળા સંસારની પાંસડો પદ્મજ,
તે ક્યા પ્રવીણ હોય ચૌદ વિદ્યાના કર્મ,
ચૌદ વિદ્યા સંસારની, પંદર વિદ્યા સોહમ,
તે વિદ્યા પ્રભુ આપજો ઇશ કહે પુરુષોત્તમ. ”

આ એથી, અને પુરુષોત્તમ એક જ હોય તોયે ‘વેદાંતપારગ’ નું બિરુદ પામી શકે તેટલી શક્તિ જોવા મળતી નથી.

સ્વ. મોદીએ મુનિશ્રી જશવિજયજી પાસેથી મેળવેલું રેડિયા ગીત (સં. ૧૯૮૭ ના જોડ માસમાં ‘પ્રસ્થાન’માં છપાવેલું) અહીં લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે :

“ અજરામર એક રેટીઉ રે, તેને ફેરાનો નહિ પાર રે,
દાણુ એક ભમતો રહે નહિ રે, અણ તે માંજીહાર રે. અ० ૧
સંવત્સર તે લાઠી રે, તેને આરા માસ તે બાર રે,
અયન બે તે દાબડાં રે, ખીલાયત્ર મસાર (૧) રે. અ० ૨
બાંધી તે સંધે બે દામણાં રે, માલીસારો મેર રે,
મહત્ર ધડી માંકડી રે, ઉજ્જુચણુ તે માળ ફેર રે. અ० ૩
ઉખા કીધુ ઉખારીઉ રે, ઉઠાવી આઠાંકાર (૧) રે,
મૂલ પ્રગટ માંચી કરી રે, માયા તે કાંતણુદાર રે. અ० ૪

એક ચડે એક ઉતરે રે, આપૂપા તે અરણ્ય આ (૧) રે,
 મન ફેરવુ કાલકે રે, વીટાઈ વારોવાર રે. અં ૫
 મરણ સાથે માંડીઈ રે, વેચાય તે કરમને હાય રે,
 ભાલણ બૂલો પડ્યો રે, જોણે મેવ્યા નહિ રઘુનાથ રે. અં ૬”
 (ભાલણ, ઉદ્ધવ અને ભીમ, પૃ. ૫)

આ પદ ભાલણનું સમગ્રાય છે, કારણ કે ‘ રઘુનાથ ’ની સેવાનો આમાં નિર્દેશ છે. આ તો એક રૂપકકાવ્ય છે. આવા પદથી એ ‘ વેદાંતપારગ ’ છે એમ પ્રતીતિ થઈ શકે નહિ. અને ભાલણ તો રઘુનાથનો ભક્ત છે; પેલા પુરુષોત્તમનાં વાક્યોમાં ‘ રઘુનાથ ’ નો આછો એવો પણ નિર્દેશ નથી. એવો પૂર્વપક્ષ કરવામાં આવે કે એ તો રઘુનાથનો પાછલી વયમાં ભક્ત હતો, એટલે જુવાનીમાં એણે આવી વેદાંતની કૃતિ પુરુષોત્તમ-નામે કરી હોય. પણ મુશ્કેલી તો એ છે કે એની આરંભની કૃતિઓમાં તો એ ગુરુ ગણપતિ અને સરસ્વતીનું મંગલ કરે છે અને પ્રસંગોપાત્ત ‘ ભવાની ’ ના ગુણ ગાય છે. એની પ્રાપ્ત ગુજરાતી કૃતિઓમાં તો ક્યાય પણ એ લેશ પણ આરૂઢ વેદાતી હોય એવું પણ જોવા-જણવા મળતું નથી. એટલે ભીમનો નિર્દિષ્ટ પુરુષોત્તમ તે સ્વ. નારાયણભારતીએ ક્ષાધેલો પુરુષોત્તમ નથી જ; અને એ ભાલણ પણ હોઈ શકે એવું પુરવાર થઈ શકે એમ નથી.

આમ ભાલણનો સમય નક્કી કરવામાં ‘ હરિલીલાપોડશકલા ’ અને ‘ પ્રબોધપ્રકાશ ’ ના લેખક ભીમનાં વચન આપણને કશા જ કામમાં આવે એમ નથી વધારામાં એ પણ ઉમેરી શકાય કે સમર્થ આખ્યાનકારનો જે ભીમ શિષ્ય હોય તો ગુરુ ભાલણે સખળ રીતે વહાવેલા આખ્યાન-પ્રકાર એટલે કે કડવાળદ્ધ આખ્યાન-પ્રકારને લેશ પણ નજરમાં લીધા વિના ‘ પૂર્વછાયુ ’ વાળી સળંગ બંધની ચોપાઈ અને ચોપાઈ-દાવટીમાં જ ભીમે રચના કરી છે એવું બનવા પામ્યું ન જ હોત. ભાલણ અને ભીમની કાવ્યપદ્ધતિ-ને કશો જ સંબંધ નથી, એ જોતાં બનેના ગુરુ-શિષ્યપણાની કોઈ શક્યતા નથી.

આમ સ્વ. મોદીએ સ્વ નારાયણભારતીએ નિર્દેશેલા સમય સાથે ભાલણ-સીમને ગુરુશિષ્યપણે ઘટાવી સાધેલા મેળ મહત્ત્વ ધારણ કરી શકતો નથી એ સાથે ઉપર તારવવામાં આવેલા મુદ્દા એમાંના ૪-૫-૭ પણ આપોઆપ નષ્ટ થઈ જાય છે.

ત્રીજા મુદ્દામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ભાલણ અને મીઠારામ સં. ૧૪૫૧ માં દક્ષિણ હૈદરાબાદ ગયા હતા ને મીઠારામ ત્યાં જ મરી ગયો; તથા આઠમા મુદ્દામાં ભાલણ જ્યારે દક્ષિણ હૈદરાબાદ અને ઔરંગાબાદ રહેતો હતો ત્યારે ત્યાંના કેાઈ રત્નાદિત્યે સં. ૧૫૨૦ માં ભાલણને આમુઝાની મૂર્તિ પૂજવા આપી હતી-એ બે હકીકતો વચ્ચે ૬૯ વર્ષનો ગાળો હોઈ સ્વ. નારાયણભારતીએ જ સંશય પડતી બતાવી છે, છતાં આપણે સં. ૧૫૨૦ વાળા મુદ્દાને એમ ને એમ ઉવેળી ન શકિયે. આ દિશામાં સ્વ. મોદીએ છેક ૧૬૧૯ માં ધ્યાન દોર્યું હતું કે ઔરંગાબાદ તો ઔરંગઝેબે સં. ૧૬૯૨ થી સં. ૧૭૦૦ (ઈ. સ. ૧૬૩૬ થી ૧૬૪૪) સુધીમાં દક્ષિણની એની સૂબાગીરીના સમયમાં (ભાલણ . પૃ. ૫૦) અને એ પૂર્વે હૈદરાબાદ સં. ૧૬૪૫ (ઈ. સ. ૧૫૮૯) માં વસ્યું હતું (એજન : પૃ. ૫૦, પાદટીપ) અને ઉપરની સં. ૧૫૨૦ ની મૂર્તિમાં રત્નાદિત્યતું નામ છે, પણ કેાને એ મૂર્તિ અપાઈ એનો કશો નિર્દેશ નથી. વળી માત્ર વર્ષનો નિર્દેશ હોઈ એ વર્ષની પ્રામાણિકતા મેળવવી મુશ્કેલ છે તો સ્વ. નારાયણભારતી સિવાય એ મૂર્તિનો બેનારો કેાઈ બીજો જાણવામાં આવ્યો નથી. આમ આ બેઉ મુદ્દા પણ કશા ખપમાં આવે એમ નથી; અને એ સ્થિતિમાં છઠ્ઠા મુદ્દાને પણ કશું મહત્ત્વ રહેતું નથી; એ પણ નષ્ટ થાય છે. આ જ કારણે બારમા મુદ્દામાં બતાવાયેલી ઔરંગાબાદથી પાટણ અને પાટણથી ઔરંગાબાદ તથા પાટણથી કાશી અને પાલણપુર લખાયા માનેલા પત્રોની પ્રામાણિકતા પુરવાર થઈ શકે એમ નથી; એટલે એ મુદ્દો પણ કશા કામનો રહેતો નથી.

ઉપરના મુદ્દાઓમાં સમયની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ ધરાવતો મુદ્દો

ચૌદમો છે. એમાં પેલા કાગળના ટુકડાઓમાંથી મળેલા જન્માક્ષરના પાનામાંનાં સં. ૧૪૭૨ અને ૧૪૮૨ એ બે વર્ષ ધ્યાન ખેંચનારાં છે. એ પુરુષના જન્માક્ષરનાં આ બે વર્ષો ઉપરથી એનો જન્મ સં. ૧૪૬૧ માં ખરોખર આવી શકે. સં. ૧૪૭૨ ના ભાદરવા વદિ (તિથિ આપી નથી, પણ નીચેના સં. ૧૪૮૨ ના આમો સુદિ ૪ ને હિસાબે) એમાંસે ૧૧ વર્ષ, ૨ માસ અને ૮ દિવસ થયાં હોઈ સં. ૧૪૬૧ ના આષાઠ વદિ છઠ-સાતમના દિવસે આ જન્માક્ષરવાળા પુરુષનો જન્મ સંભવે. સં. ૧૪૮૨ ના આસુ સુદિ ૪ ના દિવસે એ પુરુષની ઉંમર વર્ષ ૨૧, માસ ૨, દિન ૧૨ ની છે. આ જન્માક્ષર એક તો પુરુષના છે કે સ્ત્રીના છે એ સમજાતું નથી, ખીજું એ કે પ્રથમના વર્ષમાં તિથિ અને વાર નથી અને ખીજા વર્ષમાં વાર નથી, એટલે ગણિતથી કશું ચોક્કસ કરી શકાય એમ નથી; પણ મહત્વનું તો એ કે જન્માક્ષરની આવી નોંધમાં અરખી શબ્દ સ્ત્રી નોંધવામાં આવ્યો છે. જન્માક્ષરની કોઈપણ પદ્ધતિમાં સ્ત્રી શબ્દની શક્યતા નથી-ત્યાં વય શબ્દ જ આપણા સર્વ કોઈ જોશીને હાથે લખાય. આમ આ વર્ષો-આટલાં જૂનાં-સુધીનું આ લખાણ છે એમ કહી શકાય એમ નથી. એ જન્માક્ષર આદિત્ય-રોમનાં હોંય તોયે એ પુરવાર થઈ શકવાની કોઈ સ્થિતિમાં નથી.

૨૧. નારાયણભારતીની ભાલણસુત વિષ્ણુદાસના રામાયણ ઉત્તર-કાંડના અંતમાં રચ્યાવર્ષ સં. ૧૫૭૫ મળે છે તેના તરફ નજર ગઈ છે જ અને ભાલણનો સં. ૧૪૬૧ માં જન્મ લેતા એને સં. ૧૫૭૫ માં ૧૧૪ વર્ષનું અંતર અને ભાલણની ૩૯ વર્ષની વયે વિષ્ણુદાસ જન્મ્યો હોય તો સં. ૧૫૭૫ માં વિષ્ણુદાસની વય ૭૫ વર્ષની હોવાનું એમણે આ સુદાના સમર્થનમાં બતાવ્યું છે. ૨૧. ભારતીએ આ સુદામાં ઉદારતાથી ભાલણની અતિ વૃદ્ધાવસ્થા માનવામાં અડચણ જોઈ નથી, ચરતું ૨૧. રામલાલ મોદીને આ ખરો-

બર નથી જણાયું. અને એ ખરુ જ છે કે ભાલણસુત વિષ્ણુદાસના ઉત્તરકાંડની રચનાનું એ વર્ષ ગણિતથી બંધબેસતું નથી :

“ સ્વંત પનર ૧૫૭૫ પુચોતરે શુક્રવદ્ધા કાર્તિક માસ ॥

પચમી નિધિ બુધનાસરે પુર્વે ત્રય અનીદાસ ॥ ૨૧ ॥ ”

(શુ. વિવાસના ૬ ત્રિ પુ નં. ૪૮૫)

અહીં સ. ૧૫૭૫ ના કાર્તિક સુદિ ૫ બુધવારને બદલે ૯ બુધવાર હોય તો આ ‘સાયું’ કરી શકે એવો અભિપ્રાય ઈ. સ. ૧૯૧૯ માં સ્વ. મોદીએ બતાવ્યો હતો (ભાલણ પૃ. ૧૫૪); પણ પછી ઈ. સ. ૧૯૪૧ માં એમણે આ મતમાં સુધારો કરી એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો કે—

“ પરંતુ પચોતરોને બદલે પનરોતરો (૧૫૧૫) હોય તો જ્યોતિષગણતરીએ એ વર્ષમાં એ તિથિએ ગુરુનાર આવે છે અને એક દિવસનો જ ફેર રહે છે. (ઈ. સ. ૧૪૫૮ ઓક્ટોબર, ૧૨) આથી ભાલણસુત વિષ્ણુદાસના ઉત્તરકાંડની રચના સં. ૧૫૧૫ માં થયેલી એમ હું હવે માનું છું. આપણે ઉપર જોયું કે ભાલણનો જન્મ સં. ૧૪૬૧ માં વધારે સંભવિત છે, આથી સ. ૧૫૧૫ માં તેની ઉંમર ૫૪ વર્ષની હોય અને તેથી વિષ્ણુદાસ પાંચીસ વર્ષની ઉંમરનો સ્થળી રહે. ” (ભાલણ, ઉદ્ભવ અને બીમ-૫ ૧૪-૧૫)

આની સામે આપણને ભાલણે આખ્યાનોને માટે સ્વીકારેલો કડવાખંધ જ નહે છે. સં. ૧૫૪૬ માં જનાર્દને ‘ઉપાહરણ’ ૩૨ કડવાંમાં રચ્યું છે તે પછીના વિકાસમાં ભાલણનો કડવાખંધ-ધ્રુવ પદ્ધતિ અને ઢાલના રૂપનાં કડવાનો-આવી રહેતો હોઈ ભાલણસુત ઉદ્ભવે રામાયણની રચના કરી હોય અને વિષ્ણુદાસે એમાં પૂરણી કરી હોય તો એવાં વ્યવસ્થિત મોટા કડવાંની રચના સં. ૧૫૧૫ અને એની પૂર્વે કોઈ રીતે શક્ય બનતી નથી.

અને સ્વ. મોદીએ ધ્યાન દોર્યું જ છે કે ઉદ્ભવના સુદ્ધકાંડની પૂર્તિ તો મધુસૂદને કરી છે, જ્યારે સ્વ. નારાયણભારતી લીમનુ નામ આપે છે (સરખાવો ભાલણ : પૃ. ૬૧.); પરંતુ એ તો મધુસૂદનને પ્રાકૃત માં કથા કહેનાર કોઈ લીમણ વ્યાસ હતો (કવિચરિત-૨ છ

આવૃત્તિ-પૃ. ૨૭૫). ઉત્તરકાંડ તો ખંભાતના વિષ્ણુદાસના એક વંશજ રામજનકુંવરે પૂરો કર્યો છે-જેના અંતભાગમાં જ માત્ર ૨ કડવાં ભાલણસુત વિષ્ણુદાસનાં હાથપ્રતોમાં લખાયાં છે અને સ્વ. કાંટાવાળાએ ઉદ્ભવકૃત રામાયણ છપાવ્યું તેમાં અંતે લીધાં છે (એજન, પૃ. ૨૭૭). સ્વ. મોદીએ પણ આ વાતને સમર્થન આપ્યું છે-મારી પૂર્વે ઈ. સ. ૧૯૩૨ માં (‘ ગુજરાતી ’ નો દીપોત્સવાંક).

અહીં આપણે ભાલણને નામે ચડેલા ‘ બીજા નળાખ્યાન ’ ના રચના-વર્ષને પણ નજરમાં રાખવું જોઈએ; એણે, ‘ ઇતિહાસ ’ ના લેખનવખતે એના તરફ મેં અરુચિ બતાવી નહોતી :

“ પંદરસે પીસતાલીસ માંદિ ગાયા નળગુણગ્રામણ;

પદ્ય ખટશત ને સાત કર્યાં છે હરિજનના વિશ્રામણ. ૭. ”

(કડવું ૨૮ મું)

બૃહત્કાવ્યદોહનની વાચનામાં આ કડી નથી એટલે એટલા માત્રથી આપણે આ વર્ષને નકારી ન શકીએ, પરંતુ સ્વ. રામલાલ મોદીએ અકાલ્ય આઠ મુદ્દા તારવી આપી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે બીજું નળાખ્યાન ભાલણની સર્વથા કૃતિ નથી. એ મુદ્દા દૂકમાં આ છે:—

“ (૧) આ આખ્યાનની એક પણ હાથપ્રત મળતી નથી. ”

“ (૨) ભાલણે પોતાના એકે કાવ્યમાં તેનો રચાસંવત જણાવ્યો નથી. ”

“ (૩) ભાલણ પોતાનાં છૂટક પદોના અંતે ‘ ભાલણપ્રભુ રઘુનાથ ’ લખે છે, પણ કોઈ પણ આખ્યાનના દરેક કડવાની નીચે તેમ લખતો નથી. પરંતુ આ આખ્યાનના પ્રત્યેક કડવાની નીચે તેણે ‘ ભાલણપ્રભુ રઘુનાથ ’ લખ્યું છે. ”

“ (૪) જે જે કાવ્યમાં આ પંક્તિ હોય છે, તે મૂળના ભાગ સાથે અર્થમાં જોડાયેલી હોય છે, પરંતુ આ કાવ્યમાં ઘણી જગ્યાએ આ પંક્તિ છૂટી પડી ગઈ હોય તેમ જણાય છે....આથી જાણું તેના દશમસ્કંધ કે રામેશ્યામરિતમાં જોઈશું તો ‘ ભાલણપ્રભુ રઘુનાથ ’ એ શબ્દો મૂળ કાવ્યની સાથે અસંબંધ નથી જણાતા. ”

“(૫) કેટલાક મંદો માત્ર પ્રાસ મેળવના ખાતર જ મૂક્યા છે. ”

“(૬) ઘણા મંદો ખોટા અર્થમાં ચોજવામાં આવ્યા છે. ”

“(૭) આ આખ્યાનના રચનારે તેને લાલણના સમયનું દર્શાવવાને ‘ વદ્ય ’ ‘ નમદ ’ જેવા પ્રાચીન રૂપો મૂક્યા છે, પણ તેને પ્રાચીન યુગરાત્રીના પ્રાકરણનું જ્ઞાન નહિ હોનાથી ઘણી જગાએ તેમ દર્શનાર્થ દોષર ખાધી છે. ”

“(૮) પહેલા નગાખ્યાનની અસર નાકર, મેઘરાજ, નયમુદર, પ્રેમાનન્દ આદિ દ્વિઓના નગાખ્યાનોમાં જોવામાં આવે છે પરંતુ બીજા નગાખ્યાનની અસર કોઈ પણ કવિના નગાખ્યાનમાં જોવામાં આવી નથી ”

(લાલણ, ઉદ્ભવ અને બીમ . ૫ ૩૨-૩૬)

આનંદની વાત તો એ છે કે આ બીજા નગાખ્યાનનું રચના-વર્ષ સ્વ રામવાલ મોદીના લાલણના સમયને જ ધ્યેયનું છે છતાં એમણે એક નિષ્પક્ષ સંશોધકને શોભે એ રીતે આ પ્રમાણુ નો અસ્વીકાર કર્યો છે

ઉપર એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે લાલણસુત વિષ્ણુદાસના ઉત્તરકાલના છેલ્લા બે કંઠવાને અતે સ ૧૫૭૫ આપવામાં આવેલ છે તેને સ્વ મોદીએ સ ૧૫૧૫ માન્યા તે કંઠવાળ ધના વિદાર્થની દૃષ્ટિએ ખરોખર નથી, એનું સ્થાન નાકરના આખ્યાનોની નજીક આવી શકે એમ હોઈ અને નાકરનો લેખનસમય સ ૧૫૭૨-૧૬૨૪ નિશ્ચિત હોઈ વિષ્ણુદાસની એ રચના સ ૧૫૭૫ આસપાસમાં જ ક્યાય થઈ હોવી જોઈએ એટલે લાલણનો ઉત્તરો વધિ સ ૧૫૭૫ ગણી શકાય ત્યારે લાલણના પૂર્વસમયનો અવધિ ક્યાસુધી આવી શકે ?

આને માટે આપણે એના દશમસ્કંધમાંના મજલાવાના પદો તંત્ર નજર પહોંચાડવી આવશ્યક બને છે, આ પદોની સખ્યા ‘ જૂની ’ પ્રતોમાં પાચની છે

૧. ‘ મિત્ર મોઢે લાવે દધિ ભાત ’

સુદિતમાં

૨૫૨ સુ

૨. ‘ મજ્જકો સુખ સમરત હો રયામ ’

”

૨૫૩ સુ

- ૩. " કહો મૈયા કેમે મુખ પાણી " ૨૫૪ મું
- ૪. " અખ પદ્મેકો આયો દિન " ૨૫૫ મું
- ૫. " મુત મેં મુની લોકમે બાત " ૨૬૫ મું

આ ઉપરાંત મોડાની પ્રતોમાં તેમજ મુદ્રિતમાં—

- ૬. " કાન તપ કીનોરી માઇ નંદ્યરુણી " મુદ્રિતમાં ૭૮ મું

આ પદો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં વ્રજભાષાના ઇતર કવિઓની કૃતિઓમાં જોવા મળતાં નથી અને તેથી ‘ભાલણ’ નાં જ આ પદ હોવા વિશે શંકા નથી. વળી સં. ૧૭૫૫ ની જૂનામાં જૂની પ્રતમાં પ્રથમનાં પાંચ પદ મળે જ છે એટલે એ કોઈનાં ઇતર પદ ‘ભાલણ’ ની છાપથી ઘૂસ્યાં હોવાનું કોઈ કારણ નથી.

ભાલણે રામબાલલીલાનાં અને કૃષ્ણબાલલીલાનાં પદોની રચના કરી છે એ વિષયમાં તો આજે ખાસ મતલેદ નથી. પદોની રચના પ્રથમ કરી કે આખ્યાનોની એ કહેવાનું આપણી પાસે કંઈ સાધન નથી; પરંતુ ‘દશમ સ્કંધ’નાં, કડવાંરૂપે, અપાયેલાં પદો અને શુદ્ધ ગેય ગુજરાતી પદોમાં વ્રજભાષાની કવિતાની કવચિત્ છાયા આવી જાય છે ભાલણની પ્રતિભા પરોપલબ્ધિની નથી, એટલે છાયાવાળાં પદોમાં પણ એનું સ્વાતંત્ર્ય તો અવશ્ય સચવાઈ રહેલું છે. નીચેનું કેટલુંક સાદૃશ્ય વિચારવા જેવું છે :—

(૧) સૂરદાસ

ભાલણ

" કરપદ ગહિ અંગુઠ મુખ મેવન
પ્રભુ પોદે પાઝને અકલે.
હરિ હંસિ હંસિ અપને રંગ ખેલત. ૧
મુનિ ભયભીત ભયો ભુવ કેપત
* બાઝ્યો વડ સાવરજલ જેવન. ૨

"ચરણ અંગુઠ કર ધરી,
મુખમાંહે તે રાખ્યો રે.
માઈડેયને જે દેખાડ્યું
તે મુજને દેખાડો રે. ૬"
[* ભાલણે પદોમાં જે ઠેકાણે
‘પ્રાગવડને પાંદડે’-શબ્દ પણ પ્રયો-
જ્યા છે. પૃ. ૧૫૦]

× × ×
શેષ સદસા શીશન પગ લેપત...૩"
(લ. ઇ. દેસાઈનો કીર્તનસંગ્રહ-
ભાગ ૧-૫. ૧૧૬)

"ગુણ તાગ શુ કહું,
શેપથી કલા ન જાય રે...૬"
(પદ ૩૬ મું)

(૨) સૂરદાસ

“યશોદામાધ યદ ન યૂઝિયે કામ.
કમલનેનકી ભુવન દુખિ હે
બાંધે ઊખત દામ. ૧

પુત્ર હુતે પ્રીતમ નહી કોઝિ
કુલદીપક મતિ ધામ.
દેખિયન કમલવંદન કુમલસતો
તૂ નિર્મોહી વામ. ૨

હરિ પર વારિ ડારિ સગ તન મન
ગોરસ અરુ સગ દામ,
તૂ અપને મંદિરમેં બેડી
હરિ આંગન હે ધામ. ૩”

(પૃ. ૧૫૦)

(૩) આ પદની ઉપરનું એક પદ—‘કહો તો માખન લાજી ધરતે—’એ ભાલણના ૫૦ મા પદ ‘જયોદા છોડો કહાનને, હું આપું ગોરસ-ગોપી રે’ની સાથે વાંચતાં સૂરદાસના ભાવનું સામ્ય ભાલણમાં પકડી શકાય છે

(૪) સૂરદાસ

“શોભિત મુલગ નંદજૂડી રાની
અતિ આનંદ આંમનમે બેડી,
ગોદ ખિયાવન સારંગપાની. ૧

તૃણાવર્તકી કરી સૂરતિ જિય
પદ્યા કંસ અસુર અભિમાની
ગરુવે ભયે વહી બેકારે,
સહી ન પરે જનુની અકુલાની. ૨

આપુન ગઈ સદનમેં દોરી
કહૂએક કાજ તહાં લપટાની ૩”

(પૃ. ૧૭૭)

(૫) “પાવલ સિવા નિરખિ હરિ પર્યો
ઉપર ખેતત રામ સુખાવની.

ભાલણ

“જયોદા છોડો સુંદર રામને રે.
કહિયુ દામણું ખૂંચે કામવ તન હો.
x x x

સુંદર બાવલ છે એ અતિ ધણું રે,
એવા નથી બીજા દશવીણ હો. ૨

વદાલો એ છે આખા ગામને રે,
કહો કેટલું કીધું છે એણે જાન હો;
અમે સદુ મળાને આપિયે રે,
જે વણસાડ્યું હોયે સામસવાન હો. ૩”

(પદ પર મું)

ભાલણ

“ભૂપે કપટ કરાવિયું
મારવા કારણ બાકને,
જયોદા ઉત્સંગે લધને
ધવરાવે છે દયામને. ૨

x x x

દેહમાં અતિ ભાર દીધો
ચક્તિ તે ત્યારે ધઈ;
ભૂમિ મૂકી કૃષ્ણજીને
મંદિરમાં તત્કાલ ગઈ. ૩”

(પદ ૩૬ મું)

“દેવ કેરા ઉદર ઉપર
રખાવતિ રંગે રમે. ૬

મજનનિતા ઉપનમે પાથે
લેય વિદાય કંઠ લપટાની. ૫
લાઈ ગદી ચુંબન આહતિ
ધર ધર સખન વધાઈ માની...૬
(પૃ. ૧૭૮)

તેડી મુતને જશોદાજી
હૈડે ચાંપે ને હમે,
કરે ચુંબન અતિ પ્રેમશું
કૌતુક મનમહિ વમે. ૭
(૫૬ ૩૮ મું)

(૬) પરમાનંદદાસનું પલ્લનાનું એક પદ છે તેની મુવપંક્તિ ‘માઇ મીઠે હરિજૂકે બોલનાં’ છે (એજન, પૃ. ૧૧૬); ભાલજી ૧૦૩ જી પદ ‘મીઠું’ તે હરિનું બોલવું થી શરૂ કરેલું છે. આ બેઉ પદનો આશય શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ‘મધુરાષ્ટક’ના અષ્ટ મધુર વદન મધુરની સાથે ખૂબ સામ્ય ધરાવે છે.

(૭) સૂરદાસ

“ મુંદર સાંધરે જખતે મુરલી
અધર ધરી,
મુન શિવ સમાધિ ટરી.
મુન થકે મુર બોમ વિમાન.
x x x x
મુન ખગ મૃગ મૌન ધરી,
ફક્ત તણુધી મુધિ બિસરી
મુન ધેતુ મૃગ થક રહે.
x x x x
મન મોહો મદનગોપાલ...
x x x x
સંગ નાગરી નવખાલ. ”
(પૃ. ૨૭૬)

ભાલજી

“ મુરલી વાય છે રસાળ x x
ગૌ તણુ ચરતી રહી,
સાંભળે છે કાન.
આકાશે ચાલી નહિ,
થોભી રજાં વિમાન. ૨
મૃગજાં મીટ માંડી રજાં,
વૃક્ષ તણાં ન હાલે પાન;
x x x x
એ માહરે હૈડે વસિયો,
પાસે હું દિનરાત. ” વગેરે
(૫૬ ૧૦૪ થુ)

ઉપરના ત્રણે કવિઓ સં. ૧૫૫૦ થી કાવ્યરચના કરે છે. સં. ૧૫૫૦ અને ૧૫૮૭ વચ્ચે શ્રીવલ્લભાચાર્યજી ત્રણેક વાર સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાત-કન્ધમાં આવી ગયા હતા અને એમના અનેક શિષ્યો મધુરાપ્રદેશમાં જઈ આવ્યા હતા. સિદ્ધપુરના જગન્નાથ જોશી વગેરે છેક જગદીશ સુધી ગયા હતા ને શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની દીક્ષા

લીધી હતી આમ મહાગુજરાતની પ્રજાનો મથુરા પ્રદેશ સાથે સબંધ વધ્યો હતો અને ચરોતરના એક પાટીદાર કૃષ્ણદાસ તો શ્રીનાથજીના મંદિરના અધિકારીનું પદ ધરાવતા હતા-જે શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના શિષ્ય હતા, એટલું જ નહિ, પણ વલ્લભાચાર્યના સુપ્રસિદ્ધ અષ્ટછાપ કવિઓમાં એથું સ્થાન ધરાવતા હતા એમના પદ ગાવામાં ખૂબ જ અર્ધરા છે લાખા લાખા ચરણોના એ પદનો પ્રચાર આપણને ભાલણના 'દશમ સ્કંધ'ના 'રાગ નટનારાયણ'ના પદોમાં જોવા મળે છે (જુઓ પદ ૪૫-૩૭૨-૩૮૬-૪૪૬-૮૬૫-૪૭૧) આ પ્રકાર ગુજરાતીમાં ભાલણપૂર્વે જોવામાં આવતો નથી

“જશોદા માત, સાલગો વાત, કરે ઉપધાત, સુદરવર

ધર માહેરે ક્યહો ક્યમ કીરે ૧

ચચન કાય કાણુ ઉધાય, માખણુ ખાય, દોણી ફેડી દૂધની ક્યહો ૨ વગેરે
(પદ ૪૫ મુ)

આથી આપણે કહી શકવાની સ્થિતિમાં છિયે કે નરસિંહ મહેતાએ જેમ અનેક રાગોમાં પદોની રચના કરી ગાયા હતા તે પ્રમાણે ભાલણે પણ અનેક રાગોમાં પદોની રચના કરી પદો ગાયા હતા ભાલણ 'દશમ સ્કંધ'નો મૂળને અનુસરતો ગુજરાતી અનુવાદ કડવાખદ આખ્યાનના રૂપમાં આપે છે, છતાં વચ્ચે વચ્ચે સખ્યાખંધ સુદર પદો આમેજ થયા છે કે જેમાના મોટાભાગના પદ તે તે સ્થાનેથી ખસેડી દેવામાં આવે તો એનાથી અનુવાદની સળગ તામાં ખાસ ત્રુટી આવતી નથી આ પૂર્વે સ્વ ઠાટાવાળાએ 'દશમ સ્કંધ'ની પ્રસ્તાવનામાં જે ધ્યાન દોર્યું છે કે—

“ પદ ૧૨૨ થી ૧૫૫ સુધી દાણનીવા છે તે મૂળમાં નથી એ જ રીતે પદ ૧૬૮ થી ૧૭૩, ૧૮૧ થી ૧૮૫, ૧૮૩-૪ ૧૬૭, ૧ ૮ ૧૮૮, ૨૦૫ થી ૨૦૭ મૂળમાં નથી ” (પ ૬)

આટલા જ નહિ પણ બીજા પણ સખ્યાખંધ પદ આ પ્રચારના છે (જે વિશે આગળ ઉપર ચર્ચાસ્થાન ઠહેવામાં આવશે) કે જે મૂળ સ ભાગવતથી બહારના છે

અહીં એક પ્રશ્ન ઊઠે કે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં કોઈ અન્ય કવિએ મજબાપાનો સમાદર કર્યો છે કે નહિ. આનો જવાબ દૂર શોધવા જવો પડે એમ નથી. પ્રભાસપાટણના કેશવરામ હુદેરાએ ૪૦ સર્ગમાં રચેલા ‘કૃષ્ણકીડાકાવ્ય’માં મજબાપામાં થોડી રચના સં. ૧૫૯૨ માં કરી છે. આ કવિને સ્વ. અં. જી. બનીએ સં. ૧૫૨૯ માં લેખેલો, પણ સ્વતંત્ર રીતે જ ગણિતથી સ્વ. રામલાલ મોદીએ એ વર્ષ ૧૫૯૨ હોવાનું આ પૂર્વે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. અને મજબાપાનો કેશવરામને હાથે થયેલો સમાદર એને સં. ૧૫૯૨ માં જ સમર્થિત કરે છે; એ રચના (સર્ગ ૧૪ મો.)

“તજ અભિમાન ગોવાલી ! ધરય આયો શ્રીમનમાલી,
યાકે ચરણ અતુરુંજ સેવે, કિંકર હોય કપાલી. તજ. ૫૦” વગેરે

× × × ×

બાલણને સં. ૧૫૪૫ ની પૂર્વે લઈ જઈએ તો એને ‘મજબાપાનો આદિ કવિ’ ગણવો પડે, જ્યારે એ યશ તો અષ્ટછાપના ધુરંધર કુંભનદાસ સૂરદાસ વગેરેને જ અબાધિત છે, એટલે બાલણને એ કવિઓનો સમકાલીન માનવો અનિવાર્ય થઈ પડે છે. એ સમય તે સં. ૧૫૫૦-૧૫૭૫ નો જે-ગાળામાં એની કવિતા વિસ્તરી. બાલણની દેવીભક્તિ :

બાલણનાં જીવનને લગતા સ્વ. નારાયણભારતીના લેખનમાથી તારવેલા પ્રમાણમાં ગૌણ જણાતા એવા મુદ્દાઓમાંના ૨ અને ૧૦ એ બેમા બાલણ દેવીભક્ત હતા એવું જોવા મળે છે; જો કે ૧૦ માં મુદ્દામાં સ્વ. ભારતીના સ્પષ્ટ શબ્દ મળે છે કે “તેણે બનાવેલાં પુસ્તકો ઉપરથી તેના મનનું વલણ દર્શાય છે કે, તે સર્વ દેવને ઈશ્વર માનતો હતો, પણ રામચંદ્ર મુખ્ય ઈષ્ટ હતા” (પૃ. ૧૦). આમ આ ૧૦ માં મુદ્દાના જોર ઉપર ૨ જો મુદ્દો આપોઆપ તૃટી જાય છે. અને બાલણની કૃતિઓમાંના કોઈ પણ આંતર પુરાવાથી

એના મિત્રમંડળ વિશે કશી જ માહિતી મળતી નથી, અને મીઠા રામના પ્રામાણિક અસ્તિત્વના વિષયમાં મુદ્દા ૩ જના નિરાકરણથી જ નિરાકરણ થઈ જતું હોઈ વધુ સમર્થનની જરૂર રહેતી નથી. આમ ૨ જો-૧૦ મો એક મુદ્દા નિરાકૃત થઈ બંધ છે-છતાં ૧૦ માં મુદ્દાને અંતે સ્વ. ભારતીએ કરેલા ખુલાસાને વધુ પોષણની જરૂર રહે ખરી.

1 એ શાક્તમતનો શરૂઆતમાં હશે એવી સંભાવના થાય એનું એક માત્ર કારણ એનો 'સમશતી'નો એણે લાવાનુવાદ ગુજરાતીમાં બાંધ્યો એ છે. સ્વ. મોહી માને છે તે પ્રમાણે 'સમશતી'ના આરંભની--"અદ્યમતિ ઠું કાંઈ ન જાણું, આણું અહંબુદ્ધિ કવિ તણી" (કહવું ૧-૫) આ લીટી પ્રમાણે આખ્યાનોમાં કદાચ આ 'સમશતી' એનું પહેલું આખ્યાન હોય. આ કૃતિમાં એની 'રામ-લંકિત'નો લેશ પણ જોવામાં આવતો નથી. એનો દેવી તરફનો આદર 'સમશતી'ના પહેલા કડવામાં નીચે ગુણ દેખાય છે :

“ ગુણ ગાના ધન્યું ભગવતીના, જેને જાણે નહિ કે રેસા;
મોટા મુનિજન જેહનો, પ્રીછે નહોં લવલેશ. ૬
તેનો મહિમા શો કહુ, મુજ ગતિ મનમાંહે ભમે;
કાત્રુ પેશું બાળક જોસે, તે વચન માતનિ ગમે. ૭
અખિલ આઈ તમારો તે પાર કાંઈ પામે નહી;
આપઆપણે જુદિમાને મોટા કવિ સ્તવે સહી. ૮
તો કુંય મારે જુદિમાને ગાઈ ગુણ અંબા તણા;
જે માર્કંડેય પુરાણ માહે, મુમેધસુ મોટ્યા ઘણા. ૯

x x x x

જોલે લાવે ભક્તિ આણી, આઈ, ગુણ તારામાં રમું;
નિર્વિઘ્નપણે એ અંધ રચવા, તેવસુતા-સુત પરણમું. ૧૦”

આમાં આઈ તરફનો એનો ભક્તિભાવ આત્મતિક કોટિનો હોય તો છેલ્લી ૧૦મી કડીમાં 'નિર્વિઘ્નપણે એ અંધ રચવા' શૈલ-

સુતા—સુત ’—ગણેશને જો પ્રણામ કરે છે તે ન કરે. કાવ્યના આરંભમાં પણ—

“ ગણસુતા—સુત પ્રણમું રે, સિદ્ધિ બુદ્ધિના ભરતાર;
સિંદૂરે ચરચિત સદા રે, ઉર-સેવત્રાનો હાર ૧ ”

✖ ✖ ✖ ✖

‘ અલ્પસુતા કરું વિનતિ, સરસ્વતી માતા મન ધરો;
અજ્ઞાન અધેકાર હરી શુભ જ્ઞાનભાનુ ઉઠે કરો. ૪ ”

એમ ગણેશ અને સરસ્વતીનું મંગળ ગાય છે.

એની સમર્થ કૃતિ ‘કાદંબરી’માં પણ આપણને આજ પ્રકારનું સામાન્ય મંગલાચરણ મળે છે; જેવું કે—

“ શ્રીગુરુ ગણપુતિ અલ્પસુતાનિ પ્રથમિ કરું પ્રણામ;
વિધન-રહિત જેણિ ગૂઢ અંચનું પૂરણ યાત્ર કામ. ૧ ”

અને એને ‘કાદંબરી’ની જેમ યશ અપાવે તેવી કૃતિ ‘પ્રથમ નળાખ્યાન’માં પણ—

“ ગુરુ પદપંકજને પ્રણમું, અલ્પસુતાને ધ્યાણિ;
ગુજરભાષાએ નળરાના ગુણ મનોહર ગાણિ. ૧ ”

આમાં માત્ર એક જ સ્થળે—“ જેણી પેરે રાખે તેણી પેરે રહીએ ભાલણપ્રભુ રઘુનાથ. ૧૦ ” એમ ૧૭ માં કડવાને અંતે પોતાના નામ સાથે ‘રઘુનાથ’ થોડે છે.

જેમ એની વય વધી છે તેમ એ વધુ અને વધુ રામ તરફ અનન્યતા સાધતો જાય છે અને ‘દશમ સ્કંધ’માં અનન્ય રામભક્ત બની રહે છે—જે ત્યાંસુધી કે કૃષ્ણનાં ચરિત્ર ગાતાં પણ એ રામનાં—સીતાપતિનાં જ ચરિત્ર ગાય છે એવો ઠેર ઠેર ભાવ વ્યક્ત કરે છે. આ થોડાં જ સ્થાન ખસ થશે :

“ એને બાંધ્યો હું શું છોડું, નામે જુગ છોડાયે રે;
ભામણપ્રભુ મીનાપતિ સ્વામી, દામોદર કરી ગાયે રે. ” (૪. ૪૦)

- " એને નામે મધન છૂટે ભન તણાં રે, તે વષ બાપો જગજીવન સાથ હો
આખારી એણે છે પાણિએ કરી રે, દીન થઇને ભાનલુપ્રભ રધુનાથ હો " (૫ ૪૧)
- " સડુને મદિર નિલ જાઓ ડો, આજ આવો મારે ધેર
ભાનલુપ્રભ રધુનાથજી, આપણ રમિયે રડી પેર આં ૪ " (૫ ૫૧)
- " સગત કરતાં શ્રીકૃષ્ણની, ગર્ભવાસથી દળિયે,
ભાનલુપ્રભ રધુનાથજી અતર્ગન મળિયે આં ૧૧ " (૫ ૭૮)
- " પછે ગોપીમદિર સંચરી, શ્રીકૃષ્ણ ગૌ આગ્વા ગયા,
ભાનલુપ્રભ રધુનાથજી ગોપીને પ્રાપી દયા ૬ " (૫ ૮૧) વગેરે

અને છતાં 'દશમ સ્કંધ'ના આરંભમાં એ 'શ્રી ગણપતિને પ્રણમું' થી શરૂઆત કરી પછી એના નિયમ મુજબ એ સરસ્વતીનું મંગલ કરે છે.

" આઘ માતા તુજને નમુ રે, તારી છે વિખ્યાત રે,
આ મથ તો આપશે રે, બે પૂકે રહેશે માત રે ૩ "

આ આઘ માતા 'સરસ્વતી' છે, નહિ કે અબા માતા, કેમકે પૂકે રહેવાનું આમાં પ્રાર્થન છે, બધે એ સામાન્ય રીતે 'ગણપતિ' ને 'સરસ્વતી' ને પ્રાર્થના-નમન વગેરે કરે એ આમ એ કોઈપણ એક સંપ્રદાયનો નહિ પણ સામાન્ય બ્રાહ્મણધર્મનો અનુયાયી જ રહે છે શ્રી ૪ મા મુનશી ભાલણને પાછલી વયમાં ગમાનદી થયાનું કહે છે (જિમ્ ૬ મઠ I, પહેલી આવૃત્તિ, પૃ ૧૧૬) એ પણ તેથી સમર્થિત થઈ શકતું નથી સ્વ રામલાલ મોદીએ ઈ. સ. ૧૯૧૬માં લખેલી એમની પુસ્તિકા 'ભાલણ' (પૃ ૫૩) માં અને ઈ. સ. ૧૯૪૧ની પુસ્તિકા 'ભાલણ, ઉદ્ભવ અને ભીમ' (પૃ. ૧૩)માં 'ભાલણ ઉત્તરવયમાં રામભક્ત થયો હતો એ શોક્ષ છે, પરંતુ તે રામાનન્દ સંપ્રદાયમાં પ્રવિષ્ટ થયો હતો કે નહિ, તે જણવાનું સાધન નથી તેના સમયમાં ગુજરાતમાં રામાનદી સંપ્રદાયનો પ્રચાર હતો, કારણ કે નરસિંહના હારપ્રસંગનો ભીમ રામાનન્દી હતો ' એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે

અને આપણે પ્રેમાનંદની ઉત્તરાવસ્થામાં પણ શું જોઈએ છિયે ?

એ પણ ભાલણની જેમ જ અનન્યતાથી રામ અને કૃષ્ણમાં અંભેદ-લાવ બેઈ કૃષ્ણની લીલાને રામની લીલા તરીકે જણાવે છે; જેમકે—
“પ્રેમાનંદ-પ્રભુ મીનાપતિ આંધ્યા બખળ સાથ રે.” (કડવું ૩૭ મું) વગેરે

આ ઉપરથી, આ પૂર્વે ‘કવિચરિત્ર’માં (ખીજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૫૬) મારા તરફથી જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે, “એ કોઈપણ એક ધર્મમાં ચુસ્ત ન હોતાં સામાન્ય વૈદિક ધર્મનો હતો અને શ્રી રામચંદ્ર જ્ઞાતિના ઇષ્ટદેવ હોવાથી એમાં એનો વિશેષ અનુરાગ છેક અનન્યતા સુધી પહોંચેલો હતો.” મોઢવણિકોના ઇષ્ટદેવ શ્રીરામચંદ્ર છે અને ભાલણમાં એ રામભક્તિ એની વય જેમ જેમ આગળ વધતી આવતી હતી તેમ વધતી આવતી હતી—એટલું જ એના અંશે ઉપરથી સમજી શકાય, નહિ કે કોઈપણ સાંપ્રદાયિક ભક્તિ; એટલે આ વિષયમાં સ્વ. નારાયણભારતીએ ૧૦ મા મુદ્દામાં તારવેલું અનુમાન જ વધુ સંગત જણાય છે.

ભાલણનો ગુરુ :

સ્વ. ભારતીવાળા ૯ મા અને ૧૬ મા મુદ્દાઓમાં ભાલણને ‘પ્રેમાનંદ’ નામના ગુરુ હોવાનો અને ૧૬ મામાં વિશેષમાં ‘સદાનંદ’ નામનો પણ ગુરુ હોવાનો અભિપ્રાય જોવા મળે છે. ભાલણની પ્રાખ્ય કૃતિઓમાંથી માત્ર એક ‘ધ્રુવાખ્યાન’માં—

“શ્રીપાતજીની કૃપા કરીનિ દયા કાંઈ કહેવાય.

કહે કવિ હું ગુરુ તણા અહોનિશ પૂણું પાય. ૨૦” (કડવું ૧૮ મું)

એમ કોઈ ‘શ્રીપાત’ ગુરુનો નિર્દેશ મળે છે. ‘મામકી આખ્યાન’ની પુષ્પિકામાં એક નિર્દેશ છે તેને પણ આપણે ઉવેખી શકીએ નહિ; જોવો કે

“ઇતિશ્રી પદ્મપુરાણે ઉમામાહેશ્વરસંવાદે ત્રવાડી ભાલણકૃત મામકીનું આખ્યાન સંપૂર્ણશ્રીગુરુ બ્રહ્મપ્રિયાનંદનાથજીના પ્રેરથી લખાણું છે. શ્રી”
(બુદ્ધિપ્રકાશ-૧૯૨૭ ફેબ્રુ.)

સ્વ મોદી આ ‘બ્રહ્મપ્રિયાનંદ’ને ભાલણનો ગુરુ માને છે

(ભાલણ, ઉદ્ધવ અને ભીમ, પૃ. ૧૧). વધુમાં સ્વ. મોદી ત્યાં ઉમેરે છે કે—

“ તે પૂર્વવચમાં સાક્ષા ક્તો, તેમાંથી આ ગુપ્તે તેને રામસકિત તરફ વાળ્યો હશે એમ જણાય છે, કારણ કે આ કાવ્ય તેની પ્રેરણાથી લખાતો સખ્યુ છે અને તેમાં રામનામનું માહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ”

આ પુષ્પિકા કાંઈ અંધનો ભાગ નથી, છતાં પુષ્પિકાની સંગતિ ભેતાં એમ માનવામાં અડચણ નથી કે બ્રહ્મપ્રિયાનંદની પ્રેરણાથી ભાલણે ‘મામકી આખ્યાન’ની રચના કરી હોય; તો ‘શ્રીપાત’ કોણ ? ‘ધ્રુવાખ્યાન’ના એ શબ્દ ઉપરથી એ સંન્યાસી હતો એવું સ્પષ્ટ થઈ શકતું નથી. ‘હારમાલા’માં આવતો ‘શ્રીપતિ’ તો કાંઈ પંડિત છે કે જે મંડલિક રાજાને નરસિંહની પુત્રીને લગવાને મામેરું પૂર્યાની વાત કહે છે (હારસમેનાં પદ ને હારમાલા-બીજી આવૃત્તિ’ પૃ. ૪૯-૫૫). ‘ધ્રુવાખ્યાન’માંનો શ્રીપાત ‘શ્રીપાત’ છે કે ‘શ્રીપતિ’ એનો નિર્ણય કેમ કરવો ? ગમે તે નામ હોય—એકતું સ્થાન પાટણ છે તો બીજાતું સ્થાન જૂનાગઢ છે. અને ‘હારમાલા’નો શ્રીપતિ પંડિત ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે કે નહિ એ પુરવાર કરવું પડે એમ છે, ન્યારે ‘ધ્રુવાખ્યાન’માંનો ‘શ્રીપાત’ તો ભાલણના શબ્દોમાં વ્યક્ત છે. અને એ ભાલણનો ગુરુ હોય એમ લાગે જ છે. તેથી જો ‘બ્રહ્મપ્રિયાનંદ’ને પણ ભાલણનો ગુરુ સ્વીકારવો હોય તો કાં તો એક વિદ્યાગુરુ અને બીજો ધર્મગુરુ એમ માનવું જોઈએ, અથવા તો વિદ્યાગુરુ શ્રીપાતે સંન્યાસ લઈ ‘બ્રહ્મપ્રિયાનંદ’ નામ ધારણ કર્યું હોય. પરંતુ આવા નિર્ણયને પણ વધુ સખળ પુરાવાની જરૂર રહે છે.

પણ તેથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે ૨૧ જારતીવાળી ‘પરમાનંદ’ ગુરુની માન્યતા અને ૧૬ માં મુદ્દામાં આપેલા વિકલ્પ પ્રમાણે પુરુષોત્તમની ગુજરાતી પંક્તિઓ સાથેની હિંદી ‘જેકરી’ની પંક્તિઓવાળો

“ મુગ્યતન્મીત સદાનંદસાગર આનંદ હોયે દ્રષ્ટમાને,
શિવમેરવકે નામમે પુગ્ગ વ્રહ્મપ્રિયા નામચે સ્વાસ માને ”

—આ સદાનંદ કે સદાનંદસાગર એ ભાલણુનો શુરુ કેવી રીતે એ સિદ્ધ કરવું મુશ્કેલ છે. આમાંથી તારવવું જ હોય તો ‘વ્રહ્મપ્રિયા-નામ’ શબ્દમાંથી ‘બ્રહ્મપ્રિયાનંદ’ તારવી શકાય. પણ ‘મુદ્રાલંકારના ભાસ’થી વિશેષ આમાં કાંઈ જણાતું નથી એટલે સ્વ. ભારતીની ભાલણુના શુરુ-વિષયક માન્યતાને કોઈ સ્થાન રહેતું લાગતું નથી. પાટણથી ઈશાનકોણમાં હરિહર મહાદેવમાં શુરુ પરમાનંદ અને પુરુષોત્તમ મહારાજની સમાધિ છે—એટલાથી ભાલણુનો શુરુ પરમાનંદ સાબિત કરાવી શકાય એમ નથી, કેમકે ભાલણુ અને પુરુષોત્તમ મહારાજની અન્યન્યતા જ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી એ આ પૂર્વે બતાવાયું જ છે.

ભાલણુના પૂર્વજો અને વંશયો :

આપણને ૧૧ મા અને ૧૩ મા મુદ્દાઓમાં ભાલણુની અવટક, ભાલણુના પિતા-ભાઈ અને ભાઈના વંશજોની માહિતી મળે છે, તો આ પૂર્વે નિરાકૃત થઈ ચૂકેલા ૧૪ મા મુદ્દામાં ભાલણુને ઉદ્ભવદાસ અને વિષ્ણુદાસ નામના બે પુત્રો, અને ૧૫ મા મુદ્દાથી ચતુર્ભુજ નામે ત્રીજો પુત્ર હોવાનું જણવા મળે છે. ભાલણુના મકાનમાંથી મળેલા રફી કાગળોમાંની એક ચોપડીમાં પુરુષોત્તમને હાથે લખા થેલા કાગળોમાંના એક કાગળમાં—

“ સગ્નિશ્રી કાશી મહાશુભસ્થાને પુનરાધિ દેવેશ્વ શ્રીપત્ય દેવેશ્વ મગળજી દ્યાગજી ચરનાણે શ્રીપાટણ ચક્રી વ. દેવે પુરુષોત્તમ મગળજીના પ્રણામ વાચન્ને જત્રે રે અહીં તો કુશળક્ષેમ છે ” (સપ્તશતી-કમિયરિત્ર, પૃ ૧૨)

આ કાગળમાં સવત નથી, સ્વ ભારતીના જણાવ્યા પ્રમાણે લિપિ શુજરાતી છે બીજો કાગળ ‘પાટણથી પુરુષોત્તમ મગળજી’નો પાલણુપુરના કોઈ ગુલાબદાસ ચોલણદાસ ઉપરનો બતાવાયો છે. આ કાગળોને માત્રા માનવા હોય તો ભાલણુના સમયથી ત્રણએક

વર્ષ આ બાબુ આવવું પડે એમ છે. ઉપરના પત્રમાં ભાલણના સમયની લિખિત ભાષાનું એક પણ નિશાન નથી. જો આ પત્રો સાચા હોય તો કોઈ ભળતા જ પુરુષોત્તમ મંગળજી દવેને પુરુષોત્તમ મહારાજ સાથે અડાવી દીધાં છે. અને ‘ગુલાબદાસ’ નામ પણ આપણને ભાલણના સમય જેટલે જૂને જવા દે એમ નથી, કારણ કે ‘ગુલાબ’ શબ્દ નામમાં આટલો જૂનો પેઠેલો મળે એમ નથી.

આમ આ પત્રો આપણને કશા જ કામમાં આવે એમ ન હોઈ ભાલણના ચરિત્રાલેખનમાં કશા જ કામના નથી, અને તેથી ભાલણની અવટંક ‘દવે’ હતી વગેરે પણ નિરર્થક બાક છે, કેમકે કાદંબરી, નામકી આખ્યાન વગેરે કૃતિઓની જૂની પુષ્પિકાઓમાં ‘ત્રવાડી ભાલણ’ એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે, તો ‘દશમ સ્કંધ’ની પુષ્પિકામાં ‘મો—’ મળતું હોઈ-ભાલણ ‘ત્રવાડી મોઢ પ્રાદાણ’ છે એમ આ પૂર્વે જ પુરવાર થઈ ચૂક્યું છે.

અને સ્વ. નારાયણભારતીએ ૧૧ મા મુદ્દામાં ‘મંગળજીના બે પુત્ર : ૧પુરુષોત્તમ અને ૨આદિત્યરામ; આદિત્યરામના ૩નવસરરામ, એના ૪અવસરરામ, એના ૫વૈજનાથ અને ૬વિશ્વનાથ, વૈજનાથના ૭સિદ્ધનાથ, એની પુત્રી ૮શિવકુંવર, શિવકુંવરના ૯હરગોવિંદ. વિશ્વનાથના ૧૦શિવનાથ. આમાંના સ્વ. ભારતી ‘સમગતી’ની પ્રસ્તાવના ઈ. સ ૧૮૮૭ માં પ્રસિદ્ધ કરે છે ત્યારે ઔરંગાબાદમાં શિવનાથ ૭૦ વર્ષના બેઠા છે અને શિવકુંવર અને હરગોવિંદ પણ જીવંત છે. આ હરગોવિંદને બાણેજ દાવે ભાલણના ઘરની માલિકી પ્રાપ્ત થઈ કહી છે. સ્વ. ભારતીને હરગોવિંદે આપેલી આ માહિતી તરફ ‘તે બહુ સંશય પડતી વાત છે’ એમ કહેવું પડ્યું છે (પૃ. ૧૧). આ વિષયમાં તેથી જ કાંઈ વધુ કહેવા પડતું રહેતું નથી કે મંગળજી દવેનો પુરુષોત્તમ ભાલણના સમય જેટલે જૂને જઈ શકતો નથી.

આમ ભાલણના બાપદાદા અને ભાઈના વંશજોની વાત નકામી થાય છે. હવે રહ્યા માત્ર પુત્રો. ભાલણ-મુત ઉદ્ભવદામની હાથપ્રત

મળે છે તેવી કૃતિ—‘બ્રહ્મવાહન આખ્યાન’માં આ છાપ મળે જ છે; જેવી કે—

“કર જોડીને કહે આનંદે ભાલણસુત ઓધવદામ.” (ગુ. વિદ્યા-સભા-હ. પ્રિ. પુ. નં. ૨૨)

તો વિષ્ણુદાસના ‘ઉત્તરકાંડ’નાં બે કડવાંમાં પણ ‘ભાલણસુત વિષ્ણુદાસ’ એવી છાપ મળે છે; જેમકે—

“ઉત્તરકાંડ સંપૂર્ણ મુણતાં ઉપજે મન ઉદ્ધુદાસ,
કર જોડી ભાલણ-મુત વિનવે નિજ મેનક વિષ્ણુદાસ.”
(એજન-નં. ૪૮૫)

અને ‘મામકી આખ્યાન’ને અંતે તો ભાલણ ખુદ ‘વિષ્ણુદાસ’નો નિર્દેશ પણ કરે છે :

‘ભાલણની વાણી સાંભળી, વિષ્ણુદામ પૂછે છે વળી.’
(ભુદ્ધિમંત્રાશ-વર્ષ ૭૪ મું-૧૯૨૭-ફેબ્રુ. ૫. ૫૩)

એટલે ભાલણના એ બે પુત્રોના વિષયમાં શંકાનું કોઈ પણ કારણ નથી જ. સ્વ. ભારતી ‘મોઢેરાપુરાણ’ના અનુવાદક ચતુર્ભુજને ભાલણનો ત્રીજો પુત્ર કહે છે. એમણે આપેલા ‘મોઢેરાપુરાણ’ના નમૂનામાં કશું નથી; અને ચતુર્ભુજે પોતાના કુળ વગેરે વિશે કહ્યું હશે તે બધું નષ્ટ થયાનું ત્યાં જ સ્વ. ભારતી જણાવે છે, એટલે આ ચતુર્ભુજ જેવો ત્રીજો પુત્ર હોવાનું સિદ્ધ કરી શકાય એમ નથી.

એટલું ખરું કે ભાલણ ધરનો સુખી હતો અને ઘર પણ કુટુંબીઓથી ભર્યું-ભાદ્યું હતું. ‘દશમ સ્કંધ’ એ રચી રચીને ધરનાં માણસોને સંભળાવતો હશે; એના ‘દશમ સ્કંધ’ના ‘રુકિમણી-હરણ’ માં જેવું મળે છે કે—

“રુકિમણીને વિનાહે સતોખાણો નહિ પરિનાર,
તે માટે વિનાહ નિસ્તાપે સલભામાનો ભાણ.” (પૃ. ૨૮૪)

આ ઉપરથી સ્વ રામલાલ મોદીએ ‘તેના કુટુંબની ઓળખ

પણ સાહિત્યરસિક હશે. ' એવું જે વિધાન ક્યું છે (ભાલણ, ઉદ્ભવ અને લીમ, પૃ. ૧૫) તે પ્રમાણિત થઈ રહે એમ છે.

ભાલણનો સંન્યાસ :

નિરાકૃત થઈ ચૂકેલા ૧૪ મા મુદ્દામા ભાલણે જેકે ઉમરે સંન્યાસ લીધાનું સૂચવાયેલું છે, તે ૧૭ મા મુદ્દામા એણે છવતાં એના શુરુની નજીક સમાધિ લીધી હતી તે સમાધિ પાટણ નજીક હરિહર મહાદેવની જગ્યામાં હોવાનું કહેવાયું છે. આ વિશે સ્વ. રામલાલ મોદીની એક પાદ-નોંધ જોવા જેવી છે :

" ૧. પુરુષોત્તમ મહારાજની સમાધિ નામથી જોળખાતી આ સમાધિ મેં જોઈ છે. પણ તેના ઉપર કંઈ લેખ જણાતો નથી. આસપાસની બીજી સમાધિ કરતાં તે બહુ મોટી છે દર સાવ આપાદી પૂર્ણિમાએ તેની પૂજા મજમુદાર કુટુંબ તરફથી થાય છે. " (ભાલણ : પૃ. ૫૫)

આ ઉપરથી તો કદાચ વધુ સંભવિત એ ગણાય કે પાટણના મજમુદાર નાગરાના કોઈ પૂર્વજની આ સમાધિ હશે અને એનું નામ ' પુરુષોત્તમ મહારાજ ' હશે, જેને અને ભાલણને કશોયે સંબંધ નહિ હોય. એ સૂચક છે કે, એ સમાધિ ' પુરુષોત્તમ મહારાજની સમાધિ ' તરીકે જાણીતી છે, નહિ કે ' ભાલણની સમાધિ; ' એટલે ૧૭ મા મુદ્દાનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી.

અને ભાલણે સંન્યાસ લીધો હોય કે નહિ એ વિશે ભાલણના એક પણ અંશમાથી કે એ અંશોની હાથપ્રતોની કોઈ પુષ્પિકા-સાંધીયે જાણવા મળતું નથી. એના પુત્ર ઉદ્ભવને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલા ' રામાયણ 'ના આરંભમાં એક સંન્યાસીના નામનો નિર્દેશ છે; જેવો કે—

" પ્રથમે પ્રણમ્ય મીતાપતિને જોડીને બે પાણ,
શ્રીશુરુપદ્ય કળને સેતુ, આપો અરિચ્છ વાણ ૧
મધુસૂદન આશ્રમ સંન્યાસી, સમરી તેનું નામ;
પિતાને પ્રેમે પ્રણામ કરીને, ગાના દરેયણુ ગ્રામ ૨ "

આ ઉપરથી સ્વ. રામલાલ મોદીએ ધારણા કરેલી છે કે—

“ આમાં પિતાની સાથે મધુસૂદનાશ્રમ નામના સંન્યાસીનું નામ લીધું છે. તે કદાચ ભાવણને ઉદ્દેશીને પણ હોય. જો એ તર્ક ખરો હોય તો ભાવણના સંન્યસ્તનું પ્રમાણ મળેલું ગણી શકાય અને એના ચતુર્થ આશ્રમનું નામ મધુસૂદનાશ્રમ હશે એમ ધારી શકાય. પણ એ વચન સંદિગ્ધ છે; વિશેષ પ્રમાણ અપેક્ષિત છે. ” (ભાવણ : પૃ. ૫૫)

પછીથી તો સ્વ. મોદીએ આ વાતને સિદ્ધ માની હતી; ‘ નળાખ્યાન ’ની પ્રસ્તાવનામાં એમના સ્પષ્ટ શબ્દો છે :

“ એણે સુખપૂર્વક લાંબો મૃદરથાશ્રમ બોગવી આર્યસંસારવ્યવસ્થા પ્રમાણે ઉત્તરવયે સંન્યસ્ત લીધું હતું અને મધુસૂદનાશ્રમ નામ રાખી કાપાય વસ્ત્રો અને ઠંડ ધારણ કર્યાં હતાં. ” (પ્રસ્તા. પૃ. ૫)

‘ કવિચરિત ’ માં મારા તરફથી આ વિશે એટલી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે કે ‘ રામાયણના આરંભમાં મધુસૂદન આશ્રમ નામના સંન્યાસીનું કવિ સ્મરણ કરે છે, જ્યારે પિતાને પ્રણામ કરે છે ’ (કવિચરિત-ખીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૨૭૨). આ વસ્તુ તરફ સ્વ. મોદીનું ધ્યાન ગયેલું છે એમ જણાય છે, અને એમણે મત ફેરવ્યો છે કે—

“ આ ઉપરથી પહેલાં મેં અનુમાન કરેલું કે ભાવણે સંન્યસ્ત મહણ કરીને મધુસૂદનાશ્રમ નામ ધારણ કર્યું હશે. પરંતુ હવે મને લાગે છે કે એ એ લિખ વ્યક્તિએ હોવી જોઈએ, કારણ કે એકનું નામ સ્મરણ કરે છે અને ખીજને પ્રણામ કરે છે. ” (ભાવણ, ઉદ્ધવ અને બીમ, પૃ. ૧૬)

આમ ભાવણે સંન્યાસ લીધો હોય તોયે એ જાણવાનું આપણી પામે કશું પ્રમાણ નથી. ‘ ભાવણ ’ અને ‘ પુરુષોત્તમ ’ ની અનન્યતા સ્વીકારનારા સ્વ. મોદીએ પણ આ વિષયમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે—

“ ભાવણ પુરુષોત્તમ મહારાજ તરીકે પુખ્તો હતો એ વાત સત્ય છે, પરંતુ સંન્યાસ્તાશ્રમનું નામ પુરુષોત્તમ હોઈ શકે નહિ. ઉચ્ચ કાટિના ધાર્મિક પુરુષ તરીકે લોકો તેને માન આપતા હતા એ તો આપણે બીમનાં કાવ્યોના ઉચ્ચેષો ઉપરથી જોઈએ છે...ભાવણની સમાધિ ઉપર કોઈ જાતનો લેખ નથી, તેથી ચોક્કસ કહી શકાય એમ નથી કે તે ભાવણની જ છે, વળી તે સમાધિ તેની જ હોય તોપણ તે ઉપરથી એમ નિર્ણય ન થઈ શકે કે તેણે સંન્યસ્ત

લીધું જ હશે, કારણ કે ધર્માત્મા તરીકે પુખ્તતા પુરુષોને જે જગ્યાએ અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવે છે, તે જગ્યાએ સ્મારક તરીકે દેરીઓ બાંધવામાં આવે છે.

“ આ સંજોગોમાં ભાલણુ સંન્યાસ લીધું હતું કે કેમ એ પ્રશ્ન હજી નિર્ણય થયા વિનાનો જ રહે છે. ” (એજન, પૃ. ૧૬)

ભાલણુની અને પુરુષોત્તમની અનન્યતા અને લીમને આશીર્વાદ આપનારા મહાકવિની અને ભાલણુની અનન્યતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી એ ઉપર ખતાવવામાં આવ્યું જ છે, અને પેલી હરિહર મહાદેવના મંદિરમાંની ગુરુ-શિષ્યની સમાધિઓ સાથે પણ ભાલણુને કાંઈ સંબંધ સાબિત કરી શકાતો નથી એ પણ સ્પષ્ટ થયું છે. ઉપરાંત આ ત્રણે હકીકત તરફ સુરુચિથી નેતાં છતાં સ્વ. મોદીને સંન્યાસની હકીકતમાં તો સ્પષ્ટ અરુચિ છે:—એમ સંન્યાસનો સુદો પણ નિરર્થક નીવડે છે.

ભાલણુનું વતન :

આ વિષયમાં તો ‘દશમ સ્કંધ’ની પુષ્પિકાનો નિર્દેશ આ પૂર્વે આવી ગયો છે; પણ ખુદ ભાલણુ પણ ‘ભામકીઆખ્યાન’ ને અંતે ‘પાટણ’નો નિર્દેશ કરે છે; જેવો કે

“ પૂન તથો પટણમાં કામ, એક વાર ખોસો જે જે રામ. ”

(બુદ્ધિપ્રકાશ-વર્ષ ૭૪ મું-૧૯૨૭-ફેબ્રુ. પૃ. ૫૩)

આમ આ ૧૭ મુદ્દાઓમાં પ્રથમના મુદ્દા સિવાયના સોળે મુદ્દાઓની કોઈ પણ પ્રકારે સ્થિતિ ટકી શકતી નથી.

ભાલણુનું ઘર :

૨૧. ભારતીના લખાણમાંથી તારવેલા ૧૭ મુદ્દાઓના સૌથી ૧ લા મુદ્દામાં આપણને એ જાણવા મળ્યું છે કે ‘ભાલણુનું ઘર પાટણ મધ્યે ઘીવટા છંદલામાં ચોખઢારી ખડકી-માં તેની હયાતીનું છત્તાં મેળખૂત જાણું છે’ (સપ્તશતી-કવિચરિત્ર પૃ. ૩-૪). અને સ્વ. રામલાલ મોદીએ પેલી સમાધિના ચિત્રની જેમ આ મકાનના આગલા ભાગનું ચિત્ર એમની ‘ભાલણુ’ પુસ્તિકામાં છપાવ્યું પણ છે (પૃ. ૪૭). આપણને આ મકાન એ સ્થાન

ઉપર ખડું હોવામાં શંકા કરવાની કોઈ પણ જરૂર રહેતી નથી. આ લેખકે પણ એ મકાનના આગલા મહોરનાં દર્શન કર્યાં છે. ગાદીઓ-લૂગડાં—ચાખડીઓ—પેલું આંદીના ખેલરાવાળું પતરું એ વગેરે જોવાનો યોગ નથી મળ્યો, પરંતુ સ્વ. મોદીએ પોતાની ‘ભાલણ’ પુસ્તિકાના આરંભમાં છાપેલાં ચિત્રોમાં એનાં દર્શન કર્યાં પણ છે. તે તે પદાર્થ એ મકાનમાં હોવા વિષયમાં પણ આપણને શંકા કરવાનું કાંઈ કારણ નથી. પણ આમાંના મોટા ભાગના પદાર્થ જૂના નથી એ સ્વ. ભારતીના શબ્દોમાં જ આ પૂર્વે આપણે જોયું છે. માત્ર ચારસેં—સાડાચારસેં વર્ષના મકાન—મજબૂત મકાન—ની પ્રાચીનતા વિશે કેટલી શ્રદ્ધા રાખવી એ માત્ર શ્રદ્ધાનો જ વિષય બની રહે છે. અને એ મકાન ભાલણનું જ હંતું એ એનાથી પણ વધુ સખળ શ્રદ્ધાની અપેક્ષા રાખે છે. ગ્રેમાનંદે તો પોતે વડોદરાની ‘વાડી’માં રહેતો હતો એવું એના અસલ રહ કડવાંના ‘આખા-હરણ’ને અંતે લખ્યું પણ છે, પણ ભાલણે તો એટલી પણ તકલીફ લીધી નથી. અને જૂની પુષ્પિકાઓમાંના નિદેશોથી ગામ ‘પાટણ’—જાતિ ‘મોઢપ્રાદાણ’—અવટંક ‘ત્રવાડી’ એટલું ન મળ્યું હોત તો એ ક્યાંનો છે એ વગેરે પણ નક્કી કરવાનું પ્રામાણિક સાધન આપણી પાસે નહોત.

અને આપણે જાણિયે જ છિયે કે ‘ભાલણ’ જેવા પ્રમાણમાં ખાસ વ્યાપક નહિ તેવા નામને કારણે સ્વ. નારાયણભારતીથી લઈ સંશોધકો-એ એનું ખરું નામ શોધી કાઢવાની પણ ભારે જહેમત ઉઠાવી છે. એમાં સ્વ. ભારતીના જોવામાં પેલું પતરું આખ્યું : કાકતાલીય ન્યાયે એમણે આ ‘ભાલણ’ હોવાનું વિચાર્યું ને એની આસપાસ સંશોધનને નામે એક સુંદર માંડણી ઊભી કરી. પાયાની મજબૂતી જોયા વિના રચવામાં આવેલી આ માંડણીને હલમલાવવાનું પહેલું શ્રેય તો સ્વ. રામલાલ મોદીને જ જાય છે. એમનાં મંતવ્ય પણ આ ઉપરની ચર્ચામાં બતાવવામાં આવ્યાં છે. એમણે ‘ભાલણ’ અને ‘પુરુષોત્તમ મહારાજ’ની અનન્યતા માન્યા છતાં એક સંશોધકને છાજે તેવી અદાથી

જેમ ‘બીજા નળાખ્યાન’ને—એમાં ભાલણુના એમના માનેલા સમયને પોપણ મળતું હોવા છતાં—ભાલણુની કૃતિ ન હોવાનું મિદ્ધ કરી બતાવ્યું તેવી જ રીતે ‘ભાલણુ’ એ ઉપનામ નહિ પણ નામ જ છે એણું સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે; એમના શબ્દ અર્હાં આની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ કરાવે છે :

“ભાલણુનામ ગુજરાતમાં પ્રચારમાં નહિ હોવાથી, કદાચ એમ ધારવામાં આવે કે તે તેનું જન્મનામ નહિ હોય, પણ કવિ તરીકે ધારણુ કરેણું નામ હશે અને તેનું મૂળ નામ પુરુષોત્તમ હશે. પરન્તુ તેના સમયમાં ગુજરાતમાં તેવાં નામો પાડાનાં દિવાળ હતા, એ સંબંધી એક પ્રમાણ મળી આવ્યું છે. ભાલણુના સમકાલીન મહામદ બેગડાના સરદાર અને સરતનુ ગોપી તળાવ ખોદાવનાર અને ગોપીપરુ વસાવનાર ગોપીનાથ(મલીક ગોપી)ના પૂર્વજનું નામ ભાલણુ હતું એમ વશજર્જન નામના કાવ્ય ઉપરથી જણાય છે —

“મદનવદનિહન્તા ગુરુર્મમ્રહન્તા વ્યજયત વરમંત્રી ભાલણો રામસુત. ॥૩૫॥

“ગોપીનાથના પૂર્વજો વડનગરના નાગર આજણો હતા તેથી ઉત્તર ગુજરાતમાં તેનાં નામો બાલકાનાં પાડવામાં આવતાં એમાં સશય નથી. આથી તેનું ભાલણુ નામ જન્મનું છે અને પુરુષોત્તમ નામ પાડાણું છે એ સ્પષ્ટ છે. (ભાલણુ, ઉદ્ધવ અને બીમ: પૃ ૭)

“ ૧. Library Miscellany Vol. 2 no 3-4 ”

૨૧. મોદીની આ શોધ છેક ૧૯૧૯ જેટલી જૂની છે. એમણે ‘ભાલણુ’માં પ્રથમ આ વસ્તુ બતાવી હતી, જ્યાં ગોપીનાથનો પૂર્વજ ‘ભાલણુ’નાગર ગોપીનાથથી પાંચમી પેઢીએ હોવાનું જણાવેલું. એમણે ત્યાં એ પણ સ્પષ્ટ કર્યું જ છે કે ભાલણુ મંત્રીનો પિતા રામેશ્વર મૂળ વડનગરનો વતની હતો, પણ એણે ત્યાંથી જઈ તાપીતીરે મુરત વસાવ્યું હતું (પૃ. ૪૪-૪૫). ‘ભાલણુ’ નામ આમ લોકમાં પ્રચલિત જણાય છે. આ નામનું મૂળ શું હશે ? સંભવ છે કે સં. નામ મદ્રાચળ હોય; જેવાં ગાન્દાચળ, વાદરાચળ, ગાન્દાચળ, માકુત્યાચળ વગેરે. સં. મદ્રાચળ > પ્રા. મદ્રાચળો > અપ *મદ્રણુ > *મદ્રણુ > માલગ. બીજો વિકલ્પ સં. મદ્રજન > પ્રા. મદ્રાચળોમાંથી શક્ય જણાય.

અને ‘પુરુષોત્તમ’ નામ લાલણુનું ક્યારે પણ હતું એ કોઈ પણ પ્રામાણિક સાધનથી સિદ્ધ કરી શકાય એમ નથી એ આપણે ઉપરની ચર્ચામાં જોયું જ છે, એટલે ‘લાલણ’ એ સાચું જ નામ છે. ✓

આપણે ઘડીભર સ્વીકારી લઈએ કે પાટણના ધીવટામાંનું એ મકાન લાલણુનું જ હોય; પણ પેઢીનામું જોતાં એમાંથી પણ આપણી શ્રદ્ધા ઊડી જાય એમ છે. સ્વ. ભારતીના સમયમાં શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ પાસેથી હરગોવિંદને લાલુજ-દાવે એ મકાન વેચાતું અપાવવામાં સ્વ. ભારતીના હાથને શ્રેય જાય તો એ અસંભવિત નથી લાગતું.

સ્વ. ભારતીમાં પ્રાસંગિક-અર્ધ પ્રાસંગિક અને અપ્રાસંગિક વસ્તુઓનો મેળ મેળવવાની અસામાન્ય પ્રકારની શક્તિ હતી એનો સાચો ખ્યાલ આપતો—આપણે માટે અહીં લગભગ અપ્રાસંગિક કોટિનો—લાલણુનો જ જેને ‘હરિલીલાપોડશકલા’ની રચનામાં આશીર્વાદ મળ્યો સ્વીકારાયો હતો તે ભીમના વિષયમાં તારવેલો સ્વ. ભારતીનો અભિપ્રાય અહીં અક્ષરશઃ ટાંકું છું; (‘એશક, સ્વ. ભારતીને હજી ખબર જ નહોતી કે ભવિષ્યમાં ‘પુરુષોત્તમ’નામના આશ્રમે એમના આ ભીમને આશીર્વાદ આપવાનો અધિકાર લાલણુને આપવાનો યશ કેટલાક વિદ્વાનો લેવાના હતા.):

“લાલણુ તથા ભાવણુના પુત્રોના વખતમાં બીમ કેટલાક કનિઓના બનાવેલા ગુજરાતી ગ્રંથો જોવામાં આવે છે. તેમાં બીમ પ્રાધાન્યપણું ભોગવે છે. બીમનો બનાવેલ સોળકળાનો ગ્રંથ ભાગવત નિધેનો છે તેમાં સ. ૧૫૪૧ ની સાલમાં પૂરો કરેલો લખે છે. અને એક બીમે નૃસિંહ મહેતા સાથે સંવાદ કરેલો છે. તેના પદ ૬૪ નો અંક જોવામાં આવે છે. બીમ માટે મોટો સંશય છે તોપણ વાંચનાર ખ્યાલ કરશે તો કઈક લાલણુ વંશનો આભાસ પડે એમ જણાય છે. કેમકે ભાવણુના ઘરમાંથી જન્મેતરીના કટકમાં લખે છે કે “સવત ૧૬૮૯ આપાદાદિ ૯૦ વર્ષ શકિ ૧૫૫૫ ભાદ્રપદ શુક્ર ત્રીજ મંગળવારે મોડ ત્રિવેદી દેવે વીરજી બીમાગૃહે ભાર્યા આઈ દરી નામની પ્રસૂતા પુત્રી” એમ લખ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે વીરજીના બાપ બીમનો જન્મ મોલકાળાકર્તા બીમ સાથે સંબંધ ધરાવે છે...પણ બીમજી ક્રિયા વશથી ઉતર્યો

તેનો પતો હજી લાગતો નથી. ભાવણના ત્રણ પુત્ર પ્રથમ અનાયા છે તે ત્રણનો વંશ એકી વખતે જાય એમ માનવાને કંઈ સંશય રહે છે. અને એ ભાવણના ભાઈ આદીસરામના વંશનો છેલ્લો પુરુષ સિવનાથજી ઔરગાઆદમાં હયાત છે...ભીમ કવિ થયો છે તે આ વંશમાં થયો છે. તેણે પ્રબોધવ્યદ્રોહ નાટકનું ગુજરાતી કાવ્યમાં ભાષાંતર કરેલું છે ” (સપ્તશતી-કવિચરિત્ર : પૃ. ૧૮-૨૦)

એક બાબત સં. ૧૫૪૧-૧૫૪૬માં ‘હરિલીલાવોડશકલા’ના કર્તા ભીમતું અસ્તિત્વ, તો બીજી બાબત ઉપરના સં. ૧૬૮૯ના પત્રમાં ભીમાના પુત્ર વીરજીની હયાતી જોતાં બહુ બહુ તો ભીમાતું અસ્તિત્વ સં. ૧૬૦૦-૧૬૨૫ જેટલે જૂને હોય-એ જે વચ્ચેના ગાળાતું આમાં કયાંય સમાધાન મેળવી શકાય ખરું ?

હા, મારા તરફથી ‘હારમાળા’માંના ભીમ અને ‘હરિલીલા-વોડશકલા’ના ભીમ વચ્ચે અનન્યતા જોવાનો જરા દીલો એક જિહ્વ ‘કવિચરિત’માં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે (કવિચરિત-બીજી આવૃત્તિ : પૃ. ૧૦૧-૧૦૪), જેના પ્રતિ સ્વ. રામલાલ મોદીએ “રા. કેશવલાલ શાસ્ત્રી આ ભીમ તે નરસિંહની હારમાળાવાળો ભીમ સંન્યામી હોવાની સંભાવના રજૂ કરે છે, પણ હારમાળાવાળો રામભક્ત અને તુંડમિજાજી ભીમ અને હરિલીલા અને પ્રબોધ-પ્રકાશવાળો કૃષ્ણભક્ત અને નિરભિમાની ભીમ એક ન હોઈ શકે તેમ મારું માનવું છે. તેમણે એક હાથપ્રતમાંથી ભીમનાં જે છૂટક પાંચ પદો આપ્યાં છે તે હરિલીલાવાળા ભીમની કૃતિ જણાય છે. એમાંનાં પહેલા ત્રણ પદો તેના અન્ય ગ્રંથોનાં મંગળાચરણ લાગે છે.” (ભાલણ, ઉદ્ભવ અને ભીમ : પૃ. ૬૩)

સ્વ. મોદીએ ભીમનાં જ આમ સ્વીકારેલા પાંચમા પદના આરંભમાં ‘જપિ ન રસને નામ વિમલ રાઘવ તણું’ અને છેલ્લી કડીમાંના ‘કોઈ નાવિ રામ નામ તોલઈ’ એ જે વચ્ચેનોમા જણાતા ભીમના રામ તરફના આદરને અને હારમાળાની જૂની વાચનામાં ભીમના રામ તરફના આગ્રહને જોઈને ભીમની યુવાવસ્થામાં નર સિંહને મળવાનો યોગ મળ્યો હોય અને પછીથી રંગાયેલા ભીમે

‘ હરિલીલા ’ ની સં. ૧૫૪૧ માં અને ‘ પ્રબોધપ્રકાશ ’ ની સ. ૧૫૪૬ માં (અંદાજે ૫૫-૬૦ વર્ષની વયે) રચના કરી હોય એવા આશયે બેઉ વચ્ચે અનન્યતા મારા તરફથી સંભવિત માનવામાં આવી છે. એ માત્ર સંભાવના જ છે—એને વધુ સખળ પ્રમાણોની અપેક્ષા છે જ.

ચરિત્રાલેખનનો ઉપસંહાર :

સ્વ. મજલાલ કા. શાસ્ત્રીએ ઈ. સ. ૧૮૬૬ જેટલા જૂના સમયમાં ભાલણનાં ‘ કાદંબરી ’ અને ‘ દશમસ્કંધ ’ ના ઉતારા આપ્યા અને ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં—સ્વ. કવિ નર્મદે ભાલણના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો;—એ પછી સ્વ. હરિ હર્ષદ મુવે ‘ આર્યજ્ઞાનવર્ધક ’ માં ‘ ભાલણ અને દયારામ ’ ઉપર લેખ લખ્યો ને ‘ બુદ્ધિપ્રકાશ ’ માં ઈ. સ. ૧૮૮૫ માં કાંઈક વિસ્તારથી ‘ કવિ ભાલણ ’ વિશે નોંધ આપી—જેનો ખીજે જ મહિને સ્વ. હ. દા. કાંટાવાળાએ એ જ મથાળે જવાળ આપતાં સ્વ. નારાયણભારતીની—શોધને આધારે કેટલીક વિશેષ માહિતી નોંધી—આ વિશેના તારવેલા ચાર મુદ્દા આ પ્રકરણના આરંભમાં સૂચવાયા જ છે—જેમાંના ૧ લા મુદ્દાનું કાંઈ મહત્ત્વ નથી, ૨ જા મુદ્દાનું નિરાકરણ થઈ ચૂક્યું છે, ૩ જા મુદ્દામાંની ‘ રામવિવાહ ’ અને ‘ મુવાખ્યાન ’ એ બે કૃતિઓ ભાલણની હોવા વિશે કોઈ ખાસ શંકા નથી, અને ૪ થા મુદ્દામાંના રામાયણ-માના ભાલણસુત ઉદ્ભવદાસ વિશે તેમજ બુદ્ધકાંડમાં આવતા ભીમજી વિશે આ પૂર્વે સ્પષ્ટતા થઈ ચૂકી છે;—એ પછી ઈ. સ. ૧૮૮૭ માં ‘ સપ્તશતી ’ બહાર પડી તેમાં સ્વ. નારાયણભારતીએ રજૂ કરેલો કવિચરિત્ર-વાળો લેખ; આ પછી જાડી ચીવટથી પાટણના જ એક સમર્થ સંશોધક વિદ્વાન સ્વ. રામલાલ ચુનીલાલ મોદીએ ઈ. સ. ૧૯૧૯ માં ‘ ભાલણ ’ પુસ્તિકા લખી, ઈ. સ. ૧૯૨૪ માં ‘ બે નળાખ્યાન ’ બહાર પાડ્યાં, અને ઈ. સ. ૧૯૪૧ માં ‘ ભાલણ, ઉદ્ભવ અને ભીમ ’ એ પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરી—વચ્ચેના ગાળામા

એમણે આ વિષયના છૂટા લેખ પણ લખ્યા; ૧૯૪૧ પહેલાં ' કવિ-ચરિત 'ના ૧ લા ભાગમાં ૧૯૩૮-૩૯ માં મારા તરફથી લીમ અને ભાલણના ચરિત્ર લખાયાં—એ પૂર્વે મારા તરફથી ' પ્રબોધપ્રકાશ 'ના સંપાદનમાં ઈ. સ. ૧૯૩૬ માં થોડુંક વિધાન થયું, ને ઈ. સ. ૧૯૪૬ માં મુબઇમાં મળેલી ' ૧૫ મી અખિલ ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદ 'માં રજૂ થયેલા ' ભાલણ અને મજ્જાયા 'વાળા નિબંધમાં ભાલણની મજ્જાયાની પાચ-છ પદ્ધતિના બળે ભાલણનો સમય પચાસેક વર્ષ ખસેડવાનો પ્રયત્ન થયો, ને ' કવિચરિત 'ની ૨ છ આવૃત્તિમાં તેમજ ' ગુજરાતી સાહિત્યતું' રેખાદર્શન-ખંડ ૧ 'માં મારા મંતવ્યને વ્યવસ્થિત કર્યું—એ સુધીની મહત્ત્વની ચર્ચા-વિચારણા અહીં રજૂ થઈ છે. મારાં ' પ્રબોધપ્રકાશ ' જેવામાંનાં ' આમ તેનો વેદાન્તશુરુ પુરુષોત્તમ ભાલણ અને આશ્રયદાતા તેમજ પુરાણશુરુ નરસિંહ વ્યાસ હોય એમ કલિત થાય છે ' (પ્રસ્તા. પૃ. ૨૬) એવા વિધાન વગેરે પણ નવી શોધો અને સાધનોથી બિનજરૂરી થઈ જાય છે—એ પણ આ ચર્ચામાં કલિત થઈ ચૂક્યું છે. આ ચર્ચા-વિચારણાને અહીં સંક્ષેપમાં તારવી બતાવિયે તો એ તારવણી આ પ્રકારતું રૂપ લે ;

નામ : ભાલણ જ્ઞાતિ : મોઢા બ્રાહ્મણ અવટંક : ત્રવાડી

વતન : પાટણ ગુરુ : શ્રીમાત અને બ્રહ્મપ્રિયાનંદ

પુત્રો : ઉદ્ભવ અને વિષ્ણુદાસ પરિવાર : બહોળો અને સુખી

ધર્મ : સામાન્ય વૈદિક ધર્મ—ઉત્તરાવસ્થામાં ભગવાનરામમાં અનન્યતા

અભ્યાસ : સંસ્કૃત ભાષાની ' કાદંબરી ' અને ' નૈષધીયચરિત '

જેવી સમર્થ કૃતિઓનો સખળ અભ્યાસ; ઉપરાંત

ભાગવત-પદ્મપુરાણ વગેરે પુરાણોત્તું સુવ્યવસ્થિત જ્ઞાન;

મજ્જાભાષાનો પણ સારો એવો અનુભવ-પ્રદરચના કરી

શકે તેવો.

શક્તિ : આખ્યાનકાર અને ' કાદંબરી ' અને ' નૈષધીયચરિત '

જેવી કૃતિઓની મૂળને વળગી રહે ને છતાં પોતાના વ્યક્તિત્વની પ્રભા રહે તેવી રીતે ગુજરાતીમાં આપવાની શક્તિ; પુરાણોમાંથી ભાગવત અને સમશતીનો મૂળને સમજીને સારાનુવાદ આપવાની વૃત્તિ;

કવનક્રમ : સં. ૧૫૫૦ થી ૧૫૭૫ (ખહુ તો સં. ૧૬૦૦ સુધી) જે કાંઈ પણ પ્રામાણિક વસ્તુ મળે છે તે આટલી જ છે.

અર્થાનો ઉપસંહાર પૂરો કરતાં એક વસ્તુનું નિરાકરણ પ્રસ્તુત બને છે : ‘ભાલણુ’ના એક અભ્યાસક શ્રી. જેઠાલાલ નારાયણ ત્રિવેદીએ ‘ભાલણુનાં પદ’નું સંપાદન પ્રસિદ્ધ કરતાં ‘કવિ ભાલણુ’નું જીવન અને કવન’ લખતાં ભાલણુને નરસિંહ મહેતાનો ઉત્તરકાલીન બતાવ્યો—સિદ્ધ પણ કયો (ઈ. સ. ૧૬૪૭); પરંતુ એ બધું કયાં પછી ‘ઉપોદ્ઘાત’માં પોતે સ્થાપેલા નિર્ણયને ઉલટાવી એમણે નરસિંહને એના વૃદ્ધમાન્ય સમયમાંથી શ્રી. મુનશીએ સૂચવેલા સમયમાં મૂક્યો અને તેથી ભાલણુનો વૃદ્ધમાન્ય સમય સં. ૧૪૬૧-૧૫૪૫ માં એમણે સ્વીકારેલ હોઈ નરસિંહની ભાલણુ ઉપર અસર નહિ, પણ ભાલણુની નરસિંહ ઉપર અસર થયાનું સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

શ્રી. ત્રિવેદી તેમજ એમના પૂર્વના કોઈ પણ વિદ્વાને ભાલણુની મળભાષાની પદ-રચના વિશે વિચાર જ કર્યો નથી. ઉપરની વિચારણામાં એ અત્યંત સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યું છે કે મળભાષાએ સાહિત્યની ભાષા તરીકેનું સ્થાન સં. ૧૫૫૦ આસપાસ લીધું; કુંભનદાસ સૂરદાસ અને પરમાનંદ તથા કૃષ્ણદાસની કૃતિઓ આ અરસામાં સરળઈ; શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના સમય (સં. ૧૫૮૭ સુધી) દરમિયાન એ કૃતિઓ ફેલાવો પામી—ભાલણુ એ ભાષાના સંપર્કમાં આવ્યો અને પદ-રચના મળભાષામાં પણ કરવા શક્તિમાન થયો; એટલું જ નહિ, પણ ગુજરાતી પદોમાં પણ એ કવિઓની કૃતિઓની છાયા પડી—આ નવી જ છતાં મહત્ત્વની વસ્તુ પ્રકાશમાં આવતાં

ભાલણને એના વૃદ્ધમાન્ય સમયમાથી વિચલિત કરવાનો યોગ ભો-
 થયો. અને ‘નરસિંહ મહેતા’ને એના વૃદ્ધમાન્ય સમયમાથી
 વિચલિત કરી શ્રી. મુનશીના નિર્દિષ્ટ સમયમા લઇએ તોયે નરસિંહ
 જેવા ખ્યાતનામ ભક્તકવિની અસરમાંથી ભાલણને બાતલ કરી ન જ
 શકિયે. બાકી નરસિંહ મહેતા ઉપર પ્રજાભાષાના કવિઓની કેઈ
 અસર હજી પુરવાર થઈ શકી નથી; અસર પુરવાર થાય છે તે
 તો મરાઠી ભાષાના સંતકવિઓની; એટલે નરસિંહ મહેતાને એના
 વૃદ્ધમાન્ય સમયમાથી ખસેડવાનું ભારે વિકટ છે. શ્રી. ત્રિવેદીના જેવા
 અભિપ્રાય ઉપર આવતાં પહેલાં એ પણ જોવું અનિવાર્ય છે કે નરસિંહ
 મહેતાની કૃતિઓમાં હજી પૂરો સ્થાપિત નહિ થયેલો કડવાખંધ
 ભાલણને હાથે પ્રતિષ્ઠા પામે છે—જે નાદરને હાથે વધુ વિકાસ સાધે છે.

૩ ભાલણુની દેશીઓ.

આ પૂર્વે આપણે એ જોયું કે ભાલણુ કુટકર પદોની તેમજ આખ્યાનોની રચના કરી છે. આ કૃતિઓમા પરંપરાથી પ્રાપ્ત 'દેશીઓ'નો એણે ઉપયોગ કર્યો છે. આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે આ 'દેશીઓ'નો વિકાસ માત્રામેળ છંદોમાંથી થયો છે. પણ એ માત્રામેળ છંદો ગેય કવિતામા અપનાવાયા ત્યારે ગેયતાને સાચવવા જતાં સામાન્ય રીતે એમાં માત્રાઓની કવચિત્ વધઘટ થયા કરી; જુદા જુદા તાલોમાં બેસાડવાને માટે વચ્ચે નિરર્થક શબ્દ કે શબ્દોનાં ઉમેરણુ પણ આવશ્યક બન્યાં. આ આખો પ્રકાર પણ કવિતાના ઇતિહાસમાં ખૂબ ખૂબ જૂનો છે. ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં સંખ્યાબધ ગેય ધ્રુવાઓ આપવામાં આવી છે; એ ધ્રુવાઓમાંથી દેશીઓ ઊતરી આવી છે : વસ્તુસ્થિતિએ માત્રામેળ છંદોનો વિકાસ પણ એ ધ્રુવાઓમાં નજરે પડે છે. આ વિશે કેટલોક વિસ્તાર મારા તરફથી અન્યત્ર (જુઓ 'દેશી ઢાળના ગીતો પદો-કડવાનાં મૂળ' એ નામનો લેખ 'સંશોધનને માર્ગે' એ ગ્રંથમાં, પૃ. ૭૬-૭૮; 'ગરબીઓનું મૂળ'—'આપણા કવિઓ-ખંડ ૧'નું પરિશિષ્ટ ૪થું; 'પ્રેમાનંદ : એક અધ્યયન' પૃ. ૨૧૬-૨૩૪) આપવામાં આવેલ હોઈ અહીં વિસ્તાર કર્યો નથી. અહીં આપણે ભાલણુ જે દેશી-ઓનો પ્રયોગ કર્યો છે અને એમાં જ્યાં જ્યાં વિવિધતા સાધી છે તેનો થોડો પરિચય સાધવા પ્રયત્ન કરીએ.

દેશીઓના પ્રકારમાં ગુજરાતી કવિઓમાં નીચેની દેશીઓ જાણવામા આવી છે; જેવી કે (૧) દોહરાની, (૨) સવૈયાની, (૩) ચોપાઈની, (૪) હરિગીતની, (૫) પ્લવંગમની, (૬) સોરઠાની અને (૭) જૂલણાની ભાલણુ આ છયે પ્રકાર ઉપર હાથ અજમાવ્યો છે અને એમાંની કેટલીક દેશીઓમાં વૈવિધ્ય પણ સાચવ્યું છે—સરજળ્યું છં. આપણે એ અહીં જોઈએ. આપણે અહીં

એવું સ્પષ્ટ સમજી લેવું જોઈએ કે પદો હોય કે કડવા હોય, 'દેગીઓ' ની દૃષ્ટિએ એમા જુદાપણુ નથી હોતું, જુદાપણુ માત્ર 'ધ્રુવપદ'ને લઈ થોડું પડતું હોય છે, જેનાથી આત્મિક બાધામા કાંઈ ભિન્નતા નથી થતી

(૧) દોહરાની દેશી

ભાલણે દોહરાની દેશીના પ્રમાણમા થોડો ઉપયોગ કર્યો છે એવું એક પદ નીચેનું 'દશમ સ્કંધ' માં જોવામા આવ્યું છે એમા ફરેક ચરણને અતે આવતો 'જે' ગેયતા ખાતર જ માત્ર ઉમેરાયો છે, બાકી શુદ્ધ દોહરા જેવી સ્થિતિ જ જોવા મળે છે, જેમકે,

“વૃદાવન માહે વરમા (જો), સ્વામી વૈકુંઠનાથ (જો)
 બ્રાતા સાથે રમે સહી (જો), એક વાર થયો ઉત્પાત (જો) ૧
 વાછરૂ ચારના નીસર્પા (જો), રામકૃષ્ણ ત્યાં બેહ (જો),
 રૂપ નાજરનું ધરી (જો), નન્દાસુર આ યો એહ (જો) ૨
 કૃષ્ણે આવતો નિરખિયો (જો), બનભાને દેખાડ્યો તેહ (જો)
 દેવ આવે છે મારના (જો), તે જુઓ આણીને નેહ (જો) ૩”
 વગેરે ૧૪ કડી (પદ ૮૦ સુ, ૫ ૫૫)

આ પછીનું 'નાના મોટા (જો) વાછરૂ (રિ), ચારવાને હરિ જાય' એ ૮૧ સુ પદ પણ એકી પદમા 'રિ'ના ઉમેરણવાળું દોહરાની દેશીનું જ છે જુઓ એવું જ ૮૪ સુ પદ ૨૩ કડીનું, એમા પણ 'રિ' એકી પદને અતે છે 'નળાખ્યાન'મા ૧૩ સુ કડવું દોહરાની દેશીમા છે અને એમા કશું ઉમેરણ નથી, જેમકે

“ભર્યાર એહ પિરન થયુ, રહી નથી કાંઈ સાન
 દ્રવ્ય થકી મન ભિતર, બાણીઈ કે અગ્નિ ૨
 ભડાર સર્પિ હારી રહ્યું ઉશિ માહારા બાન
 નારૂ કડન નહીં કરિ, નરન થયુ જૂપાન ૩” વગેરે

એવું ૧૬ મા કડવાની દેગી-ફેરમા દોહરાની દેગીનું એક સુદર ગેય પદ જોવા મળે છે, જેવું કે

“હા માફા નાથજી, કાંઠાં ગયા જી, મૂંઘ્નિ એકલી મેહેલી વાંન રે ?
 વચ્ચિ કઠિણુ તે કિમ થયું રે, વાહાવા તમહારું મન રે ?
 નજરા નજરા ઉચ્ચરિ, પ્રીતિ માહારુ પ્રાણાધાર રે,
 દેવજી, દર્શન દીજી મુઘ્નિ મુખ કરવા એક વાર રે. દુપદ ૧૬
 વાંક કિશુ, પ્રભુ, માહારુ રે ? આવી કહુ, માહારા નાથ રે !
 દુઃખસાગર માંદિ ખૂડતાં રે, કંથજી, દીજી હાથ રે. નં ૧૭
 ધર્મરામ તહો કાહાવિયા રે, તે મિયા કરશું નામ રે ?
 આવી આશિંગન દીજી રે, માહારા મનડાના વિઆમ. રે નં ૧૮” વગેરે

આમાં ગેયતાને કારણે ઉમેરાયેલા શબ્દ કાઢી નાખતાં દોહરા મળી આવે છે. ‘કાદંબરી-પૂર્વ ભાગ’માં આવાં ૫ મું અને ૨૨ મું એ બે કડવાં મળે છે, તે ૧૮ મું કડવું દોહરાતું શુદ્ધ પદપ્રકારમાં જાય તેવું ઉપરના ‘નળાખ્યાન’ના કડવા ૧૮ માની જેમ છે.

દોહરાની દેશીમાંની એક વિશિષ્ટતા આપણને ‘ભાલણ’માં જોવા મળે છે, તે દોહરાના પ્રત્યેક ચરણને અંતે ઉમેરવામાં આવતા દુકડા. ‘સમરાસત્ર’માં આવેા પ્રકાર આપણે જોયો છે. ભાલણને

“ઉન્મત્તે ઊનામતી ! મુણિ મુંદરી !
 ઉદણૂં આપ સભાસિ, ગિદિવી કુણિ કરી ?
 કચ્ચટ મુખ પરિ સટકતી, મુણિ મુંદરી !
 કરિ કરી પાણી વાપિ, ગિદિવી કુણિ કરી ?”

(કાદંબરી-પૂર્વ ભાગ-કડવું ૧૦ મું)

‘નળાખ્યાન’માં પણ ૩૦ મું કડવું :

“વચ્ચન પ્રમુનાં સાંભલી, મન વાલીષ જી;
 ચરણે કરિ પ્રણામ, બોલ્યું પાલીષ જી,
 એક અમારી વીનતી, મન વાલીષ જી,
 સાચી શુણીષ, સ્વામિ, બોલ્યું પાલીષ જી. ૧”

કવચિત્ આમાં એવો ઢાળ જોવા મળે છે કે જેમાં આંતર પ્રાસ વિના જ દોહરાના સમ પદવું આદિ પ્રતીક તરીકે આવેખન અને પદના ઉત્તરાર્ધમાં ઉમેરાતું પ્રતીક આવર્તનાત્મક નહિ પણ

દરેક પદે બદલતું જ રહેતું હોય; એ નિરૂપણાતું જ આગ હોય; જેમકે—

“ પ્રગટ્યુ અદ્ભુત બાલ, વસુદેવ નિરખે;
ચિતા ચિત્ત અપાર, તેજ જોઇ દરખે. ૧
દીકુ નહિ એવું રૂપ, સ્વાને નન સુણિયુ;
મનુષ્યને અવતાર, નથી એવુ જાણિયું. ૨ ”
(દશમ સ્કંધ-પદ ૧૪મું)

સ્વરૂપ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે આ પ્રકારને ‘ રાજાની દેશી ’માં જેથી શકાય એમ નથી; દોહરાના સમ પદની જ આ દેશી છે અને અન્યથે પ્રવાહી તરીકે સ્વતંત્ર એકમ તરીકે રજાઆત થતી રહી છે. ‘ દશમ સ્કંધ ’ના ૪ થા પદની દેશી અને ૧૫ મા પદની ‘ રાગ ગોડી ’ની દેશી—ફેર પણ આ પ્રકારની છે; ૩૨ મું પદ પણ એ જ પ્રકારતું.

(૨) સવૈયાની દેશી

ચોપાઈની દેશી જેટલી જ કે એનાથી કેટલેક અંશે વધારે વ્યાપક હોય તો શુજશતી દેશીઓમાં આ સવૈયાની દેશી છે. ખાસ વિવિધતા વિના ભાલણે આનો ચોતાની કૃતિઓમાં બહોળો ઉપયોગ કર્યો છે; ‘ કાદંબરી ’નું જેમકે ૧ છું જ કડવું:

“ શ્રીગુરુ ગણપતિ બ્રહ્મસુતાનિ પ્રથમિ કર્ણ પ્રણામ;
વિઘનરહિત જેણિ ગૂઢ અંધારું પૂરણ થાઇ કામ. ૧. ”

‘ કાદંબરી ’માં ૨, ૧૪ અને ૨૦ કડવાં આ ઢાળનાં છે. ‘ નળા-ખ્યાન ’માં પણ ૧ થી ૬, ૧૭ ની દેશી—ફેરથી ૨૨, ને ૨૬ થી ૨૮ સવૈયાની દેશીમાં છે. કડીની લીટીઓને અંતે ‘ રે ’ કે. એવા ગેયતાને લઈને કરવાના ઉમેરણ સિવાય ખાસ વિવિધતા જોવા નથી મળતી. આ ઢાળનાં ‘ દશમ સ્કંધ ’માં સંખ્યાબંધ પદ જોવા મળે છે કે જેમાં પ્રત્યેક કડીને અંતે ક્રુવપદનું આવર્તન આપવામાં આનું હોય છે.

(૩) ચોપાઈની દેશી

ભાલણે ચોપાઈની દેશી ‘ચોપાઈ-જેકરી’ની ઉપજાતિમાં-
હોળા હાથે પ્રયોજી છે. ‘કાદંબરી-પૂર્વ’ ભાગ’નાં ૬, ૧૩, ૧૫,
૧૯, ૨૫ એ કડવાં, ‘નળાખ્યાન’નાં ૧૧, ૧૬, ૧૭, ૨૯ એ કડવાં
અને ‘દશમ સ્કંધ’માં તો ૭, ૩૧, ૩૩, ૩૪, ૩૫ વગેરે અનેક
પદ આ દેશીમાં છે. ‘દશમ સ્કંધ’માંનું આમાંનું ૩૫ મું પદ
કેટલીક કડીઓમાં એક માત્રાને વધારે ‘ચોપાઈ’ સાથેસાથ
‘ચરણાકુલ’ની દેશી બની રહે છે; જેમકે—

“ જોયવું જુઓ ને બાહુઆ રામનું, તનુ કે ન લડે મુંદર સ્થામનું. જો ૦ ૧
જોયવું જોલીને પ્રીન ઉપજાવે, એવું જોયવું શુકસનકાદિકને લાવે. જો ૦ ૨
જોના જોય અઘાદિક વિચારે, જોય વિચારતાં સંસાર તારે. જો ૦ ૩
: પદે પદ વેદાંતને તોલે, તે નંદ આગળ બાહુઓ જોયે. જો ૦ ૪
તોતનું જોયવું શીખવે માત, વારણે જાઉં મારા જાત. જો ૦ ૫ ”

અહીં જુઓ ૫ મી લીટી : એ ‘ચોપાઈ’ છે.

ભાલણે દૂંઠાં કડવાંમાંથી જ્યારે વિસ્તાર સાધવાનો પ્રયત્ન
કયો છે ત્યારે મુખ્યત્વે ‘ચોપાઈ’ની દેશીનો ઉપયોગ કયો છે.
‘નળાખ્યાન’નાં ૧૧ અને ૨૯ માં કડવાં, અને ‘કાદંબરી’માં
૬, ૧૩, ૧૫, ૧૯, ૨૫ એ કડવાં આનાં ઉદાહરણ છે. નાકરે
‘વિરાટપર્વ’ માંના સંક્ષિપ્ત ‘આરણ્યકપર્વ’માં ને આગળ પછી
એકથી વધુ કડવાંમાં ‘ચોપાઈ’નો સળંગ બંધ પ્રયોજ્યો છે.
આખ્યાનકારના વેગને આ બંધ ખૂબ જ લાવે છે એ આમ ભાલણ
નાકર વગેરેનાં આખ્યાનોમાં જોવા મળે છે. ‘ભલંધર આખ્યાન’માં
પછી ૧૨, ૧૬, ૧૯ એ કડવાં આ પ્રકારને પુર્ણ કરે છે. એણે
‘દશમ સ્કંધ’માં ‘ચોપાઈ’માં ખાસ વિસ્તાર સાધ્યો નથી, આ
શાને આભારી હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. સંભવ છે કે ‘દશમ
સ્કંધ’નો આરંભ એણે નાની ઉંમરે પણ કર્યો હોય.

(૪) હરિગીતની દેશી

જાલણને 'હરિગીતની દેશી'નો કાંઈક વધુ શોખ જણાય છે. 'નળાખ્યાન', 'કાદંબરી', 'દશમ સ્કંધ', 'જાલંધર આખ્યાન' એ વગેરેમાં આ કાંઈક વધુ પ્રમાણમાં એને હાથે પ્રયોજાઈ છે. 'કાદંબરી'માં ૩, ૪, ૭-૯, ૧૧, ૧૨, ૧૬, ૧૭, ૨૧, ૨૩-૨૪ એ કડવા, 'નળાખ્યાન'માં ૭-૧૦, ૧૨, ૧૩, ૧૫, ૨૩-૨૫ ૩૦ (૧૭ મી કડીથી દેશીફર) આ કડવાં, 'દશમ સ્કંધ'માં પણ ૨, ૩, ૫, ૬, ૮, ૯, ૧૦, ૧૭, ૨૨, ૨૪-૨૭ વગેરે અનેક પદો, અને 'જાલંધર આખ્યાન'માં પણ ૫, ૬, ૮, ૯, ૧૧, ૧૫, એ કડવાં 'હરિગીત'ની દેશીનાં છે. ભાલણે આ દેશીનો વીરરસના પ્રસંગમાં આંતરપ્રાસથી ઉપયોગ કરી લીધો છે. ત્યાં એના આ પ્રાસથી પ્રસંગચિત્રણને પણ જોશ મળે છે; જેમકે 'જાલંધર-આખ્યાન'માં :

“ હોકાર ગાજે વૃષભ રાજે, વાજે અતિ રણવૃત્ત રે,
મહાદેવ ખારે, કોઈ ન વારે, ત્રાસ પામે અસુર રે.
ખાણુ વરમે, વીર તરસે, રુધિર-કર્દમ થાય રે,
આયુડ આસે, જોષ ઝાસે, વિઝારીને ખાય રે.” (કડવું ૧૫ મું)

આગળ ઉપર 'આખ્યાનકાર ભાલણ'વાળા પ્રકરણમાં 'વીર-રસ'ના નિરૂપણમાં આવાં બીજાં ઉદાહરણ પણ જોવા મળશે.

(૫) રાવગમની દેશી

ગુજરાતી આખ્યાનોમાં તો આ દેશી જવંદહેજ વપરાયેલી મળે છે. જાણે કે અપવાદ-રૂપે જ હોય તેમ ભાલણના 'દશમ સ્કંધ'માં આ ઢાળનાં બે પદ જોવા મળે છે :

“ જ્યોત્ષ્ણ છોડે સુંદર સ્થામને, કડિણ દામણું ખૂચે કામવ તન હો;
નયને નીર ઝરે તે અતિ ઘણું રે, દેખીને અતિ દાઝે અમારું મન હો. જ. ૧
દોહડે હો આવ્યો કુંવર લાડકો રે, તે ઉપર એડી ન ધટે રીસ હો;
સુંદર આવક છે એ અતિ ઘણું રે, એના નથી બીજા દસવીશ હો. જ. ૨ ”
વગેરે (૫૬ ૫૭ મું)

અને—“ બાપ ભાઈ મંદિર સહુકો આપણે રે, સોડ ભવાઈ ફોફર લેતાં આજાહો;
ઓઢાંભા દહાડી એના લાવતાં રે, સાંભળીને મુજને થાતી લાજ હો.”
અ. ૧ ”

વગેરે (૫૬ ૫૪ મુ.)

ભાલણી અન્ય કોઈ સ્થળે આને પ્રયોગ કરેલો જોવામાં આવતો નથી. પ્લવંગમની આ દેશીએ ‘ સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા જેવો હૃદયંગમ રાસ સ્વ. કવિ કાંતની રસજાતી ખાનકમાં સરજાવ આપેલો જાણીતો છે, એ અહીં સરખાવી શકાય.

૦ (૬) સોરઠાની દેશી

ભાલણીમાં આ દેશી ખાસ જોવામાં આવી નથી.

(૭) જૂલણીની દેશી

નરસિંહ મહેતાની અતિ પ્રિય એવી જૂલણીની દેશીનો પણ ભાલણીને હાથે નહિવત્ ઉપયોગ થયો છે; ‘ હશમ રકંધ ’માં ૨૪૨ મુ’ એક માત્ર ‘ જૂલણી ’ની દેશીમાં છે; જેવું કે

“ મહી મયન કરં, કાન શેરી ધરં, નીસરં ડાણુ ડાણુ, દાર ધાણ;
કો કહે આવતો, વેણુ વગડતો, લાડે બોલાવતો, કહીને આર્ધ. મહી. ૧
વાટ જોઉં કહાનની, શ્યામલવાનની, પ્રેમનિધાનની, મીટ માંડી;
પ્રેમ તે પરહરી, રીસ શી એ ધરી, લાલચ અનુસરી, ગયો રે જાંડી. મહી. ૨”
(વગેરે)

અહીં ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે કે ભાલણી આ એક પદ-માં પણ આંતરપ્રાસનો પ્રયોગ કરી લે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે નરસિંહ મહેતાએ આ પ્રકાર વહેતો કર્યો હતો.

અખાને બાદ કરિયે તો નરસિંહ પછી ‘ જૂલણાલી દેશી ’નો બહોળો પ્રયોગ કરનાર આપણને લાગ્યેજ નોવા મળે છે એ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે.

(૮) પ્રકીર્ણ દેશીઓ

ઉપરની સિવાયની દેશીઓ પણ કવચિત્ ભાલણી પ્રયોજેલી જોવા મળે છે; જેમકે ‘ નળાખ્યાન ’માં—(કડવું ૨૦ મુ’) :

“ મુનિજનિ યાદારિ દીકી નારી, મુંદર વપુનિ દુઃખ અતિ ભારી,
અર્ધ વસ્ત્ર તે પિંદરણિ.”

અં ૨

મુંદર તખ મુખ, મુલલિત વેણી, જાણે જૂઠી મૃગથી એણી;
અંધક નયને ઝલ ઝરિ.”

અં ૩”

આમાં પહેલાં બે પદ તો ચરણકુલનાં છે; ૩ જુદાં પદ સામાન્ય રીતે ૧૨ માત્રાનું હોય. ‘ભરતેશ્વરનાહુબલિ રાસ’ ની ૧ લી જ ઠપણિ આ હાજમાં છે, અને બીજી જૈન કૃતિઓમાં આ જોવા મળે છે. ઉદ્ભવને નામે છપાયેલા ‘રામાયણ’માં આ જાતની દેશીને પ્રયોગ જોવા મળે છે. આને આપણે કહેવો હોય તો ત્રિપદી-પ્રકાર કહી શકીએ.

કુકડી ચાલનો એક પ્રકાર-જેને દ્વિપદી કહી શકાય તેવા- પણ ભાલજીમાં જોવામાં આવે છે. આ પૂર્વે આપણે દોહરાની દેશીની વિવિધતા બતાવતાં ‘પ્રગટ્યુ’ અદ્ભુત બાલ, વેસુદેવ નિરખો! વગેરે જોયેલ છે તેમાં નિરંતુપ્રાસ દોહરાનાં સમપદ પ્રત્યેક પંક્તિમાં જોવા મળે છે. એનાથી જુદો પડતો પ્રકાર આ છે:

“ ભાલસ કો વાટિ અલિ તે જાઈ જાવખી,

પંખી પણિ આકંદ કરિ તેહનિ હુંખિયાં દેખી;

“ શરખૂં કો છૂટિ નહીં જે ભાગિમાં લખિજો,

(કુચિ) કો યાદ નહીં હુંખિજો ને સુખિજો. શં ૧.” વગેરે

..... (નળાખ્યાન, કવુ ૧૪ મું.)

આમાં દોહરાનું વિષમ-પદ દરેક પંક્તિના આરંભમાં હોકિયું કરતું લાગે છે. એને દોહરાની દેશીમાં ખેચી શકાયું ન જાયે તેથી એક સ્વતંત્ર દ્વિપદીપ્રકાર થાય.

ભાલજી દશમ સ્કંધમાં સામાન્ય રીતે ઉપરની દેશીઓનો પ્રયોગ કર્યો છે. એ દેશીઓ અન્યત્ર પણ પ્રયોજાયેલી મળે છે. (જુઓ ‘પ્રેમાનંદ : એક અધ્યયન’માં ‘૮. પ્રેમાનંદની દેશીઓ’.) પણ ભાલજી એક જાં છેક એનાણે ન પ્રયોજાયેલ છે. દશમ સ્કંધમાં ‘નટનારાયણ રાગ’નો ચોડો પદ છે; જેમાં કે. ૪૫, ૩૭૨;

૩૮૬, ૪૬૫, ૪૭૧. ગાવામા આ પ્રકાર એના સ્વરૂપ ઉપરથી સરળ જણાતો નથી, જેમકે

" જશોદા માત, સાંભળો વાન, કરે ઉપધાત, સુદરવર ધર માહેરે,
કચહો ક્યમ કીજે ૧
યચળ નાય, કોણુ ઉપાય, માખણુ ખાય, દોણી ફોડી દૂધની કચહો ૨ "

એક તો નટ રાગ જ ગાવામા અધરો છે, એમાં આવો ઢાળ આવતા તાલ પણ કોઈ અધરા પ્રકારનો-તે પછી આડચોતાલ - દ્રુપદ જેવો જ હોય. ભાલજી આ રાગ આવા તાલોમા ગાઈ શકવાની શક્તિ ધરાવતો હોય તો એ એને માટે યશોદાયક વસ્તુ છે. આવાં કઠિન પદો અપ્રજ્ઞાપના થોયા-ગુજરાતી ચરોતરી પાટીદા કૃષ્ણદાસ અધિકારીનાં મળી આવે છે. રાગ અને તાલની સાર જાણકારી વિના આવા પદોની રચના શક્ય નથી. ' સૂરસાગર ' ન નટનારાયણ રાગના પદ એવા અધરા નથી.

ખેશક, વૈવિધ્ય પ્રમાણમા ઘણું ઓછું છતાં ભાલજી દેશીઓને મારો વિકાસ સાધ્યો છે અને એ પછીના આખ્યાનકારોનો માર્ગ દર્શક ભોમિયો બની રહ્યો છે એ એને ગૌરવનો પરમપ્રસંગ છે

૪. ગુજર ભાષાનું સ્વરૂપ

“ ગુજર ભાષાએ નલરાબના ગુણ મનોહર ગાઉ ” (નળા. ૧-૧) અને એવાં જ ‘ દશમ સ્કંધ ’ માંનાં ‘ રુદ્રમિણીહરણ ’ અને ‘ સત્યભામાવિવાહ ’ના આરંભનાં વિધાનથી એટલું તો આપણે જાણી શકવાની સ્થિતિમાં છિયે કે ભાલણના એ ‘ ભાષાબંધ ’ (જુઓ નળા. ૧-૧૦, અને કાદંબરી-પૂર્વ ભાગ ૧-૫) અને ‘ અપભ્રંશ ’ (નળા. ૧-૧૧) થી ઉદ્દિષ્ટ ભાષા એ ગુજર ભાષા છે. ભાલણે નો આશય આની પાછળ એ હોવા વિશે શંકા નથી કે કોઈએક અપભ્રંશ-પ્રકાર ગુજરાતમાં પણ વ્યાપકપણે વિકાસ સાધતો ગયો હતો અને એ અપભ્રંશનું પ્રાંતીય નામ ભાલણેને હિલ ગુજર ભાષા હતું. આપણી જાણ બહાર એ વસ્તુ નથી જ કે ભારત-વર્ષમાં લગભગ ૨૭ જેટલા અપભ્રંશ હતા અને એમાં એક અપભ્રંશ ‘ ગુજર ’ પણ હતો. માઈકેલ એના ‘ પ્રાકૃત-સર્વસ્વ ’ વ્યાકરણમાં આનું નામ ગૌર્જરી સ્વીકારે છે અને એનું વિશેષણ સસ્કૃતાભ્યા એવું આપે છે. આ. હેમચંદ્રે પોતાના (= ગૌર્જર) અપભ્રંશનું સુખ્યત્વે વ્યાકરણ ‘ પ્રાકૃતવ્યાકરણ ’ ના અંતભાગમાં સવિશદ રીતે આપ્યું છે તે તો જૂનું રૂપ છે અને એને આ માઈકેલે આપેલું સસ્કૃતાભ્યા વિશેષણ બંધ બેસે એમ નથી; પણ જેમ જેમ આ બાબત આવતા જઈયે છિયે તેમ તેમ જૂનાં પ્રાકૃત-પરંપરાનાં વિકસેલાં રૂપ અદૃશ્ય થતાં જાય છે અને એના સ્થાનમાં સં. તત્સમ શબ્દોનો ઉપયોગ ઉત્તરોત્તર વધતો જ જાય છે. સં. ૧૩૩૦ જેટલા જૂના સમયના આપણે ત્યાંના ગદ્યલેખનનો આ નીચેનો નમૂનો એની સવિશેષ પ્રતીતિ કરાવે એવો છે :

“ પરમેશ્વર અરહંત-સરણિ સકલકર્મનિર્મુક્ત સિદ્ધસરણિ સંસારપરીતાર-સમુત્તરણુપાનપાત્ર-મહાસત્ત્વસાધુ-સગણિ સકલ-પાપપટવક્રવન-ક્રસાક્રાંતિતુ કેવલી-પ્રણીતુ ધમ્મુ સરણિ સિદ્ધસંધ-ગણુ કેવલિ યુન આચાર્ય ઉપાધ્યાય સર્વ સાધુ

વ્રતિણી શ્રાવક શ્રાવિકા ઇદં જ કાષ્ઠ આશાતના કી હુંતી તાદ મિચ્છામિ દુક્કડં.”
[પ્રા. ગુજ. કા. સં. પૃ. ૮૬]

કાવ્યોમાં જુનવાણી પ્રાકૃત-અપભ્રંશ પરંપરા સાચવવાનું વલણ છતાં ગદ્ય લખાણોમાં તો તત્સમ શબ્દોનો બહોળો પ્રયોગ દાખલ થઈ ગયેલો. એ આવા મળતા અનેક નમૂનાઓથી આજે સ્પષ્ટ થા ચૂક્યું છે. સપ્તમ્ય વિશેષણ આ ભાષાપદ્ધતિને માટે સુયોગ્ય ન છે. ભાષાના ઉત્તરોત્તર વિકાસમાં આનો આપણે અનુભવ કરિં છિયે અને પ્રમાણમાં જૈન કવિઓનું વલણ જુનવાણી રૂપો સાચવ વા તરફનું છતાં જૈનેતર કવિઓને હાથે તત્સમ શબ્દોનો સવિ શેષ ઉપયોગ થતો રહ્યો છે. જ્યારે ભાલણુના—

“તિમ મે પામરને પ્રીજ્યા સુગમ કરીને ભાખી,
કયામાત્ર એ નૈપથ રાગની અપભ્રંશ એ દાખી. ૧૧”

[નળા. ૧-૧૧]

આ ‘અપભ્રંશ’ને જોઈયે છિયે ત્યારે ‘પામર’ ‘સુગમ’ ‘ભાખી’ (=ભાષી) ‘કયામાત્ર’ ‘નૈપથ રાગ’ ‘અપભ્રંશ’ આ શબ્દોમાં અપભ્રંશ જેવું કશું જ રહ્યું નથી. આ સંસ્કૃત તત્સમોથી ભરેલી ભાષા તે ભાલણુની ગુજર ભાષા.

ભાલણુનાં કાવ્યોની ભાલણુનો જે આપણે સં. ૧૫૫૦-૧૫૭૫ વચ્ચેના ગાળામાં કવનકાળ નક્કી મેળવ્યો તે સમયની કોઈ પણ હાથપ્રત મળતી નથી. એની ‘કાદંબરી’ની હાથપ્રત સં. ૧૬૭૨ ની છે, તો એના ‘નળાખ્યાન’ની હાથપ્રત સં. ૧૭૩૩ની છે. આ બંને પ્રતોમાં, મારા તરફથી જેને ‘મધ્ય. ગુજ.ની ૪ થી મિશ્ર, ભૂમિકા’ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે તે, ભૂમિકાનું ભાષા સ્વરૂપ લખાયેલું જોવા મળે છે. ભાલણુનો આ નિશ્ચિત સમય મધ્ય. ગુજ. ની ૩ જ ભૂમિકાનો ગણી શકાય એમ છે. કાંઈક એવા જ ઉદ્દેશે સ્વ. કે. હ. ધ્રુવે ‘કાદંબરી’નું સંપાદન કરતી વેળા ૪ થી ભૂમિકાના અર્વા. ગુજ. ના સંસ્કાર જે કાંઈ હતા તે બદલી નાખી ૩ જ ભૂમિકાના સંસ્કાર આપી દીધા છે. એમની

પૂર્વ તેમજ ઉત્તર એ બેઉ ભાગની વાચના આમ હાથપ્રતોમાંની ભાષાભૂમિકાથી એક ભૂમિકા પહેલાંની કરી લેવામાં આવી છે નીચેની સરખામણીથી એ સ્પષ્ટ થઈ જશે; જેમકે

કે. હ ધ્રુવ

દાથપ્રતમાં

“ તેહનિ પ્રીઝવા કારણિ કીધુ
ભાવણિ ભાષામધ. ”

“ તેહનિ પ્રીઝવા કારણિ કીધો
ભાવણિ ભાષામધ ”

[કાદ. પૂ. ૧-૫]

‘ તેહિ ’ ‘ કારણિ ’ ‘ ભાલણિ ’ એ મધ્ય. ગુજ. ની ૨ છ મિશ્ર ભૂમિકામાંથી વિકસે ચરૂ થયેલાં ને ૩ છ ભૂમિકામાં સિદ્ધ સ્વરૂપે સ્વીકારાયેલાં રૂપ છે, જ્યારે ‘ કીધો ’ એ ૪ થી ભૂમિકામાં શરૂ થયેલું તે અર્વા. ભૂમિકામાં સિદ્ધ સ્વરૂપે સ્વીકારાયેલું રૂપ છે તેને ‘ કીધુ ’ એ રીતે ‘ તેહિ ’ના પ્રકારનું કરી લેવામાં આવ્યું છે. [કાંઈક જુદી સમજથી સ્વ. ધ્રુવે ‘ બાણુ ’નું ‘ બાણી ’ અને બિસિ-પિસિ વગેરે મૂળનાં રૂપ બીસિ-પીસિ (બીહુ-પીહુ) એમ પણ સંપાદનમાં અસ્વાભાવિક રીતે કરી લીધાં છે.] ભાલણના ઉત્તર સમયની કોઈ હાથપ્રત મળે અને એમાં આ ૩ છ શબ્દ ભૂમિકા મળે તો એમા અસંલવિતતા ન હોય, પણ હાથપ્રતો તો ‘ કાદંબરી ’ની અને ‘ નળાખ્યાન ’ની બને ૪ થી મિશ્રભૂમિકાની છે, ભાલણના સમયની લિખિત ભાષા-ભૂમિકા એ નથી છતાં.

આ ઉપરથી એવા નિર્ણય ઉપર આવવાનું સરળ બને કે ભાલણના નિશ્ચિત સમયમાં મધ્ય. ગુજ. ની ૩ છ શુદ્ધ ભૂમિકા વ્યાપક હતી. પણ આને સિદ્ધાત તરીકે સ્વીકારવા જતાં મુરકેલી જાણી થાય છે. ભાલણના ઉત્તરસમકાલીન નાકર [એનું ‘ હરિ શ્રંદ્રાખ્યાન ’ સં. ૧૫૭૨ માં રચાયું છે અને એના ‘ રામાયણ ’ની રચ્યાસાલ સં. ૧૬૨૪ માનવામાં આવે છે] ના સં. ૧૬૦૧^૨ રચાયેલા ‘ વિરાટપર્વ ’ની [ગુજ. વિ. સભા હ. લિ. પુ. સં. ૩૫૩ ની] પ્રતમાંની ભાષાભૂમિકા ૨ છ મિશ્ર ભૂમિકાની છે સામાન્ય રીતે સં. ૧૫૫૦ સુધી તો વ્યાપક જ હતી. ૫ *

કે તેથી મોડાની આ (ખંડિત) હાથપ્રતમાં ભાષાભૂમિકા' એટલી જૂની છે. તે એનાથી એમ પણ માનવાને કારણ રહે કે કવિઓ—લેખકો—લઢિયાઓ જૂની રૂઢિનો પણ એકદમ ત્યાગ ન કરતાં ધીમે ધીમે કરતા ને તેથી ભાષાભૂમિકાઓ પોતાના સમયથી કેટલાક મોડા સમય સુધી પણ જુનવાણી પ્રકાર સાચવી રાખતી. એ જ કારણે સં. ૧૭૩૩ની 'નળાખ્યાન' ની હાથપ્રતમાં ૪ થી મિશ્રભૂમિકા હજી છે, તે 'ગીતગોવિંદ' ના ગદ્યાનુવાદ [ગુજ. વિ. સભા. હં. લિ. પુ. સં. નં ૨૬૬ ક] ની પ્રત સં. ૧૬૪૮ માં નકલ થયેલી છતાં એમાં સં. ૧૬૨૫ સુધી સામાન્ય રીતે પ્રચારમાં રહે તેવી ૩ જ શુદ્ધ ભૂમિકાનું ભાષાસ્વરૂપ જોવા મળે છે.

હાથપ્રતોની—હાથનાં લખાણોની આ વિશિષ્ટતા કહો કે વિચિત્રતા! કહો—જે કંઈ કહો તે હો, સામાન્ય રીતે એમાંથી તત્ત્કાલીન લિખિત ભાષાભૂમિકાઓનો જ મુખ્યત્વે ખ્યાલ મળે છે; એ જીવંત ભાષોવ્યારણનો તે (અત્યંત સ્વરૂપ અપવાદે) ખ્યાલ આવવા દેતું નથી. આ જાતનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરતી વેળા આ લેખકને એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાની જવાબદારીનો જરા પણ ઓછો ખ્યાલ નથી. આપણે ત્યાં માત્ર માત્રામેળ છદો કે દેશીઓમાં જ કાવ્યરચનાઓ થઈ હોત તે જ સ્વરૂપમાં તત્ત્કાલીન હાથપ્રતો મળી છે તે સ્વરૂપને તત્ત્કાલીન ભાષાભૂમિકા તરીકે સ્વીકારવામાં આપણને જરા પણ સંકેત કરવાનું ખાસ કારણ ન રહેત. [' ખાસ ' શબ્દનો ઉપયોગ પણ અહીં સહેતુક કયો છે, કારણ કે એ જ હાથપ્રતો પોતાની વિરુદ્ધ પોતામાંથી જ પુરાવા પૂરા પાડે છે, જે નીચે યથાસમય સ્પષ્ટ થશે જ.] આપણે ત્યાં કવચિત્ અક્ષરમેળ કે ગણમેળ વૃત્તોમાં પણ કાવ્યોની રચના થઈ છે. અક્ષરમેળ કે ગણમેળ વૃત્તોમાં તે લઘુ-ગુરુ શ્રુતિઓ નિશ્ચિત જ હોય છે; જેમકે ' કર્ધ ' હોય તોએ ત્ર્યક્ષરી-ત્રિલઘુ નગણ જ હોય; ' કરિ ' હોય તે દ્વ્યક્ષરી-દ્વિલઘુ જ હોય; અને જે ' કરે '

પૂર્વ તેમજ ઉત્તર એ બેઉ ભાગની વાચના આમ હાથપ્રતોમાંની ભાષાભૂમિકાથી એક ભૂમિકા પહેલાંની કરી લેવામાં આવી છે. નીચેની સરખામણીથી એ સ્પષ્ટ થઈ જશે; જેમકે

કે. હ. ધ્રુવ

હાથપ્રતમાં

“ તેહ્નિ પ્રીજ્યા કારણિ કીધુ

“ તેહ્નિ પ્રીજ્યા કારણિ કીધો

ભાલણિ ભાષાજ્ઞધ. ”

ભાલણિ ભાષાજ્ઞધ ”

[કાઠ, પૃ. ૧-૫]

‘ તેહ્નિ ’ ‘ કારણિ ’ ‘ ભાલણિ ’ એ મધ્ય. ગુજ. ની ૨ છ મિશ્ર ભૂમિકામાંથી વિકસે શરૂ થયેલાં ને ૩ છ ભૂમિકામાં સિદ્ધ સ્વરૂપે સ્વીકારાયેલાં રૂપ છે, જ્યારે ‘ કીધો ’ એ ૪ થી ભૂમિકામાં શરૂ થયેલું તે અર્વા. ભૂમિકામાં સિદ્ધ સ્વરૂપે સ્વીકારાયેલું રૂપ છે તેને ‘ કીધુ ’ એ રીતે ‘ તેહ્નિ ’ના પ્રકારનું કરી લેવામાં આવ્યું છે. [કાંઈક જુદી સમગ્રથી સ્વ. ધ્રુવે ‘ જાણે ’નું ‘ જાણી ’ અને ખિસિ-પિસિ વગેરે મૂળનાં રૂપ ખીસિ-પીસિ (ખીકું-પીકું) એમ પણ સંપાદનમાં અસ્વાભાવિક રીતે કરી લીધાં છે.] ભાલણના ઉત્તર સમયની કેઈ હાથપ્રત મળે અને એમાં આ ૩ છ શુદ્ધ ભૂમિકા મળે તો એમાં અસંભવિતતા ન હોય, પણ હાથપ્રતો તો ‘ કાઠ’બરી ’ની અને ‘ નળાખ્યાન ’ની બને ૪ થી મિશ્રભૂમિકાની છે, ભાલણના સમયની લિખિત ભાષા-ભૂમિકા એ નથી છતાં,

આ ઉપરથી એવા નિર્ણય ઉપર આવવાનું સરળ બને કે ભાલણના નિશ્ચિત સમયમાં મધ્ય. ગુજ. ની ૩ છ શુદ્ધ ભૂમિકા વ્યાપક હતી. પણ આને સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારવા જતાં મુશ્કેલી જોવાી થાય છે. ભાલણના ઉત્તરસમકાલીન નાકર [એનું ‘ હરિ-શ્વંદ્રાખ્યાન ’ સં. ૧૫૭૨ માં રચાયું છે અને એના ‘ રામાયણ ’ની રચ્યાસાલ સં. ૧૬૨૪ માનવામાં આવે છે] ના સં. ૧૬૦૧ માં રચાયેલા ‘ વિરાટપર્વ ’ની [ગુજ. વિ. સભા હ. લિ. પુ. સં. નં. ૩૫૩ ની] પ્રતમાંની ભાષાભૂમિકા ૨ છ મિશ્ર ભૂમિકાની છે, જે સામાન્ય રીતે સં. ૧૫૫૦ સુધી તો વ્યાપક જ હતી. ૫૦ વર્ષ

કે તેથી મોડાની આ (ખાંડિત) હાથપ્રતમાં ભાષાભૂમિકા એટલી જૂની છે. તેનાથી એમ પણ માનવાને કારણ રહે કે કવિઓ-લેખકો-લલિયાઓ જૂની રૂઢિનો પણ એકદમ ત્યાગ ન કરતાં ધીમે ધીમે કરતા ને તેથી ભાષાભૂમિકાઓ પોતાના સમયથી કેટલાક મોડા સમય સુધી પણ બુનવાણી પ્રકાર સાચવી રાખતી. એ જ કારણે સં. ૧૭૩૩ની 'નળાખ્યાન' ની હાથપ્રતમાં ૪ થી મિશ્રભૂમિકા હજી છે, તે 'ગીતગોવિંદ' ના ગદ્યાનુવાદ [ગુજ. વિ. સભા. હં. લિ. પુ. સં. નં ૨૬૬ ક] ની પ્રત સં. ૧૬૪૮ માં નકલ થયેલી છતાં એમાં સં. ૧૬૨૫ સુધી સામાન્ય રીતે પ્રચારમાં રહે તેવી ૩ જ શુદ્ધ ભૂમિકાનું ભાષાસ્વરૂપ જોવા મળે છે.

હાથપ્રતોની-હાથનાં લખાણોની આ વિશિષ્ટતા કહો કે વિચિત્રતા! કહો-જે કાંઈ કહો તે હો, સામાન્ય રીતે એમાંથી તત્ત્કાલીન લિખિત ભાષાભૂમિકાઓનો જ મુખ્યત્વે ખ્યાલ મળે છે; એ જીવંત ભાષોન્યારણનો તો (અત્યંત સ્વદ્વ્ય અપવાદે) ખ્યાલ આવવા દેતું નથી. આ જાતનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરતી વેળા આ લેખકને એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાની જવાબદારીનો જરા પણ ઓછો ખ્યાલ નથી. આપણે ત્યાં માત્ર માત્રામેળ છંદો કે દેશીઓમાં જ કાવ્યરચનાઓ થઈ હોત તો જે સ્વરૂપમાં તત્ત્કાલીન હાથપ્રતો મળી છે તે સ્વરૂપને તત્ત્કાલીન ભાષાભૂમિકા તરીકે સ્વીકારવામાં આપણને જરા પણ સંકેત કરવાનું ખાસ કારણ ન રહેત. ['ખાસ' શબ્દનો ઉપયોગ પણ અહીં મહેતુક કયો છે, કારણ કે એ જ હાથપ્રતો પોતાની વિરુદ્ધ પોતામાંથી જ પુરાવા પૂરા પાડે છે, જે નીચે યથાસમય સ્પષ્ટ થશે જ.] આપણે ત્યાં કવચિત્ અક્ષરમેળ કે ગણમેળ વૃત્તોમાં પણ કાવ્યોની રચના થઈ છે. અક્ષરમેળ કે ગણમેળ વૃત્તોમાં તો લઘુ-શુરુ શ્રુતિઓ નિશ્ચિત જ હોય છે; જેમકે 'કરંધ' હોય તોએ ત્ર્યક્ષરી-ત્રિલઘુ નગણ જ હોય; 'કરિ' હોય તે દ્વ્યક્ષરી-દ્વિલઘુ જ હોય; અને જે 'કરે'

હોય તો એ દ્રવ્યક્ષરી-લઘુ+ગુરુ હોય. આ ત્રણે વચ્ચેનો લેદ ગણ-
મેળ વૃત્તો અરોબર સાચવી આપે. આપણે તેથી એવી કોઈ પરીક્ષા
થઈ શકતી હોય તો એ અહીં જરા વિચારિયે. શાલિસૂરિએ સં. ૧૪૭૮
પૂર્વે આ ગણમેળ છ'દોમાં 'વિરાટપર્વ' ની રચના કરી છે તેમાંથી
આ થોડા નમૂના બુજો :

પ્રાપ્ત સ્વરૂપ

“ભારતી ભગવતી એક માગૂં
મિત પાંડવ તણે ગુણિ લાગઈ ।
આપિ મૂં વચન તૂં રસતાણી
હૂં કરઈ નિશિ પ્રાકૃતવાણી ॥૨॥”

x x x x

ઉચ્ચરિત સ્વરૂપ

“ભારતી ભગવતી છક માગૂં
મિત પાંડવ તણે ગુણિ લાગૂં ।
આપિ મૂં વચન તૂં રસતાણી
હૂં કરૂં નિશિ પ્રાકૃતવાણી ॥”

x x x x

“વયરાટ ઉત્તર પખઈ કુરુરાઉ ધાયઉ
અક્ષોહણી દક્ષતણી રજ સૂર છાયઉ ।
નીસાણુ ને સહસિ અંબર ઘેર ગાજઘ
એ પાંચ પાંડવ તણુઉ કિરિ મેચુ ભાંજઘ
॥૧॥”

“વેરાટ ઉત્તર પખે કુરુરાઉ ધાયો
અક્ષોહણી દક્ષતણી રજ સૂર છાયો ।
નીસાણુ ને સહસ અંબર ઘેર ગાજો
એ પાંચ પાંડવ તણો કિરિ મેચુ
ભાંજો ॥૧॥”

[ગુર્જર રાસાવસિ, પૃ. ૩૫, ૫૧]

માત્ર આ બે જ શ્લોક જોવાથી સ્પષ્ટ થઈ જાય એમ છે કે
લિખિત સ્વરૂપમાંનાં 'લાગઈ' 'કરઈ' 'વયરાટ' 'પખઈ' 'ધાયઉ'
'છાયઉ' 'ગાજઘ' 'તણુઉ' 'ભાંજઘ' એ રૂપો વૃત્તની દૃષ્ટિએ છે
તેવાં નથી; ઉચ્ચાર તો 'લાગૂં' 'કરૂં' 'વેરાટ' 'પખે' 'ધાયો'
'છાયો' 'ગાજો' 'તણો' અને 'ભાંજો' માગી લે છે. 'માગૂં'
લિખિત સ્વરૂપમાં જ મળતું હોઈ 'લાગૂં' અને 'કરૂં' ની સ્વાભા-
વિકતા વિશે શંકા રહેતી નથી. આના બળ પર આપણને ઘડીભર
એમ કહેવા દિલ થાય કે 'ધાયઉ' 'છાયઉ' અને 'તણુઉ' નાં
'ધાયૂ' 'છાયૂ' 'તણૂ' હશે; પણ એનો વિરોધ લિખિત સ્વરૂપમાં
જણ્યે-અજણ્યે લખાઈ ગયેલાં મળેલાં 'તણુ' અને 'ને' રૂપ છે, જે
'તણુઘ' અને 'નઘ' લખાવાં જોઈએ, છતાં અર્વાચીન ઉચ્ચારણરૂપે
લખાયાં છે. આના જોર ઉપર આપણે કહી શકવાની સ્થિતિમાં

છિયે કે ‘ધાયઉ’ ‘છાયઉ’ ‘તણઉ’ એ ‘ધાયો’ ‘છાયો’ ‘તણો’ છે; અને તેથી જ ‘પખઇ’ ‘ગાજઇ’ ‘ભાંજઇ’ એ તો નિશ્ચિતરૂપે ‘પખે’ ‘ગાજે’ ‘ભાંજે’ છે.

પૂર્વે એવો પ્રતિવાદ ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો હતો કે આ સંધિસ્વરાત્મક ઉચ્ચારણ હશે : ‘ધાયૌ’ ‘છાયૌ’ ‘તણૌ’ ‘પખૌ’ ‘ગાજૌ’ ‘ભાંજૌ’ જેવાં. આમ માનવા લાલચ થાય એમ પણ છે, કેમકે મારવાડી મેવાડી જૈપુરી વ્રજ વગેરે મધ્ય અને ઉપરના પ્રદેશોની ભાષામાં એ માત્રા લખવાનો અદ્યપિ રિવાજ છે; હિંદીમાં પણ હૈ-હૈં. હિંદીના જ આ ઉચ્ચારણમાં એમાં એ નથી પણ વિવૃત એ ની લગભગ સ્થિતિ છે. ગુજરાતીમાં તો આ બધાં સ્થાનોમાં વિવૃત એ-ઓ છે જ; પેલી ભાષાઓમાં પણ ઉચ્ચારણ વિવૃત એ-ઓ ન નિકટનું છે એ નિષ્ણાતોના અનુભવનો વિષય છે. ઉપરના અવતરણમાં ‘વયરાટ’ શબ્દ જુઓ. એ સં. તત્સમ વૈરાટ ને બદલે લખાયો છે અને એનું ઉચ્ચારણ તો વૈરાટ હોવાની જ શક્યતા છે આમ હોય તો એ સમયે ઉચ્ચરિત સ્વરૂપમાં વિવૃત ઉચ્ચારણ વ્યાપકતા ધારણ કરતું જતું હશે ને ઉપરના અવતરણમાંના તર્ક અને ને એનું શુદ્ધ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા પણ હશે. આવી કેદ સંભાવનામાં ન ભિતરવું હોય તો એટલું તો કહી શકવાની સ્થિતિમાં છિયે કે સંધિસ્વર નહિ પણ એ-ઓ ના રૂપમાં શબ્દાંતે સંયુક્ત ઉચ્ચારણ દેશમાં વ્યાપક હતું; અને રૂઢિ અસંયુક્ત લખવાની છતાં બહુયે-અબહુયે સંયુક્ત ઉચ્ચારણ પણ લખાઈ જતાં : તમે ને માગું વગેરે.

આનાથી મધ્ય ગુજ. ની કૃમિક ભાષાભૂમિકાઓના વિકાસના સિદ્ધાંતને બાધ જણો થવાનો ભય રહે છે. એનો ખુલાસો તો એ જ છે કે સાહિત્યિક ભાષા આસ્તે આસ્તે વિકાસ સાધતી લેખન-માં પણ સં. ૧૭૦૦ સુધીમાં મોટા ભાગની હાથપ્રતોમાં અર્વા. ભાષાસ્વરૂપ સુધી આવી પહોંચી હતી, ઉચ્ચારણમાં ભલે અર્વા-ચીનતા જૂના સમયની હોય.

અરે ગદ્ય લખાણોમા પણ જાણ્યે-અજાણ્યે જાના સમયમા પણ અર્વાચીનતાના અશ જોવા મળે છે છેક મ. ૧૩૫૮ જેટલા જાના સમયમા લખાયેલા ' સર્વતીર્થતમસ્કાર ' મા—

“ તદ્વતરુ પાંચે ભરતે પાંચે ઐરાવતે પાત્ર મહા વિરેહે
-સતરિસઠિ ઉત્કૃષ્ટ કાવિ નિહરમાણુ હર્ષ નમસ્કરણે । અનંત હેઠિલે
ત્રિહ ઐવેયકે ધખારોતરુ સઠિ, માહિલે ત્રિહ ઐવેયકે સતોતર અઠિ,
હ્રિપદલે ત્રિહ ઐવેયકે એક સઠિ પચોતર વિમાને । ”

[પ્રા. ગુ કા જા પૃ. ૮૮-૮૯]

—એકારવાળા રૂપ ' અનંત ' નો જ વિકાસ છે. સ. ૧૫૦૦ આસપાસમા લખાયેલા ' સોમસુ દરસુરિ ' ના એક ' બાલાવબોધ ' મા તો ' એ ' અને ' ઓ ' સ્થાપિત થયેલા પણ જોવા મળે છે, જેમકે—

“ દાદબરી અટવીઈ પટવણ ૨ સૂડ સગા લાઇ ફતા । એક સૂડઓ
(લીલે લીધઓ । પરંતપાનિ માહિ બાધિઓ બીજઓ સૂડઓ
તાપસે લીધઓ તેહના તપોનન માહિ વાધિઓ એક વાર ત્રસંતપુરતુ
રામા નિપરીત શિક્ષિત મોડા અપહારિઓ । અટવીમાહિ આવિઓ ।
ગિરિશુ-રાયહુઈ કહધ—ઓ ! ધાઓ, થોડા આભરણુ સહિત રાગુ જા
અંધ, તુમ્હે લિઓ । ”

[પ્રા. ગુજ ગદ્યસહર્ષ, પૃ ૮૯]

આમા ' લીલે ' અને ' તાપસે ' એકારવાળા અને ' સૂડઓ ' વગેરે એકારવાળા મળે છે સામે પક્ષે ' થોડા ' ' રાય-હુઈ ' ' છધ ' જેવા જાના રૂપ પણ છે, તો એક ભૂમિકા આગળ આવેલ ' વસંતપુરતુ (= વસંતપુરનઈ = વસંતપુરનો) ' જેવા રૂપ પણ છે

ઉચ્ચારણમા ભાષાની કેવી રીતિ હતી એ આવા ઉદાહરણ આપણને અપેક્ષા કરી આપે છે.

, આ ઉપરથી આપણે એવું મંતવ્ય ધરાવવાની નિયતિમાં છિયે કે ભાષાભૂમિકાઓ લિખિત સ્વરૂપમા ક્રમિકતાએ વિકસતી આવતી હતી છતાં ઉચ્ચારણમા તો વધુ જૂની સમયમા અર્વાચીનતા તરફ વળી ચૂકી હતી એટલે બાલણની ગુજર ભાષાનો વિચાર કરતાં

એનાં કાવ્યોની લિખિત સ્વરૂપમાં ગમે તે ભૂમિકા પ્રાપ્ત થતી હોય ! છતાં ઉચ્ચારણમાં પ્રેમાનંદના સમયમાંના લાવાસ્વરૂપથી કાંઈ ખાસ ફર નહોતી. અને જ્યારે અસ્વાભાવિક રીતે મધ્ય. ગુજ.ની ૩ છ શુદ્ધ ભૂમિકાનાં રૂપ કાવ્યોમાં પ્રયોજાયેલાં જોવાંમાં આવે છે ત્યારે એ સમજવામાં પણ ખાસ મુશ્કેલી રહેતી નથી. આપણે અહીં 'કાદંબરી' માંથી એક નમૂનો એ દિષ્ટિએ ઠસી જોઈએ :

શ્રીગુરુ ગણપતિ અહમ્બુતાનિ પ્રથમિ કકઃ પ્રણામઃ
વિધનરહિત જોણિ ગુરુ અચનું મૂરણ થાઈ કામ.
બોજરાયણિ ભવનિ મદાકવિ પ્રસિદ્ધ પંડિત બાળુ;
કાદંબરી કથા કરી ઉત્તમ, પ્રીતિ જે અતિ બાળુ.

‘રજ્જુશિ’ સરગિં નિ પાંચિ સંવચ્ચિ સંસાર,
પ્રેમિ પ્રણમું હું તે અજનિ, જે તમિ કરિ સંહાર.
[કકુ ૧ છ]

સવૈયાનો આ દેશી ઢાળ ઉપરના અવતરણમાં જ્યાં ‘હૂસ્વ’ છે છે તેવાં સ્થાનોમાં ‘જોણિ’ ‘ભવનિ’ સિવાયનાં સ્થાનોમાં ‘એ’ માંગી શકે છે. આ ઉપરથી ‘જોણિ’ ‘ભવનિ’નાં ઉચ્ચારણ ‘જોણ’ ‘ભવન્ય’ એવાં લઘુપ્રયોગ ‘ચ’વાળાં આજનાં ‘પેલે ગાર્મ્થ’ જેવાંમાં છે. તેમાં હિંદી એમ કહી શકાય: ‘એ’ની શક્યતાવાળાં રૂપનાકરણો વિશિષ્ટમાં આપણને ‘અ+ઇ’ રૂપે લખાયેલાં જોવાં મળે છે જે મધ્ય. ગુજ.ની ૧લી શુદ્ધ ‘અને’ ૨ છ ‘મિશ્ર. ભૂમિકામાં’ લખાતાં છે.

આમ અ+ઇ, અ+ઉ, અ+ઊ ની લેખન અને ઉચ્ચારણ વિષયક તરતમતાને બાળુએ રાખી ‘ગુજર લાપા’ની લાક્ષણિકતાને પ્રશ્ન જે વિચારિયે તો એવી લાક્ષણિકતા આપણને આ નીચેની જોવા મળે; એ પ્રત્યેકને ઉદાહરણથી આપણે અહીં જોઈ પણ જાયે :

૧. ગુજરાણી રૂપોના ત્યાગપૂર્વકે સં. તત્સમ રૂપોને બહોળા ઉપયોગ; જેમકે

“ એક સુદર દેશ િ વિધ્યાટવી અભિધાન ૧૫
 પૂર્વ પશ્ચિમ સાગર, વલી મધ્ય દેગનુ અવંકાર.
 બાણીધ મહીનિ પ્રેખવા ઠટિતટિ છિ શણુગાર. ૧૬
 વનગજ મદિધ સિક્કા તરુ જિહાં, સદા પ્રકટ વસત;
 રક્તા પત્તવ શોભતા, અલિધૂથ પ્રેમિ વસત. ૧૭
 (કાદળરી, કડવું ૩ જુ)

આમા ‘ છિ ’ ‘ વલી ’ બાણીધ ’ ‘ શણુગાર ’ ‘ જિહાં ’ આ
 સિવાયના શબ્દ તત્સમ છે. વિલક્ષિત-પ્રત્યયોમા ગુજ. ‘ ધ ’ (‘ મદિધ ’
 ‘ પ્રેમિ ’ ‘ ઠટિતટિ ’ વગેરેમાં) અને અનુગ ‘ તુ ’ (‘ તુ+ધ=નિ ’
 પણ), તો વર્ત. કૃ નો ‘ તા ’ (‘ શોભતા ’માં).

✓ ૨. વિલક્ષિતપ્રત્યયોનો ભારે ઘસારો ખમ્યા પછી વ્યાપક
 થયેલા અનુગો અને નામયોગીઓનો બહોળો પ્રસાર; જેમકે

“ દેવી હં, નહીં રાક્ષમી; કાં ભય મન માંહાં આણુ ? ૧
 ભીમરાયની હ તાં પુત્રી, નવ રા મુઝ ભરથાર
 દેવયોગથી મેહેથી ગ્યુ િ મુંદનિ આણિ કાર. ૨ ”
 [નળા. કડવું ૨૧ મુ]

જુઓ આ માં ‘ માંહાં ’ ‘ ની ’ ‘ થી ’. ભાલજી સુધીમાં આવતાં
 ત્રીજી-સાતમીના ‘ ધ ’ સિવાય બીજી કોઈ વિલક્ષિતઓના પ્રત્યય
 મળ્યા નથી; એવી વિલક્ષિતઓના અર્થ પૂરા કરવા અનુગો ઉમે-
 રાયા છે. અરે સાતમીના ‘ ધ ’ થી પૂરું ન પાડવાથી સાથોસાથ
 ‘ માંહાં ’ સાતમીનો અર્થ પૂરા કરવા પ્રયુક્ત થતો હતો. નામ-
 યોગીઓ પણ છૂટથી વપરાવા લાગ્યાં હતાં; જેમકે ‘ નળાખ્યાન ’-
 માં જ ‘ આગલિ ’ (૨-૧૬), ‘ કણિ=કનિ ’ (૧૧-૧૧), ‘ કરી=થી ’
 (૭-૫), ‘ કહિ ’ (૧૨-૧૩), ‘ ચકાં ’ (૨૪-૬), ‘ પરતિ ’
 (૧૧-૮૪), ‘ પાખલિ ’ (૪-૧૦), ‘ પાખિ ’ (૫-૧૨), ‘ પશ ’
 (૫-૬), ‘ પાસિ ’ (૨-૧૬) ‘ ભણી ’ (૬-૬), ‘ માટિ ’ (૬-૮),
 ‘ મુઝારિ ’ (૩-૩), ‘ સાથિ ’ (૬-૩), ‘ સૂં-શૂં ’ (૩-૧૬)
 આ વગેરે.

૩. ' છિ ' ' છ ' એ ' છ ' પ્રકૃતિનાં ક્રિયાવાચક રૂપોનો સહાયક તરીકે પ્રયોગ :

" લેખી બ્રાહ્મણની એમ કહિ છિ " (નળા. ૨૭-૨)

' હો ' નાં રૂપોની આ સહાયકતા ખાસ પકડાતી નથી.

બેશક, ભાલણની બધી જ કાવ્યકૃતિઓ હોઈ વર્તમાન કાળનાં એકવાં ક્રિયાપદ એણે સંકડો સ્થળે પ્રયોજ્યાં છે.

મહત્વની આ ત્રણે લાક્ષણિકતાઓ મધ્ય. ગુજ. ના આરંભ-કાળથી જ વ્યાપક બની હતી અને ભાલણે એ પરંપરા આણુ રાખી.

૪. ' આપણિ-આપણુ ' નો પહેલા-બીજા પુરુષના સંયુક્ત સર્વનામ તરીકેનો ઉપયોગ ' ભાલણુ ' માં જોવા મળે છે; દેવોનાં વચન :

" બુહે વાતે સુંદરી નકી હુઇ સુખદાયકા
નય ત્યજ આપણુ વરસિ હુ તાં મૂરખનાયકા. ૨૦ "

(નળા. ૬૩૧ ૬ ૩૨)

વણુજરાનાં વચન :

" આ રાંડ કે સાથિ આવી સિધિ શકિતરી નારીજ,
તે માટિ આપણિનિ આચ્યું જાણુ એ દુઃખ ભારીજ. "

(નળા. ૬૩૧ ૨૨ ૩૩)

૫. મૂળ કર્મણિનાં પણ પછીથી કર્તારિ આશાયે એ. વ. અને

ખ. વ. માં પ્રયોજતાં ' કરજ્યે ' ' કરજ્યો ' રૂપોનો વ્યાપક પ્રચાર :

" વીર વિહિલુ આવજે. " (નળા. ૭-૪)

" ઉતારજ્યો સવિ રીસ. " (નળા. ૨-૧૩)

૬ કર્મણિ-ભાવેનાં જૂનાં રૂપોની સાથેસાથ ' મુગ્ધાવગ્રોધ ઔકિતક ' થી બાળીતાં કર્મણિ-ભાવેનાં ' આ ' વાળાં રૂપ ભાલણુમાં વ્યાપકતા ધારણુ કરે છે :

" યમ રત્ન કુંદણિ જડાઝ નિમ દમયંતી નય જૂપ. "

(નળા. ૬૩૧ ૬-૧૧)

■ અવરિ પુરુપિ અવાદ્ય નહી. ૭ ” (નળા. કડ્ડુ. ૧૧)

ભાલણની ભાષાનો વળાંક કેવા પ્રકારનો હતો એ બાણવાને આ લાક્ષણિકતાઓ સહાયક થઈ પડે એવી છે. દેશમાં પ્રચલિત ભાષાસ્વરૂપની પ્રણાલીથી એ કાંઈ જુદો જઈ શકે નહિ. એની પામે જે વાક્યરચના છે તે પણ હજી જૂની જ સં. પ્રકારની છે. આજે અર્વા, ગુજ.માં જે કેટલીક નવી વિક્રમી છે તે એમાં નથી; એ છેક દયારામ સુધીમાં પણ જોવા નથી મળતી. એ ખડું કે મધ્ય. ગુજ. ની છેલ્લી ભૂમિકામાં ‘ કરીઈ ’ વગેરે કર્મણ્ણિરૂપોનો પ. પુ. બ. વ. ના કેર્તારિ ‘ કર્ ’ રૂપના થતા જતા અદર્શને એનું સ્થાન લેવાનો આરંભ થયો હતો તે હજી ભાલણમાં જોવા મળતો નથી, તે સંયુક્ત ક્રિયાપદો પણ ખાસ પકડી શકાતાં નથી. આવા પ્રકારના જુનવાણીપણાથી ભાલણની ગુજરે ભાષા એનું સ્થાન તત્કાલીન ભાષાસ્વરૂપનાં સાચવી રાખે છે. ભાલણની ભાષાનો વધારે ઊંડો અભ્યાસ ‘ નળાખ્યાન ’ ની પ્રસ્તાવનામાં થોડો થયો છે અને ‘ કાદંબરી ’ ની પ્રસ્તાવનામાં કરવાનો મનોભાવ હોઈ અહીં જુદી જાતની વિશિષ્ટતાથી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

હવે ભાલણનો સમય અને પછી એની કૃતિઓમાંથી ઊભી થતી એની પ્રતિભાનો—ગુજરાતી કવિઓમાં એના કયા પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ છે એ વગેરેનો—વિચાર રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

૫. આખ્યાનકાર ભાલણ

આ પૂર્વે આપણે જોયું છે કે જો કે આખ્યાન-વિષયના કાવ્ય તો ભાલણની પહેલાં પણ રચાયાં હતાં છતાં ‘આખ્યાન’ નામ પાડીને અને એમા પણ એને કડવાળધથી પ્રચલિત કરવાનું અને એ રીતે પછીના આખ્યાનકારોને આખ્યાનપ્રકારનો રાહ બતાવવાનું માન ભાલણ ઉઠાવી જાય છે. એણે પોતાનાં કડવાળદ ‘આખ્યાનો’ ને ‘આખ્યાન’ કહેવા છતાં કવચિત્ ‘રાસ’ પણ કહી દીધેલ છે, જેમકે ‘દશમ સ્કંધ’ માના ‘રુક્મિણી-વિવાહ’ ને અતે—

“ ગાન કરે જે પ્રેમથ એ કૃષ્ણનિહવા-રાસ

મુખ પામિ સંસારનાં ને અતે વેદુઠવાસ ”

(ગુ વિ સ હ નિ પુ ન. ૧૩૯૨, પૃ ૪૦૦)

(મુદ્રિત ‘દશમ સ્કંધ’-૫૬ ૩૪૧ મુ, પૃ ૨૮૦)

પણ ‘દશમ સ્કંધ’ના મોટા ભાગનાં પદ-નામથી પણ ‘કડવાળ’ છે. ભાલણે વિશિષ્ટ પદસાહિત્યની પણ રચના કરી છે અને ‘દશમ સ્કંધ’માજ આપણને એ ઠીક ઠીક પ્રમાણમા ચાલુ કથાપ્રસંગના કડવાં સાથે વણાઈ ગયેલા મળે છે એનો પદ-રચનાપ્રકાર જે વિશિષ્ટતાથી સધાયો છે તે એક સ્વતંત્ર જ વિષય થાય છે, એ આ પછી સ્થર્થવાનો છે જ, અહીં તો એનાં નિરૂપણાત્મક આખ્યાનો વિશેજ પ્રથમ વક્તવ્ય રહે છે.

અત્યાર સુધી ભાલણના જે કડવાળદ આખ્યાનો મળી આવ્યાં છે તે નીચે પ્રમાણેના છે :

૧. દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણ (૧ કડવુ માત્ર-જેમા છેડે એક ‘પદ’ પણ મળે છે).

× ‘કૃષ્ણનિષ્ઠિ’ અને ‘રામનાવચચિતિ’ એ નિરૂપણાત્મક નહિ, પણ પદસાહિત્ય છે, અને ‘દશમ સ્કંધ’ના પદોની સાથે જુદા મિલન તરીકે એ નિશી યથારથાન આપશે જ

૨. સમશતી ચંડીઆખ્યાન (કડવાં ૫+૬+૧૪ મળી ૨૫ કડવાનું કાવ્ય)
૩. મૃગી આખ્યાન (૧૭ કડવાંનું કાવ્ય)
૪. નળાખ્યાન (૩૧ કડવાંનું કાવ્ય)
૫. મામકી આખ્યાન (૮ કડવાંનું કાવ્ય)
૬. કુવાખ્યાન (૧૮ કડવાનું કાવ્ય)
૭. રામવિવાહ (૨૧ કડવાંનું કાવ્ય)
૮. રામાયણ (કડવાં ૪ નું તૂટક કાવ્ય)
૯. જાલંધર આખ્યાન (૨૨ કડવાંનું કાવ્ય)
૧૦. દશમ સ્કંધ (સુદ્રિતવાચનામાં ૪૯૭ પદ; એમાં બીજાનાં પદ પણ છે.)

એનું ૮૦ કડીનું એક સળંગ બંધનું કાવ્ય ‘શિવભીલડી-સંવાદ’ ‘ભીલડીસંવાદ’ કે ‘હરસંવાદ’ નામનું મળે છે; આને સાથે ગણી લેતાં એનાં ‘આખ્યાન’ અગિયાર કહી શકાય. એની આખ્યાન-પ્રકારે સાધેલી ‘કાદંબરી’ને જણતાં કડવાબદ્ધ પ્રકારમાં એકનો ઉમેરો થાય. આ ઉપરાંત ‘રામણાલયરિત’નાં પદ; આ કૃતિઓમાં એની સૌથી પહેલી કૃતિ કઈ અને ત્યારપછી કઈ કઈ કૃતિની રચના થઈ હશે એ વિષય જરા વિચાર માગી લે છે.

ભાલણીની ત્રણ પ્રકારની કૃતિઓમાં ‘શિવભીલડીસંવાદ’ કે ‘હરસંવાદ’ સળંગ બંધનું કાવ્ય છે, તો ‘રામણાલયરિત’ માત્ર પદોના રૂપમાં છે; એમાં નિરૂપણાત્મક અંશ સ્વલ્પ જ છે. ‘દશમ સ્કંધ’માં સુખ્યત્વે નિરૂપણાત્મક કડવાં છે, એમ છતાં વચ્ચે વચ્ચે અને એ પણ સુખ્યત્વે પૂર્વાર્ધમાં સંખ્યાબંધ પદો પણ જોવા મળે છે કે જેઓને એનાં સ્થાનો ઉપરથી ખસેડી લેવામાં આવે તો સળંગ કથાપ્રવાહમાં ખાંચા ખાસ ન પડે. એવાં પદોને ‘કૃષ્ણ-ખાલયરિત’ નીચે જુદા તારવવામાં આવે તો એ સ્વતંત્ર પદ-રચના તરીકે સાચી રીતે દીપી જીઠે બાકીની કૃતિઓ કડવાબદ્ધ આખ્યાનો તરીકે જુદી તરી આવે છે. એટલે ૧. સળંગબંધ, ૨. કડવાબંધ

અને ૩. પદ્યબંધ આમ ત્રણ પ્રકારની રચના ઉપર ભાલણે એનો હાથ અજમાવ્યો છે. આમાં એની શક્તિનો ખ્યાલ કરવામાં આવે ત્યારે સગંગબંધનો એનો ‘ હરસંવાદ ’ આટલી કૃતિઓમાં એની પહેલી કૃતિ તરીકે આવી શકે. સાદા દોહરાબંધમાં ૮૦ કડીની આ રચનામાં સ્વ. રામલાલ મોદીના જણાવ્યા પ્રમાણે ‘ કવિએ હાસ્યરસ સારો જમાવ્યો છે, ’ છતાં એ ઉચ્ચ પ્રકારની પ્રતિભાનો પરિચય આપી શકતી નથી. એમાં નારદની પાસે પાર્વતીને શિવશ્ચ પ્રતિ રોષ ઉત્પન્ન કરાવી ભીલીરૂપે પાર્વતીનું જંગલમાં જવું અને ત્યાં તપ કરતા શિવશ્ચ સમક્ષ નૃત્ય કરી શિવશ્ચના મનનું પ્રલોભન થયે ભીલીરૂપ પાર્વતી તરફ શિવશ્ચની લટુતા થવી નિરૂપવામાં આવ્યાં છે. આના કરતાં તો મોઢ અડાલભ શ્રીધરનું ૧૫ કડવાંનું ‘ ગૌરી-ચરિત્ર ચરિયાતું ’ છે. આ પ્રસંગ કોઈપણ પુરાણમાં જોવા-જાણવા મળ્યો નથી અને લોકકથાઓમાં કોઈ જાણીતું કથાનક હશે તેમાંથી વસ્તુ લઈ કવિએ આ એક નાનું નિરૂપણ કર્યું છે. ભાલણ આને ‘ આખ્યાન ’ ન કહેતાં માત્ર ‘ હરસંવાદ ’ કહે છે; જેમકે—

“ હરસંવાદ પુરો થયો : જે શીખે ને ગાયે;

સુખ પામે સંસારમાં : અંત્યે વૈકુંઠ જાયે : ॥ ૭૬ ॥ ”

(યુ. વિ. સભા હ. ત્રિ. પુ. નં. ૨૫, પૃ. ૬)

આમ તદ્દન સામાન્ય કોટિની આ ‘ હરસંવાદ ’ કૃતિ એની આરંભની કૃતિ હોય એમ સમજાય છે.

“ દ્રૌપદીવત્સહરણ ” નું એક માત્ર કડવું મળે છે (પ્રા. કા. સુધા, ભા. ૩ જો. પૃ, ૨૦૧-૨૦૪)—એ પણ ‘ સંવાદ ’ પ્રકારનું જ છે. એમાં ભીમ અને અર્જુન વચ્ચે સંવાદ છે; અને આખરમાં દ્રૌપદીની ભગવાન પ્રતિ કરેલી પ્રાર્થના છે. આમાં પહેલું ભીમનું વચન એ એક એકમ, અર્જુન અને ભીમનાં વાક્ય બીજો એકમ, અને દ્રૌપદીની પ્રાર્થના એ ત્રીજો એકમ છે. આના પછી પાંડવોના વિરાટ નગરમાં કેવા હાલ થયા ને દ્રૌપદી પણ દાસીની દશાએ પહોંચી એ

ખતાવતું કવિવાણીના રૂપમા એક સ્વતંત્ર પદ છે આ કૃતિ અપૂર્ણ જણાતી હોઈ એ ક્યારે રચાઈ હશે એનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. ચેલું છેલ્લે મુકાયેલું પદ પણ ‘દ્રૌપદીવત્સલરણુ’માં બંધાયેલું લાગતું નથી. એને મૂકવું હોય તો ‘કૃષ્ણવિદિ’ની એની પ્રમાણમા ઉત્તરકાલીન કૃતિ—૪ પદો સાથે મૂકી શકાય.

આખ્યાન કાવ્યોમા પ્રેમાનંદે જેમ ‘આખ્યાનરણુ’ (૨૯ કંઠવા તું) થી શરૂઆત કરી હતી તેમ ભાવલે ‘સપ્તશતી’ થી શરૂઆત કરી હોય એમ જણાય છે. ભાવલે આખ્યાનકૃતિઓમાની ‘સપ્તશતી’ અને ‘નળાખ્યાન’ એ બે કૃતિમા લગવાન સમય દ્વિતરૂની કોઈ પણ ભક્તિના ચિહ્ન આપણને ભેગા મળતાં નથી. અને સ્વ. સમસાલ મોદીના જણાવ્યા પ્રમાણે ‘મૃગીઆખ્યાન’માં પણ એ જ પરિસ્થિતિ છે. સ્વ મોદીનું મતવ્ય અને વાજપી જ જણાય છે કે ‘જે કાવ્યોમા તેની સમભક્તિનો નિર્દેશ ન હોય તે તેની પૂર્વ વચના થયો અને જેમા તે નિર્દેશ હોય તે તેની ઉત્તર વચના. ’ આ રીતે ‘હરસંવાદ’ ‘સપ્તશતી’ ‘મૃગીઆખ્યાન’ અને ‘નળાખ્યાન’—ઉપરાંત એની ‘કાદંબરી’ પણ—પ્રમાણ મા પૂર્વ વચની કૃતિઓ છે. આમાની ‘નળાખ્યાન’ અને ‘કાદંબરી’ ની પ્રીદિ જોતા અને એમાં સંસ્કૃત કાવ્યાદિ થયોની એની પકડ જોતા સંસ્કૃત સાહિત્યનો એ એના સમયમા લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વિદ્વાન હોય તો એમાં ન ખનવા જેવું કશું નથી. આમા એ એક સિદ્ધહસ્ત અનુવાદક પણ સમજાય છે. ‘સપ્તશતી’ પણ એનું અનુવાદ—આખ્યાન જ કહી શકાય એમ છે. માત્ર ‘મૃગી—આખ્યાન’ કાંઈક સ્વતંત્રતાપૂર્વક લખેલું આખ્યાન છે અને ‘નળાખ્યાન’ને પણ એ રીતે મુખ્યત્વે સ્વતંત્ર આખ્યાન કહી શકાય, જો કે આમા મહાભારતના આરંભકપર્વમાંના ‘નલોપાખ્યાન’ના કેથાનક સાથેસાથ શ્રીહર્ષના ‘નૈપધીયચરિત’ મહાકાવ્યની પણ સંખ્યા-બંધ રચને મદદ લીધી છે. આનો એ ‘નળાખ્યાન’ના આરંભમા પણ ઉલ્લેખ કરે જ છે, જેમકે—

“ તાલમય સકલ અર્થપદ્યધે આંધુ નલ-આખ્યાન,
 મૂરખજનમોહ કરવાને ભાણુ કવિ-અભિમાને. ૬
 પુણ્યસૌકર્યારસ પીતાં અમૃત ખાદ્ય લાગે;
 માહાકવિ શૃંગાર વરણ્યો પૂર્વે જે માહાભાગે ૭
 આર્ણિકર્પ-સકલ-રસભોલો; દૃષ્ટાંતે એ માંડી
 ધર્મરાજને ધીરજ દેવા દેખાડી શમદાંડી. ૮
 સંક્ષેપે તે સકલ અથનું લઈ કટલું હેત,
 કહીશ કથા હું નવરાજની ચોડામાંહે સકેત. ૯
 રમે ચતુર કોઈ મૂરખ માનો ભાષાઅધ એ દેખી;
 શિશુ લગવનાં મહાકવિ કાલે બોલે મતિ ઉવેખી, ૧૦
 તિમ મેં પામરને પ્રીત્તવા સુગમ કરીને ભાખી,
 કથામાત્ર એ નૈવરંગની અપભ્રંશ એ દાખી. ૧૧ ”
 (કડવું ૧ લું)

‘ નૈવધીયચરિત ’ અને ‘ મહાભારત-આરણ્યકપર્વ ’ની કથાને
 સંયુક્ત સ્વરૂપમાં સંક્ષિપ્ત રૂપ આપી કવિએ આ આખ્યાન સાધ્યું છે.

‘ સપ્તશતી ’ તે એકંદરે અનુવાદસ્વરૂપની છે. આરંભમાં એ
 જણાવે છે કે—

“ તેા હુંય માહારી બુદ્ધિમાને ગાઉ ગુણ અખા તણા;
 જે માર્કડેય પુરાણમાંહે સુમેધસુ બોલ્યા ધણા. ૬
 લધુ દીર્ઘ તાવ પ્રમથ માત્રા શબ્દ છદ બહુ મર્મ,
 ભાષાભેદ જાણું નહિ જે નાના પેર કવિ-ધર્મ. ૧૦
 બોલે ભાવે ભક્તિ આણી, આછ, તમારા ગુણમાં રમુ,
 નિર્વિઘ્નપણે એ અથ રચવા શેત્રસુતાસુત પરણમું. ૧૧ ”
 (કડવું ૧ લું)

તેા અંતે પણ—

“ માત્રાભેદ જાણુ નહિ, કંઈ તાવ છદ પ્રમથ,
 કેહે ભાવણુ : સદ્ગેા સુણો, કલો કથા-સંબધ. ૯
 સપ્તશતિકા-પાઠ માંહે મનિમાને પ્રીત્યું જેટલું,
 ભાષાએ પ્રમથ કરીને આખ્યાન આંધ્યું તેટલું. ૧૦ ”
 (૩ જે ખંડ : કડવું ૧૪ મું)

એ સંસ્કૃત પિંગલાદિ શાસ્ત્રમાં પોતાની કોઈ પ્રવીણતાનો દાવો કરતો નથી અને બુદ્ધિમાને-મતિમાને=બુદ્ધિમતિના ગજ પ્રમાણે ભાષામાં પ્રબંધરૂપે આ આખ્યાનની રચના કરે છે. આ ભાષા તે પોતાની માતૃભાષા—ઉપર ‘નળાખ્યાન’ના અવતરણમાં ‘અપભ્રંશ’ના નામથી નિર્દેશેલી અને ‘દશમસ્કંધ-સત્યભામાવિવાહ’માં ‘ભાલણે પ્રાકૃત પ્રીછવવા ક્રીધો એ પદબંધ’ (પદ ૩૪૭ ને અંતે) એમ ‘પ્રાકૃત’ નામથી ઠહેલી અને ‘નળાખ્યાન’ને આંરલે—

“શુરુપદપંક્તને પરણમ્, બ્રહ્મસુતાને ધ્યાજી,

ગુજર ભાષાએ નવરાના ગુણ મનોહર ગાજી. ૧” (કાવુ ૧ કુ)

એમ એને જ એણે “ગુજરભાષા”ના નામથી જાણીતી પોતાના સમયની ભાષા—‘અપભ્રંશ’ના સામાન્ય નામથી જાણીતી છતાં એ ‘ગુજર ભાષા’ હતી એમ ઠહેનારો અત્યારે તો ભાલણુ જ જૂનામાં જૂનો છે. એણે ‘દશમસ્કંધ’ના ભાગે તરીકે રચેલા ‘કુશ્મિણીકરણ’ અને ‘સત્યભામાવિવાહ’ એ બેઉને આંરલે પણ આવો નિર્દેશ કર્યો છે. ભલે જરા મોડેથી—

રુ. હા : “શ્રીશુરુપદપંક્તને પ્રણમ્, આદિ પુરુષને ધ્યાજી,

લીલા લક્ષ્મીનારાયણની ગુજર ભાષાએ ગાજી. ૧” (પદ ૩૨૧ મુ)

સ. પ. : “શ્રીશુરુપદપંક્તને પ્રણમ્, પરમપુરુષને ધ્યાજી,

મતિમાને ગુજર ભાષાએ ગોવિંદના ગુણ ગાજી. ૧” (પદ ૩૪૭ મુ)

આમ જેમ એણે પૌરાણિક ઉપાખ્યાનોને કડવાબંધમાં બાંધી ગુજરાતી આખ્યાનકાવ્યોને વેગ આપ્યો તેમ પોતાની ભાષાને પણ ‘ગુજર’ નામથી વહેતી મૂકી. ‘સપ્તશતી’, ‘મૃગીઆખ્યાન’ અને ‘નળાખ્યાન’ એ ત્રણ આખ્યાન અને આખ્યાનપદકૃતિએ બાંધેલો ‘કાદંબરી’નો પદ્યસારાનુવાદ કૃતિઓ એના સમયનો પૂર્વ-કાલ આવરી લે છે; અને ‘કાદંબરી’ના અનુવાદ પાછળ એના સમય ઠીક ઠીક પસાર થઈ ગયો હશે. આ કૃતિઓ પછી એતું હૃદય લગવાન સમયરૂં તરફ ભક્તિભાવનું વલણ સાધતું બધ છે; અને લગવાન સમયના નામનું માહાત્મ્ય જતાવતું મામદી

નામની વેશ્યાનું ચારિત્ર આપતું એક નાનું આઠ કડવાંનું ' મામકી આખ્યાન ' રચી એ પોતાના પુત્રે વિષ્ણુદાસને ' પાટણ ' માં જ સંભળાવે છે. આ કાવ્યના ચારંભામાં નમન પણ ' પ્રથમે પ્રણમૂં શ્રીરઘુનંદન ' એમ લગવાન રામનું કરે છે. ' પદ્મપુરાણ ' માંના પ્રસંગનો આ સંક્ષેપ હોવાનું એ કહે છે. આ આખ્યાનની સમસામયિક કૃતિઓ ' ધ્રુવાખ્યાન ' અને ' રામવિવાહ ' એ બે આખ્યાન અનુક્રમે ૧૮ અને ૨૧ કડવાંનાં છે. બંનેમાં અનુક્રમે " પ્રથમિ પ્રણમૂં શ્રીરઘુ-નંદન, શ્રીશુરુ કેરા પાય " (કડવું ૧ હું) અને " શ્રીરામ પ્રણમૂં શ્રીલંબોદર " એવાં મંગલ મળે છે. આમાંનું ' રામવિવાહ ' અપ્રસિદ્ધ છે. એના ૧ લા કડવામાં

" અનેક કવિજને વરણ્યું નાટક કરી પ્રબંધ,
કહે ભાલણ ભાપાએ રચું રે પદનો કરીને બંધ. " (કડવું ૧ હું)
(ગુ. વિ. સભા. હ. લિ. પુ. નં. ૨૮૮)

એમ ' રામચંદ્ર ' વિશેના કોઈ ' નાટક ' નો ભાલણ નિર્દેશ કરે છે. એ નાટક તે ભાસનું ' યજ્ઞકલ ' હશે કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. આ વિષયમાં યથાસ્થાન નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

' ધ્રુવાખ્યાન ' અને ' રામવિવાહ ' ને અંતે ભાલણે રાગની સંખ્યા આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને ' ધ્રુવાખ્યાન ' માં સાથે સાથે કડવાંની સંખ્યા તેમજ પદસંખ્યા=કડીસંખ્યા પણ આપી છે :

દુ. આ : " નવ રાગ તે મોહામણા નિં કડવાં છિ અદાર;
પદ અંશ્યમેં નિં એકસઠિ, કથા કહું વિસ્તાર. ૧૯ "
(કડવું ૧૮ મું)

રા. વિ : " શીખે ગાયે સાંભલે તે વૈકુંઠ પામે વાસ,
નવ રાગ મોહામણા, પદબંધ લીવવિજ્ઞાસ. ૨૬૯ "
(કડવું ૨૧ મું)

અને ' રામવિવાહ ' માં ત્યાં ' ધન્ય શુરુની કીપાએ પૂરણ હવાં સાર ' એમ નામ વિના શુરુકૃપા વિશે નિર્દેશ કરે છે, જ્યારે ' ધ્રુવાખ્યાન ' માં તો—

“ શ્રીપાતશ્ચ કૃપા કરી નિં કયા કાષ્ટ કેહેનાય;
કેહે કવિ : હં ગુરુ તણા અહર્નિસ પૂલું પાપ. ૨૦ ”

—એમ ગુરુતા તામનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે. અને ‘ નળા-
ખ્યાન ’ના આરંભે ‘ ગુરુપદપંકજને પ્રણમું ’ એવો સાદો ઉલ્લેખ
નોંધાયો જ છે.

અહીં ભાલણે રચવા પાડેલા ‘ રામાયણ ’ને કમમાં મૂકી શકાય.
પ્રાચીન કાવ્યસુધા-ભાગ ૩ જામાં (પૃ. ૧૯૪-૨૦૧ માં) માત્ર
૪ કડવાં છપાયાં છે; બાકીનું અપૂર્ણ છે. સ્વરૂપ ઉપરથી એમ
લાગે છે કે ‘ રામવિવાહ ’ પછી એના સ્વતંત્ર અનુસંધાનમાં જાણે કે
એ દોડતે ઘોડે ‘ રામાયણ ’ને—

‘ તાં તો રાવણ નાખ્યો રે મારી, રાજ વિભીક્ષણને ખેસારી,
ભાવણના સ્વામી આવ્યા ધામ, હું તો વાણીક રહું રામ-નામ. ’

એમ આર કડવાંમાં આવરી લે છે. અહીંનાં ચારે કડવાંને
અતે ‘ ભાલણના સ્વામી ’ની છાપ મળે છે. એ છાપ ‘ નરસેના
સ્વામી ’ને મળતી છે. આમાંના ૨ જા કડવાને અંતે પ્રસંગોપાત્ત
‘ ભાલણના સ્વામી રઘુનાથ ’ જેવા મળે છે, પણ એ હજી ‘ ભાલણ
પ્રભુ રઘુનાથ ’ જેવી વ્યાપકતા ધારણ કરતું નથી. પછીથી ‘ ભાલણ
પ્રભુ રઘુનાથ ’ની ભાલણની જાણીતી છાપનું મૂળ આમ ‘ રામા
યણ ’માં મળતું હોવા છતાં છાપના જ રૂપમાં તો એ ‘ જલધર
આખ્યાન ’માં જેવા મળે છે, જ્યાં કવિ પ્રભુ રઘુનાથને વીનવતો
જેવા મળે છે; જેમકે—

‘ જે નર ગાયે સાંભળે, તેની પહોંચે આશ.

જેહુ કર જોડી વીનવે ભાવણ પ્રભુ રઘુનાથ ’ (કડવું ૨૨ મુ)

“ જલધર આખ્યાન ”ને આરંભે—

“ સીતાપતિચરણકમલને , પ્રેમે કરે પ્રણામ,
શુદ્ધિમાને આખ્યાન જોતું ગોવિંદના શુભામ. ”

(સં. ૧૭૩૮ ની પ્ર. ઉપરથી-કડવું ૧ મુ)

એમ ‘શ્રીપતિ’નું મંગલ આવે છે, છતાં વિશિષ્ટ રીતે ‘ભાલણુ-
પ્રભુ રઘુનાથ’ તો પહેલી વાર જ આવે છે. અહીં ‘જલધર
આખ્યાન’ની (સં. ૧૭૨૬ની) ખીણ હાથપ્રતનો પાઠ પણ જોવો
જરૂરી છે. આ પાઠ પ્રમાણે આરંભમાં—

‘શ્રીપતના ચર્ણકમલનિ પ્રથમં કરું પ્રણામ
... .. મન આક્ષાં જ બોલેસ જોબંદના ગુણગ્રામ ”

અને અંતમાં—

“ જે ગાએ સંભલે તેહની પુલુએ આસ
જન તીરથનુ ફલ હુએ પર્મ મન ઉત્તાસ. ૧૩

x x x x

મનના મનોરથ પૂરણ થાએ સભક્ત સંસાર,
કે ભાલણુ શુદ્ધમને બોલું તે નિરધાર, ૧૪, કડવ ૨૪”

(ગુ. વિ. સખા ૬. ચિ. પુ. નં. ૭૬૪ બ)

આ પાછલી પ્રત મધ્ય ગુજ. ની ૪ થી મિશ્ર ભૂમિકાવાળી
છતાં ખૂબ જ અશુદ્ધ છે, આમ છતાં એમાં મળતો વાક્યભેદ
લક્ષ્યમાં લેવો જોઈએ. આમ જોતાં ‘શ્રીપત’થી કાં લક્ષ્મીપતિ અથવા
શુરુ શ્રીપતિ (‘ધ્રુવાખ્યાન’ને અંતે નિર્દિષ્ટ) હોઈ શકે; ન્યારે
અંતે તો સાદી ‘કે (=કેહે) ભાલણુ’ જ છાપ એનાં પૂર્વનાં કાવ્યો
જેવી મળે છે. એટલે આ પાછલી પ્રતને ધ્યાનમાં લઈએ તો ‘જલ-
ધર આખ્યાન’નું સ્થાન ‘મામકી આખ્યાન’ની પણ પૂર્વે જાય;
પરંતુ ‘આખ્યાન’ની પ્રમાણમા પ્રૌઢિ જોતાં એ એના અહીં ખતા-
વેલા ક્રમમાં આવે તો એનાથી હાનિ નથી.

ભાલણુ સામાન્ય રીતે ‘કિહિ ભાલણુ’ જેવી છાપ કડવાંને
અંતે નાખવાની રીત સ્વીકારી હતી ને કાવ્યના આરંભમાં પણ
એ પોતાની છાપ આપી લેતો, પણ દરેક કડવાંને અંતે છાપ આપવી
જ જોઈએ એવો એનો આગ્રહ નહોતો અને એ રીતે

‘ શિવલીલડીસંવાદ ’માં અંતના ભાગમાં એક વાર,

‘ દ્રૌપદીવત્સલરણુ ’માં છેલ્લા પદ સહિત ચાર વાર,

‘ સપ્તશતી ’માં ૧ લા ખંડને અંતે, ૨ બા ખંડમાં ૩ બા કડવાને અંતે—૬ કા કડવાને અંતે, અને ૩ બા ખંડમાં છેલ્લે બે વાર,

‘ મૃગી આખ્યાન ’ મા છેલ્લે (સ્વ. મોદીએ સૂચવ્યા મુજબ),

‘ નળાખ્યાન ’ માં આરંભમાં, પછી ૮, ૯, ૧૧, ૧૯, ૨૫, ૨૭ અને ૩૩ માને અંતે એક એક વાર,

‘ મામકી આખ્યાન ’ માં ૭ મા કડવાને અંતે એક વાર, અને ૮ મા છેલ્લાને અંતે બે વાર,

‘ ધ્રુવાખ્યાન ’ માં ૧૮ મા છેલ્લા કડવાને અંતે એક વાર,

‘ રામવિવાહ ’ માં આરંભમાં, ૧૮-૧૯ મા કડવાને અંતે, અને ૨૧ મા કડવાને અંતે (‘ ભાલણુજન ’ અહીં છેલ્લા કડવામાં),

‘ રામાયણ ’—ચારે પદપ્રકારનાં હોઈ ‘ ભાલણુના સ્વામી ’ ની છાપ-જેમાં ખીજા કડવાને અંતે ‘ ભાલણુપ્રભુ રઘુનાથ ’ ની છાપ,

‘ બલધર આખ્યાન ’ માં—આદિ અને અંતમાં ‘ ભાલણુ ’ ની છાપ, પાંડલેદે મુદ્રિતમાં (૧૭૩૮ વાળી પ્રત પ્રમાણે) છેલ્લે ‘ ભાલણુપ્રભુ રઘુનાથ, ’

‘ કૃષ્ણવિદિ ’ માં ચારે પદ હોઈ ચારે કડવાને અંતે ૧ લા-૨ બા કડવાને અંતે ‘ ભાલણુપ્રભુ રઘુનાથ, ’ ૩ બાને અંતે ‘ ભાલણુ પ્રભુએ ’ અને ૪ થાને અંતે ‘ ભાલણુપ્રભુ રામ, ’

‘ દશમ સ્કંધ ’ અને ‘ રામબાલચરિત ’ માંનાં બધાં પદોને અંતે અને ‘ દશમ સ્કંધ ’ નાં બાકીનાં કડવાને અંતે સામાન્ય રીતે ‘ ભાલણુ ’ ‘ કેહે ભાલણુ ’ ‘ ભણે ભાલણુ ’ ‘ ભાલણુજન ’ ‘ ભાલણુ-પ્રભુ ’ કે ‘ ભાલણુપ્રભુ (શ્રી)રામ-રઘુનાથ-સીતાપતિ ’ એવી કોઈ

અને કોઈ છાપ મળે છે; માત્ર ‘ રુક્મિણીવિવાહ ’ અને ‘ સત્ય ભામાવિવાહ ’માં કેટલાંક કડવાને અંતે કોઈ પણ છાપ ભેળા મળતી નથી; જેમકે પદ ૩૨૭-૩૨૮-૩૨૯-૩૩૦-૩૩૫-૩૩૬-૩૩૭-૩૩૮-૩૩૯ આ ‘ રુક્મિણીવિવાહ ’નાં ૩૨૬ થી. ૩૪૬ એ ૨૧ પદોમાંથી ૬ પદોમાં નથી, તો ‘ સત્યભામાવિવાહ ’માં ૩૪૮-૩૫૦-૩૫૧-૩૫૨-૩૫૩ ૩૫૪-૩૫૫-૩૫૬-૩૫૭-૩૫૮-૩૫૯ ૩૬૦-૩૬૨-૩૬૩-૩૬૪ એ ૩૪૭ થી ૩૬૬ સુધીનાં ૨૦ પદોમાંથી ૧૫ પદોમાં નથી. પાછલા આ બંને આખ્યાનપ્રસંગોમાં ‘ ભાલણ ’ નામ સાથે ‘ રામ ’ ‘ સીતાપતિ ’ કે ‘ રઘુનાથ ’ જોડાયેલાં હોઈ ‘ દશમ સ્કંધ ’ ની પૂર્વે આ બેઉ વિવાહ-આખ્યાન રચ્યાં હોય તોયે ભાલણની રામભક્તિ દઢ થયા પછીની જ કૃતિઓ છે. આ બધી કૃતિઓમાં રંગાયેલ હૃદયે તો એણે ‘ રામબાલચરિત ’ અને ‘ દશમ સ્કંધ ’ ની રચના કરી છે-જેમાં કથાનો અનુવાદ એ સાધ્યે જતો હશે ને પ્રસંગોપાત્ત જુદે જુદે પ્રસંગે પદોની પણ રચના કરતો—કરી હશે તેવાં પદ વચ્ચે વચ્ચે એણે કે પછીના સંકલનકારે યથાપ્રસંગ ઉમેરી નીરસ પડતા ‘ દશમ સ્કંધ ’ ને હૃદયંગમ બનાવી લીધો છે. એનાં પદોમાં વ્યક્ત થતી એની શક્તિ આખ્યાનોથી જુદી જ પડી જાય છે અને તેથી જ એ વિશે યથાર્થાન સ્વતંત્ર ચર્ચા આપવામાં આવશે.

ભાલણની આખ્યાનકાર તરીકેની મર્યાદા :

ઉપર સ્પષ્ટ કર્યું છે તે પ્રમાણે ‘ રામબાલચરિત ’ અને ‘ દશમ સ્કંધ ’ માંનાં પદોને અપવાદે એણે આખ્યાનકવિતા રેલાવી છે. આખ્યાનોની રચના કરવામાં એ પ્રસંગચિત્રણ કરતાં પ્રસંગનિરૂપણમાં વધુ લક્ષ્ય આપતો હોઈ એ મુખ્યત્વે કથાવસ્તુ જ નિરૂપે છે અને તેથી કરીને રચો અને અલંકારો પ્રેમાનંદની જેમ એ ઉત્તમ માત્રાએ નથી સાધી શકતો. જ્યાં એને એ કોટિ માધ્યમની છે ત્યાં સંસ્કૃત ગ્રંથોનો સામાન્ય રીતે એને સહારો મળ્યો છે. અને ‘ કાવ્યશાસ્ત્ર ’ માં ‘ વાત્સલ્ય ’ એવો કોઈ રસ નથી; આ

રસ એણે ' રામબાલચરિત ' અને ' દશમ સ્કંધ ' માંનાં ' કૃષ્ણબાલચરિત ' માં સાધ્યો છે ' કૃષ્ણબાલચરિત ' માં એણે ' શૃંગાર ' પણ સાધ્યો છે. આ પદો એની આખ્યાનરચનાને ઉપકારક હોઈ અહીં એની રસનિરૂપણામાં સાથે જ વિચારવાનું કીક થઈ પડશે. એની અનુવાદક તરીકેની શક્તિ સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં જ નિરૂપવાની હોઈ એનો—ખાસ કરીને ' કાદંબરી ' નો—સમાવેશ આ નિરૂપણામાં નથી કર્યો.

રસદર્શન : શૃંગાર

શૃંગારરસના પ્રસંગ ' શિવભીલડીસંવાદ ' ' નળાખ્યાન ' અને ' દશમ સ્કંધ ' (' રુક્મિણીવિવાહ ' અને ' સત્યભામાવિવાહ ' સાથે) માં સુખ્યત્વે જોવા મળે છે. ' શિવભીલડીસંવાદ ' માં પ્રસંગ એવો છે કે—

“ શિવે ઉભિયાને તણ કરી તપ સાધ્યુ જૈ વન;
આઘ પુરુષને અનુભવી ગિર રાખ્યુ જૈ મન ૪
પથ ઈંદ્રિય વશ કરી, દહ આસન વાળી,
સંહુષ્ટ નેત્ર શબ્દએ કર્યા, ધ્યાનની લાગી તાળી. ૫ ”

આ લાગ સાધીને નારદજી હિમાલય ઉપર ઉભા પાંઠે આવ્યા અને

“ નારદ કેહે - ગિરિજા, મુણો, તમને મયાજી વાકી;
જરા મધ્ય-જલ જાહની, તપ સાનુ રે ખાઈ ? ૧૦

✠ x ✠

અતિ મનોહર માનુની, મનમાં મોહો ઉપજાવે;
શંભુ વન કીડા કરે, ઘેરે શાહાને આવે ? ૧૩
એક વાર કૈલાસમાં ગેઠા શ્રી ત્રિપુરારિ, ”
તપ મેં પૂજ્યું તે સમે : કાહો, વાહાલી કાણુ નારિ ? ૧૪
ત્યાહારે તાંકાં કયું દુષ્ટું : મુઝને વાહાલી ગુગ; ૮
સ્પર્શ કરેલું નહિ ગમે પારનતીને અંગ ૧૫”

આમ નારદે નાયક અને નાયિકા વચ્ચે કલહ ઊભો કરાવ્યો

અને એ આહ્યા ગયા. શોક્યની વાત આવતાં જ અનુરાગવતી નાયિકાને દુઃખ થાય જ. અને એ રીતે ઉમાને પણ દુઃખ તો થયું; પણ એમણે એ જ મહાદેવજીને ગંગામાંથી વિચલિત કરી પોતામાં આસક્ત કરવાનો કીમિયો વિચાર્યો : ‘

“ભીવડીનો વેશ લેઈ કરી હું તો જાજી ૭ વન.
ધીરજ જોવા જગદીગનું વિમાસું છ મન ૧૮
એહેવું કહીને સુંદરી માંડ્યો છે રણુગાર.
પ્રીત્યવસાં વનકુલ પેહેરી ગુંજમણિના હાર; ૧૯
બાંહે બાલુનધ એહેગખા, અનિ કંકણ ગાજે;
અણુવટ પાયે વીંછુડા લખા જંદે વાળે. ૨૦
શિર એળી સિંદૂરે લયું, કયું કાગળ આંખે,
કાચ અગસો દર ધરી ગું નિહાસે છ મુખ. ૨૧
મોત્રણ જળ જખૂંકની, કરમુદ્રિકા ધાલી,
તેજ આણી ત્રણ લોકનું અતુરું વનમાં ચાલી. ૨૨
પાયે નેપુર અતિ શોભતા; ધૂધરડી ધમકે;
શકર પામે આવના આવંતી ઠમકે ૨૩”

આમ આલંબન વિલાવની સાથે ઉદીપક સામગ્રી પણ દેહ ઉપર
૧ કરી નાયકને ભીલડીરૂપે સાનુકૂળ કરવા નાયિકા નીકળી, અને

“નાટારગ માંડ્યો રલયું, ઉમિયાછ આનંદે,
સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળમાં તે મોહ્યા અનિ જંદે. ૨૬
મણિધર મોહ્યો મદીરથજે, રલ્યો મન્ત્રગ ડોલે.
મત્યશબ્દ પખી થયાં, મુખથી નાં જોલે. ૨૭
શંભુ પાસે આવીને વળી પાછી ફરની;
તાન માન રગ રાગયું ત્રિપુરારિનું મન હરતી. ૨૮
મોહનીરૂપે કામિની દીવી જેણી વાર,
મૂર્છાગત શંભુ હવા; નહિ શ્વાસ તે વાર. ૨૯”

આમ નાયિકાને જે સિદ્ધ કરવાનું હતું તે નાયકના અનુભાવો
રા માધ્ય દશાને પ્રાપ્ત થયું. આ પછી પોતે મહલાર રાગ
લાપી શિવજીની મૂર્છા વાળી અને એ વધુ ને વધુ મોહ્યાણુ

નાખવા લાગી. શંભુ પણ ભાન જૂલતા આ ભીલડીમાં વધુ અને વધુ આસક્ત થવા લાગ્યા. અહીં નાયકનું 'એ વૃદ્ધ છે' એ જાતનું 'તર્જન' વગેરે પણ કવિએ હજીવી વાણીમાં નિરૂપ્યું છે શિવ વધુ અને વધુ આસક્ત બતાવે છે અને ભીલડીને પોતાની સાથે પરણી 'હું ઈશ, તું ઈશ્વરી' (૫૦) ચવાનું કહે છે ત્યારે ભીલડી પરણીને પોતાને પાછળથી છેલ્લું ન દે એની ખાતરી ઇચ્છે છે. એ શંકર પાર્વતી અને ગંગા એ પત્નીને ત્યાગવા તૈયાર થયા છે એની યાદ આપે છે. શંકર જૂનાં ઉદાહરણ આપી એવા ત્યાગનું સમર્થન કરે છે. અને છેવટે 'શંકર જોળા પાથરે, નારી કરે નકાર' એમ નાયક-નાયિકા વચ્ચે માનાહિક થાય છે. ને ત્યાં તરત જ .

“ પછે પ્રગટ પારવતી થયા, જગ્યા છે ત્રિપુરારિઃ
વસ્ત્ર લેઈ આહુ ધ્યુ, રથા ધૂંધટ વાળા ૭૦
ઉમિયા હરયા માહાદેવ્યું, દેઈ કરમા તાળા;
શિવ સન્મુખ જોઈ રથા નથણાં નીચા ઢાળા. ૭૧”

એમ ખરા સ્વરૂપમાં નાયક-નાયિકાનું મિલન સંધાય છે. અહીં અંતમાં સ્વ મોદી 'હાસ્યરસ' માને છે, પણ એ તો અફલુત રસ છે, 'ઉમિયા હરયા' થી હાસ્યરસ ન થઈ શકે. શિવજીનો પ્રમાણમાં માનસિક ક્ષોભ એ પણ અફલુતનું એક લક્ષણ છે.

‘નળાખ્યાન’માં અગ્નિશર્મા નામનો બ્રાહ્મણ પ્રથમ દમયંતી પાસે આવી નળ તરફ એના દિલનું ખેંચાણ કરે છે :

“ નારી કેએ નહીં તુઝ શરખી, નર નહીં કે નય તોલિ ૮
જુ નવરાગ્ન વર તૂ પાગિ, જન્મ સકય તુઝ હોય
ઓદ લોકમાહા નહીં તેન્તોવિ રૂપિ ખીનુ કોય, ૯
નેપથ નરનિ જો તૂ નારી, શરખિ શરખી જોડ,
નહીંતરિ વિખાતાનિ લાગિ રૂપ ન્યાની ખોડ ૧૦”

(કંઠુ પ મુ)

અને ત્યાંથી નીકળી નળ પાસે આવી એ જ કીમિયો અજમાવે છે. કવિ જ અહીં નિદેશો છે કે

“ પરસ્પરિ અનુરાગ બિપતુ, માહિમાંહિ પ્રીત; {
રસશૃંગાર તણુ થુ અંકુર : વિપ્રલંભ તે રીત. ૧૩

અને પછી હંસ દ્વારા દમયંતીનો અનુરાગ વધુ તીવ્ર બનાવવામાં આવે છે.

આ પ્રસંગ ‘ નૈષધીયચરિત ’ની મદદથી સાધ્યા પછી ભાલણ સ્વતંત્ર રીતે પોતા તરફથી પણ બહુલાવે છે અને એમાં સચમત્કાર રચના નીતરી આવે છે.

“ હાર ગ્રહીનિ, કહિ કામિનિ, ગુણવંત છિ તૂં, નવિ ઘટે;
પરનારિના બિ પયોધરનિ સ્પર્શ કરિ છિ શા મટિ ? ૧૫
ઇંદુ આવી જઘનનિ એ અડિ છિ નીલજ યર્ષ.
કલંકી શં કરિ નહીં, જે લાજ તુ તારી ગર્ષ ? ૧૬
પુષ્પશર એ કામના તે, સખી, શાહાનિ પાયરિ ?
બાણશેખા પુઢીછ તે શર્મ, કુકુ, કિહાંથી કરિ ? ૧૭
અંગથીઆં અંદન ધૂઓ; દેહ માહારાનિ કસિ.
પ્રત્યક્ષ જૂઓ પારખૂં, વિપધર જેણિ બહુ વશિ. ૧૮
ગાનવેણુ ગમિ નહીં, જુ મનથી મોહો નવિ ટલિ.
સઘડીછ એ સુખ કરિ, જુ નસ રાગ આવી મલિ. ૧૯
ધિરિ ન રમિ, વન ન ગમિ, સૂની ચાલિ લડયડિ.
વિરહિ પીડી વામનમણી પુષ્પશૈયાંછ પડિ. ૨૦”

(કડવું ૮ મું)

અને એવી જ સ્થિતિ નળરાયની હોવાનું કવિ સંક્ષેપમાં જ કહી દે છે. એ પછી નળની કસોટી તો ફત થઈ જવામાં છે, જ્યાં એ ફતકાર્ય જ સાધવામાં સંપૂર્ણ સાવધાની રાખે છે; બેશક, નાયક-નાયિકાનો આ જાતનો મેળાપ બંનેને સુખકર તો નીવડે જ છે અને દમયંતી નળને સંકેત પણ આપે છે કે—

“ વસતી લૈમી કહિ : ‘ ગ્રાણેશ, હું એહવુ પ્રપંચ કરેશ. ૩૯
પાસિ દેવ જ્યાં, બ્રૂપાત્ર, તવ કંઠિ આરોપિશ માત્ર;
માહારિ નહીં કુળીજુ સ્વામી નિશ્ચલ મન ક્યૂં મિ દામિ. ૪૦”

(કડવું ૧૧ મું)

અને જ્યારે સ્વયંવર પત્યા પછી નિષધમા આવ્યાં ને પુઝર દૂત ખેલવા આવ્યો, એમાં હાર્યાં ને બાળકોને ઘેર વિદાય કરી જાને જંગલમાં નીકળી પડ્યા ને પછી નળ ત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો ત્યારે વિપ્રલંભની પ્રમાણુમા ઉત્કટ કોટિ દમયતીના રુદનમા જોવા મળે છે :

“ હા માહા નાયક, કંઈક ગયા છે, મૂંઢિને એટલી મેલેલી વનરે ?

રજ્જિ કંઈક તે કિમ યથુ રે, વાહના, તત્ત્વાર મન રે ? ”

નયરા, નયરા, ઉચ્ચરિઃ ૦ ૧ ” વગેરે.

(કડવુ ૧૬ મુ)

અને આગળ જતા અજગરે દમયંતીને ગળવાનો આરંભ કર્યો તે વખતનું આકંઠ કવિ રીક જમાવે છે. ૧૯ મા કડવામાં એ માત્રા રીક રીક પ્રમાણુમાં ખીલે છે. જ્યાં સિંહ પર્વત વગેરેને પતિની ભાળ પૂછે છે ત્યાં માર્ગમાં વણજરા મળ્યા તેમની સાથે જતાં વચ્ચે આવેલી હાથીઓ તરફની આપત્તિથી પછી એકલી પડે છે, ત્યારે પણ કવિ એક વિરહગીત મૂકે છે (કડવું ૨૨ મું) જેમાં દમયંતીના કષ્ટનો ચિતાર મૂર્ત કરવામા આવ્યો છે. આ બંને વિરહીઓનો છેવટ (કડવા ૨૯ મામા) મેળાપ સાધવામાં આવ્યો છે.

આમ ‘ નળાખ્યાન ’માં વિપ્રલંભ શૂંગાર મયાંદિત સ્વરૂપમાં રજૂ થયો છે. સંસ્કૃત કવિઓની કે પ્રેમાનંદ જેવાની નિરૂપણાને આ નિરૂપણા પહોંચી શકતી નથી એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

આપણને ‘ નલધર આખ્યાન ’મા ૧૬ મા કડવામાં ઘૂંઘાને નલધરનો જે વિરહ ચીતરવામા આવ્યો છે તે પ્રસંગે ‘ ચંદન ચંદ્ર કુસુમ તન દહે, મલયાચલ પવન નવ સહે ’ અને ‘ દુઃખ વીસારવા કાજ રમે, કામિનીને કાઈએ નવ ગમે ’ વગેરે ચિત્રણ ધ્યાન ખેંચે એવું છે.

આપણને ‘ શૂંગાર ’ની કેટલીક કોટિ ‘ રુક્મિણીવિવાહ ’ (દશમ સ્કંધ)મા પણ જોવા મળે છે. કૃષ્ણમાં અનુરાગવાળી રુક્મિણી - ગ્રાહણના હાથમાં કૃષ્ણ ઉપરનો જે પત્ર આપે છે તેમાં નાયિકાની મનોવેદનાનાં દર્શન થાય છે :

“ સ્વસ્તિ શ્રીદ્વારમતી, સકલ ગુણભંજર,
કૃષ્ણવરણે એક પ્રથમે, માહારો હુહાર. ૧૧
ભુવનસુંદર રૂપલક્ષણ સાંભળ્યા મેં આંહો;
ચિત્ત નિર્લજ્જ નથી રહેતું કામ માહરું સાંહો. ૧૨
રખે જાણો રાજકન્યા, ઠેક છાંડી લાજ;
વિપ્ર જાનો મોકલ્યો, ન્યમ જાણે મહારાજ. ૧૩
વિદ્યા વય કુલ રૂપ દ્રવ્યે તું સરખો અભિરામ,
કાણુ કન્યા ચતુર ધીરા વરે નહિ જે સ્વામ ? ૧૪
તે માટે મેં તું વર્યો, આત્મા અરખ્યો આપ;
પ્રતિજ્ઞા પાલે નહિ તો શું રે કીજે આપ. ૧૫ ” (૫૬ ૩૩૦મું)

અને એ પદમાં આગળ પોતાનું કેવી રીતે હરણ કરી શકશે એનો સંકેત બતાવવામાં આવે છે. શિશુપાલની જાનને ભીમકરાજ તરફથી ઉતારા આપવામાં આવ્યા અને લગ્નની સત્તવટ સારી થઈ ચૂકી ત્યાંસુધીમાં કૃષ્ણ આવેલા નહિ જણાતાં (૫૬ ૩૩૨ મામાં) રુક્મિણીના હૃદયનો તાપ ફરી રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. ૩૩૩-૩૩૪ માં પણ એ જ ઉત્તાપ જોવા મળે છે.

કવિ આખ્યાન-પદ્ધતિનાં કાવ્યોમાં રસની ખિલવટ કરી શકતો નથી, પણ જ્યારે ઊર્મિના ઉછાળા લેતી પદરચના સાધે છે ત્યારે એમાં એની કવિતા સારા પ્રમાણમાં ખીલી જીટે છે. ‘ દશમ સ્કંધ ’ની બાળલીલામાં ગોપાંગનાઓનો કૃષ્ણ પ્રત્યે રજૂ થતો પ્રિયતમ-ભાવ નાયિકાની વિવિધ મનોદશાનાં ચિત્ર ખડાં કરે છે :

“ આવ સખી ઉતાવળી, મંદિરમાં શું બેઠી રે ?
નયણે નંદકુંવરને નિરખો, માયામાં શું પેઠી રે ? આ० ૧
એ અણિયાળાં રાતાં કાળાં લોચન કહિયે ન દીઠાં રે.
મારા મનની વાન કહું, એ અમૃતપેં અતિ મીઠાં રે. આ० ૨
સાચું જો રે સજની મારી, પાંપણનો એ ચાજો રે.
ગેારી કાટિ ઓવારી નાખું, રૂપે રૂડા કાજો રે. આ० ૩
અણિયાલી અતિશે રાતી, નાક તણી તે દાંડી રે,
ઉપમા શી કહું શુક્યંચની, જો જો, મીટડી માંડી રે. આ० ૪

પાંસત્રડી વગ્ગડતાં એની, કાટ તણો જે લટકો રે,
મારે હૈડે નિશ્ચય બેઠો, ચોત્ર તણો જ્યમ ચટકો રે. આ૦ ૫
લગ્ન મેલુ લોકની, જાણુ પાસે જાઉં રે;
ભાલણપ્રભુ રઘુનાથ તણી હું જાન ભવ દામી થાઉં રે. આ૦ ૬ "

(૫૬ ૯૪ મુ)

આના અનુસંધાનમાં નાયકનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતો હોય તેવા આનંદ-ભાવનાં ઘોરક પદ જ્યાં જોવામાં આવે છે. ભાલણનાં આ ભાગવતથી સ્વતંત્ર પદો છે. નીચેના પદમાં અનુરાગની ઉત્તરોત્તર ચડતી માત્રાનાં દર્શન થાય છે :

" મુરલી પાય છે રસાત, વૃંદાવનમાંહે શ્રી જોપાલ;
મુરલી સાંભળવા જાણ્યે. ૧

ગોં તણુ ચરતી રહી, સાંભળે છે માંડી કાન;
આકાશે આલે નહિ, થોભી રહ્યાં વિમાન. મુ૦ ૨

મૃગવાં મીટ માંડી રહ્યાં, વૃક્ષ તણું ન હાલે પાન;
રાગરંગ એ સાંભળી યોગીશ્વરનાં છૂટ્યાં ધ્યાન. મુ૦ ૩

ગુણધર ભઈ રોકે નહિ અદ્ભુત રાગ ને તાન;
રંભા મેનકા ઉર્વશી ધૃતાંગીએ મેલ્યું માન. મુ૦ ૪

યમુનાજલ હાલે નહિ, સુરજ રહ્યો સ્થિર સ્થાન;
સુરસુવની મોટી ગ્હી, સાંભળી સુંદર ગાન. મુ૦ ૫

અંગર તે મુરનારીનાં છૂટે, અતિ વિદ્વત્ત દેહ;
મણિધર કણુ માંડી રલા, શ્રવણ વિના નયણે મુણે નેહ. મુ૦ ૬

મેં રહ્યું જાણે નહિ, કામખાણુના વાગ્યા પ્રદાર;
મન તો મોહિયું માદાવે, વિસારિયો વ્યાપાર. મુ૦ ૭

નયણે જઈને નિરખિયે, મુણી મુંદર સાદ;
જન્મ સજ્જ તે કીર્તિયે, પામિયે અતિ આદવાદ. મુ૦ ૮

લોકજાજ મેં પરહરી, સોંપ્યું એને જરીર;
પરવશ થયો એ આત્મા રે, રાખ્યું ન રહે ધીર. મુ૦ ૯

એ માદારે દેડે વસિળો, પામે રહું દિનરાત;
ભાવજીપ્રભુ રઘુનાથનું અંતર્ગત મળિયો સાથ. મુ૦ ૧૦ "

(૫૬ ૧૦૫ મુ)

એવા જ એક બીજી ગોપાંગનાના ઉદ્દગાર :

“ નંદુકુંવરનું મુખકું જોતાં કેમે ન ધરાઉં;
 નયણ-કચોલે અમૃત પીતાં ક્યમ પૂરણ થાઉં ? નં ૦ ૧
 ઘનદાવનથી આવતાં, જાણું સામી જાઉં;
 પ્રેમ કરી વહાલો પિયે તો હૂધ દહીં પાઉં. નં ૦ ૨
 ક્યારે વાંસવડી વળગશે, ઘેર જોડી ધાઉં;
 શ્રવણે શબ્દ સાંભળી જાણું જોડી જાઉં. નં ૦ ૩
 સામું નણદી વર પૂછે, તો ઉત્તર જોપાઉં;
 કશું ન માને માહારું જે તો જૂઠા સમ ખાઉં. નં ૦ ૪
 એના હસવાનો મરકવડો સંભારીને ધાઉં;
 દુર્જન આડે દેખી ન શકું તો અતિ અંતડાઉં. નં ૦ ૫
 એની થઈ રહું હું દાસી, વિણમુદ્દયે વેચાઉં;
 ભાલણપ્રભુ રઘુનાથ તણા હું શા શા ગુણ ગાઉં. નં ૦ ૬ ”

(પદ ૧૦૮ મું)

આમાં વિરહમાં પણ સંયોગરસની ભાવના મૂર્ત કરવામાં આવી છે. પરોક્ષે સંયોગ શૃંગારનાં આ ઉદાહરણ કહી શકાય.

‘દશમ સ્કંધ’ના ૧૨૧ થી ૧૫૫ માં પદ સુધીમાં ‘દાણુલીલા’નો પ્રસંગ ભાલણે તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે આપ્યો છે. ભાગવતમાં આ લીલા નથી. ભાલણની પ્રતિભા એમાં પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક ખીલી છે. એમાં નાયિકાની નાયક તરફની અનુરાગવૃત્તિની માત્રા કેવી રીતે વધતી જાય છે એ બતાવવામાં આવ્યું છે. એક રીતે નાયકની હાજરીને કારણે એ સંયોગ શૃંગાર મૂર્ત કરે છે :

“ એણી ઘેરે થયાં એકરસ ચિત્ત - જોહુનું થયું જાણું;
 ભાલણપ્રભુ રઘુનાથનું, જ્યમ રત્ન કુંદનનું મળ્યું. ” ૮

(પદ ૧૩૭ મું)

કવિએ પદ ૧૩૬ માં ફરી વિપ્રલંસની છાજ ઉછાળી છે, જ્યાં

“ ત્રાવણુ આવ્યો રે સજ્જના, પિયુ વિના નવ જાયે રજની ” ✓

(પદ ૧૩૬ મું)

વગેરેથી નાયકની નાયિકાના સુખથી નિંદા પણ રજૂ કરવામાં આવી છે. ૧૪૧ માં પદમાં માનને એક સુંદર પ્રસંગ નિરૂપાઈ ગયો છે :

“ કૌસ્તુભમાં નિજ રૂપ દેખી રિસાવી પ્યારી;

જનમ્યું ખેળામાં એડી છે મુજ સરખી કે નારી;

દેખી રિસાવી પ્યારી. ૧

દૂતીને ત્યાં ગાળ દે છે, તું તો ધુતારી;

મને શાને તેડી આવી ? એ તો વ્યભિચારી. દેખી ૦ ૨

મધ્ય નાયિકા સાન કરીને શુદ્ધિ કહી સારી;

કંઠ થકી કેશવજી મેલો મહામણિ ઉતારી. દેખી ૦ ૩

રાધાએ ત્યાં નારી ન દીડી, દીઠા કંસારિ;

લાલણપ્રભુ રાધવગું વાધી પ્રીત અતિ ભારી. દેખી ૦ ૪ ”

અહીં વ્રાંતિમાન અલંકારથી રાધાના માનને મૂર્ત કરવામાં આવ્યું છે. કૃષ્ણની છાતી ઉપરના હારમાં રહેલા કૌસ્તુભમણિમાં રાધાની જે પ્રતિકૃતિ પડી તેને રાધાએ ખીજ નારી માની લઈ માન કર્યું—હાર ઉતારી લેતાં કૃષ્ણ જ દેખાયા ને માન પૂરું થયું. માનને લગતાં ૧૪૩-૧૪૪-૧૪૫-૧૪૬-૧૪૭ પદ છે. જેમ નાયિકાના હૃદયનો ઉત્તાપ કવિએ વર્ણિત કર્યો છે તેમ કવચિત્ નાયકના હૃદયનો પરિતાપ પણ સૂચિત કર્યો છે :

“ રાધા, તેં હરિનું સુખ ટાળ્યું, મૃગનયણી કાંઈ કામણુ કરીધું;

જે દહાણનું વઢન નિહાળ્યું, રાધા, તેં હરિનું સુખ ટાળ્યું. ૧

અજ ન ભાવે, નિદા ન આવે, આળા કરીને ચિનકું ચળાવ્યું;

કઠિણ થઈ એમ કોરે કામિની મોહનજનું મનકું બાળ્યું ? ૨ ૦ ૨

સહસ્ર સુંદરી મેં દેખાડી, કોટિ ઉપાયે ન જાયે વાળ્યું;

તુજ મહિ એ શું દેખે છે ? રૂપ ભણું કે યૌવન કાલ્યું ! ૨ ૦ ૩

મારે તોદરે આવ' ભામિની, માવજનું માન તે ગાળ્યું;

તારે ચરણે હું લગ્યું છું, ભાવણપ્રભુનું વચન તેં પાળ્યું. ૨ ૦ ૪ ”

(પદ ૧૪૬ મું)

‘ દશમ સ્કંધ ’ માંનાં શુદ્ધ પદ છે તે લાલણનાં સ્વતંત્ર છે—✓

કડવાપ્રકારથી એ જુદાં પડે છે. જે કડવાપ્રકાર છે તે તો પ્રાયઃ ભાગવતના અનુવાદરૂપ છે.

હાસ્ય :

ભાલણને હાથે હાસ્યરસનું નિરૂપણ ખાસ થયું નથી. એકાદ પ્રસંગે નર્મોક્તિ મળી આવે છે, પણ એને હાસ્ય કહી શકાય નહિ; જેમકે કૃષ્ણે જ્યારે રુક્મિણીને પૂછ્યું કે ‘તું મને શું જોઈને વરી’ ત્યારે રુક્મિણીએ ‘અમને પરણ્યા પહે પામ્યા, ગજ રથ અશ્વ સભાઈ’ વગેરે કહી ‘તમે પાંડવની સંગતે રાજ-લોગ વગેરેની ચતુરાઈ શીખ્યા એટલે પછી તમારી સાથેનાં મારાં લક્ષ્મી અનુમતિ મારા પિતાએ આપી’ એમ કહ્યું—એના જવાબમાં એ જ વાતોનું કૃષ્ણે સંમર્થન કરી ‘અમ માંહે કહોને શું દીઠું, સદાના વનચારી’ વગેરે વચન કહ્યાં. ભાગવતમાં પણ આ પ્રસંગ નિરૂપાયેલો છે. અહીં કૃષ્ણે ‘તત્પર થઈ વરો જઈ જેહ, ક્ષત્રી બલિયો હોયે તેહ’ એમ કહેતાં રુક્મિણીને જોડું લાગ્યું—વગેરે નિરૂપાયું છે.

કરુણ :

‘કરુણ’નો પ્રસંગ ખાસ કરી ‘બલધર આખ્યાન’માં જોવા મળે છે, જ્યાં હરિએ માયા કરીને બલધરનાં ધડ-શિર વૃંદાની સમક્ષ મૂક્યાં ત્યારે વૃંદાનો વિલાપ મૂકવામાં આવ્યો છે. પતિ મરી ગયો છે એવું પ્રત્યક્ષ નિહાળતાં એ બાપડી કળકળી ઊઠે છે :

“કર માંહે તે મસ્તક લેઈને જોળખીઓ ભરથાર છ,
ગાદે રેવા લાગી કામિની, ‘ધિક્ મારો અવનાર છ;
સુખની વેલાં દુઃખ તો આવ્યું, પાપ તણો નહિ પાર છ,
પિયુ પડ્યા, મુને મરણ ન આવ્યું, તો શેની સાધી નાર છ?
પિયુડા મારા એમ કાં પોહ્યા? ઉત્તર ઘો એક વાર છ;
અજળા ઉપર રીસ શી એવડી, તેનો કહો વિનાર છ. પિયુ

મારે કાલ તો છે નહિ, તમ વિના આધાર છ,
આણ તમારા ચરણકમળની, જો છવુ લગાર છ. પિયુડાં

x

x

x

x

શુક્રાચાર્ય ક્યાં ગયા જો છવાડે આ વાર છ ?

દીન દામણી હું થઈ છું, તમો કરો મારી સાર છ. પિયુડાં "

(કડવું ૧૮ મુ)

જેશક, એને છેતરવામાં આવી છે અને તેથી અંતે છેતર-
પીંડીને પામી પણ જાય છે, એટલે કરુણનું ચિત્રણ ક્રીમું પડી
જાય છે; પરિણામે એ હરિને શાપ આપી બેસે છે.

ખીજો કરુણનો એક પ્રસંગ કૃષ્ણના જન્મ થયા પૂર્વેની
રાત્રિની દેવકીની મનોવ્યથાનો છે :

" પીયુ, શું થાશે, આજની રજની મને કથી પેરે જશે ? પીં
ઝરમર મેઢ વર્ષે છે રે ભારી વીજળી ઝખૂકે ને નિશા અધારી. પીં
કાણે કહી રે ગગનથી વાણી, કાધે ભરાણો રે પાપી પ્રાણી. પીં
ત્યારે મૃત્યુ તો ભયું રે થાતું, આ દુઃખ દિન દિનનું ત્યારે જાતું. પીં
પગે બેડી ને પરવશ રહેવું, કાધુ પોતાનું પોતે રે સેહેવું. પીં
ખટ બાળક એણે માર્યા પેહેલું, હવે આજ કાળે તેહ રેલું. પીં
છેલ્લો પુત્ર તે કમ ભીગરશે ? કારજ આપણું તે કથી પેરે સરસે ? પીં
હિરમહિ તે દુઃખ દે છે આજ, વાંકી વેળા શી કર લાજ ? પીં
બાળક રોમે ને આવશે ધાઇ, નહિ મૂકે એ પાપી ભાઇ. પીં
એવો નહિ જો આરી મૂકાવે શું કાળે જો મરણ ન આવે ? પીં "

(પદ ૧૨ મુ)

આ એક નાનું કરુણ-ગીત થઈ રહે છે.

વીર રૌદ્ર ભયાનક તથા બીભત્સ

ત્રેમાનંદમાં આપણે પહેલા ત્રણ રસોને એકબીજામાં વણીયેલ
શકિયે છિયે. એ જ પરિસ્થિતિ લાલણમા જોવા મળે છે. પણ
કવિઓ રસની અભિવ્યક્તિમાં સખળતા સાધી શક્યા

નથી એમ કહિયે તો એમાં આપણે સામાન્ય રીતે કોઇને પણ અન્યાય નથી જ કરતા. ભાલણનાં પ્રાચ્ય આખ્યાનોમાં યુદ્ધનો પ્રસંગ મુખ્યત્વે ‘ જલધર આખ્યાન ’માં શરૂમાં દેવોની ઉપર જલધર ચડી આવે છે ત્યાં જોવા મળે છે :

“ ચતુરગિણી મેના મળી, ગગગતાં નિશાણ
અસુર બહુ ત્યાં સાંચરે, ‘ જય જય ’ બોલે વાણ
અશ્વ ગજ રથ ઊંટ ધણા, ત્યાં પાળાનો નહિ પાર.
ધળા ફરકે, શેષ સળકે, હસ્તી કરે ચિત્કાર.
અસુર બોલે, પર્વત ડોલે, તોલે નહિ તે કોય.
શંખ વાજે, ગગન ગાજે, કોલાહલ ત્યાં હોય.
રવિ છાયો રેણુ ઊડ્યે, ભામે નહિ દિનરાત.

x x x x

દૈત્ય ચાલી આવીઆ ને હુઓ અતિ સંગ્રામ
છે ભાગ્યો, દેવ નાકા, જાંડીઆ રણકામ.”

(કડવું ૯ મું)

પછીના કડવા ૧૦ મામાં હરિ હર અને બ્રહ્મા પણ આવ્યા ને વળી અસુરો સાથે યુદ્ધ થયું એનું સાદું નિરૂપણ છે; ૧૨ મા કડવાને અંતે પણ એવું સાદું નિરૂપણ છે. ફરી ૧૫ મા કડવામાં પણ શબ્દોમાં જ ‘ યુદ્ધ દારુણ ત્યાં થયું, દેવ અંતરિક્ષ જોય ’થી જ દારુણતા કહેવાઈ છે. છેલ્લે ૨૦ મા કડવામાં સુદર્શન ચક્ર, પશુપતિ-એ મેદયું ને જલધરનું શીશ ધડથી ભુદું થયું ને ત્યાં યુદ્ધ પૂરું.

આમ માત્ર સાદી ઊક્તિઓમાં કયાંય આ ચારે રસોની અભિવ્યક્તિ જોવા મળતી નથી.

અદ્ભુત :

આપણે આ પૂર્વે જોયું છે કે ‘ શિવલીલડીમંવાદ ’માં શિવજી લીલડી ઉપર મુગ્ધ થાય છે ને એની સમક્ષ જોળા પાથરે છે ત્યારે નારી નકાર કરે છે, ત્યાં એ જ મમયે લીલડીરૂપ પાલટી પાર્વતી

ખડાં થાય છે. આટલી પ્રસંગની અદ્ભુતતા ચમકી જાય છે. એવો એક પ્રસંગ ઉપર ‘વીર’માં બતાવ્યો છે તે ‘જલધર આખ્યાન’-માં દેવો ઉપર જલધરનાં મૈત્ર્ય ચડી આવે છે ત્યાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં જોવા મળે છે.

વત્સલ :

સામાન્ય રીતે કાવ્યશાસ્ત્રમાં આઠ રસ કહ્યા છે; પાછળથી નવમો શાંતરસ પણ અભિનવગુપ્તે ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’ની પાચનામાં સ્વીકાર્યો છે. આ ઉપરાંત મોડાના કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ ‘વત્સલ’ રસની પણ મીમાંસા કરી છે. સાહિત્યદર્ષણકાર વિશ્વનાથ જણાવે છે કે

“સ્ફુટં ચમત્કારિતયા વત્સલં ચ રસં વિદુઃ ।

સ્થાયી વત્સલતાસ્નેહઃ પુત્રાદ્યાલમ્બનં મતમ્ ॥ ૨૫૧ ॥

ઉદીપનાનિ તચ્ચેષ્ટા વિદ્યાશૌર્યદયાદયઃ ।

આલિંગનાદ્વસંસ્પર્શશિરશ્ચુમ્બનમીક્ષણમ્ ॥ ૨૫૨ ॥

પુલકાનન્દવાષ્પાદ્યા અનુભાવાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।

સચારિણોઽનિષ્ટશઙ્કાદર્પગર્વાદયો મતાઃ ॥ ૨૫૩ ॥”

(ત્રીજો પરિચ્છેદ)

“સ્પષ્ટ રીતે ચમત્કારનો અનુભવ થતો હોવાને કારણે વિદ્વાનો વત્સલ’ને પણ રસ ગણે છે. આ રસનો સ્થાયી ભાવ વત્સલતા-પુક્ત સ્નેહ છે, પુત્ર વગેરે સંતાનો એના આલંબન વિલાપ છે અને સંતાનોની એટલા વિદ્યા શૂરતા દયા આદિક ઉદીપન વિલાપ છે; આલિંગન, અંગસ્પર્શ, માથું સૂંઘવું, ચુંબન લેવું, બાળકો તરફ જોઈ રહેવું, આનંદથી રોમાંચ ખડાં થવાં ને આખમાં હૃદયનાં આંસુ આવવાં વગેરે અનુભાવ છે; અનિષ્ટશંકા હૃદય અને ગર્વ વગેરે અભિચારી ભાવો છે.”

ભાલણ આખ્યાનમાં સાદા નિરૂપણોમાં કોઈ પણ રસને મૂર્ત કરી શક્યો નથી; જે કાંઈ પણ મળે છે તે નહિવત્ સ્થિતિમાં

જેવા મળે છે. પરંતુ જ્યારે આખ્યાન-નિરૂપણમાંથી બિતરી ઊર્મિના ઉછાળા લેતાં 'રામબાલચરિત' અને 'દશમ સ્કંધમાંનાં કૃષ્ણબાલચરિત'નાં પદોત્તું સર્જન કરે છે ત્યારે એની શક્તિઓ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ખીલી જીઠે છે. એવા કેટલાક નમૂના આપણે અહીં જોઈએ.

બાલારામ ક્યાંય ગૂમ થઈ ગયા છે તે વખતની માતાની ધાલાવેલી જુઓ :

✓ " બાઈ, કાઈ બનાવો મને રામ લાલા. ટેક૦
 હું તો શોધી વળા સઘળા બાલા. બાઈ. ૧
 મેં તો કેડેથી ઉતાર્યો, ક્યું કામ પડ્યું.
 મારી નજર ચૂકી ને રૂકું રતન રડ્યું. બાઈ. ૨
 ઓહો બોહો અનુચર, પાણી પીએ પછી;
 બાઈ, બ્રહ્માડે ભરાણો એ તો ખયાખચી. બાઈ. ૩

x x x

રાજરાતાતાતા થાય: કરો સરજુમાં શોધ;
 ભાવણપ્રભુરઘુનાથભરાણા કૌશલ્યાનીગોદ. બાઈ. ૪ "

(૫૬ ૧૨ મુ)

માતા બોળામાં છુપાઈ રહેલા બાલારામને જ મૂકીને આ પ્રમાણે ધલવલાટ કરે છે. એવું જ બીજું પદ જુઓ :

✓ " મેયા બાવરી થઈ રે, માતા બાવરી થઈ; ટેક૦
 લૂધડે લપેસ્યો લાય દીકો નહિ. મેયા. ૧
 હેલી, ગોદમાં ધાલી ધણે બાહાર માન્યો;
 એવો અંચલ ચક્રાર કેમ રહ્યો છનો ? મેયા. ૨ "

(૫૬ ૧૩ મુ)

એ માતા બાલારામને ઝલણું સબવતાં કેવો આનંદાનુભવ કરે છે !

✓ " આવો ઝૂલડી પેહેરાવું.
 બાર બાર બાવિ બાઈ, લાવાને ઝૂલડી પેહેરાવું. ટેક૦
 કરમાં લીધી ઝૂલડી ને પાડે કૌશલ્યા સોર;
 રામ રમે રગમેહોવમાં, હું આપું કનકના મોર. આવો. ૧

ઉપલકાળનો બિન્દો વાયુ, કરમાય કેમળ અગ;
 પાયે પેહેરાવું મોજડી, પછી રમે સખાને સંગ. આવો. ૨
 દશપમુન તો કહણુ તપે છે, જગતને લાગે ત્યાળ;
 વિવધર સરખા વિકળ થયા, તમે દામળકાયા બાળ. આવો. ૩
 ગૂંજે ઘાણું સુખડી ખાતે, મેવા ત્યો મેંહિં-માંગ્યા;
 જૂમ ઝળના જૂપતિ કેહેશે, નાના નરપતિ નાગા. આવો. ૪
 કૌશલ્યાએ કર મહીને પેહેરાવી બે બાંધ;
 કસકસી કૌરુભમણિ સરમી, જેમ ન જૂલે ક્યાંય આવો. ૫
 ઝળકતી શી જૂલડી પેહેરાવી માતા કરે સુખન;
 લાલણુમુરુ રઘુનાથ માહારાને સોંપુ તન મન ધન. આવો ૬ "

(૫૬ ૧૬ મુ)

એ જ જૂલડી ખોવાઈ જતાં—

આગળ પાછળ હીરા જડિયા વચ્ચે માણેકમોતી;
 કરમાં લીધો દીવડો ને હોડે કૌશલ્યા જોતી. જૂલડી ૩
 મોના કેરી સોય મંગાવું, રૂપા કેરા ધાગા;
 એ જૂલડી શીવવાને નવલખ દરજી લાગ્યા. જૂલડી ૪
 સમગળ્યો સમગ્રે નહિ સામો, કલ્પુ ન માને કાલો;
 રોષ રોષને ઝુલમ કરે, કોઈને જડી જ હોય તો આલો. જૂલડી ૫
 રાના રહીને કેહે રાધવજી, જોડીને બે હાથ;
 રાજહંસને મે ઓઢાડી, બીડી ગયો આકાશ. જૂલડી ૬
 ગિરિગદ્ગર ગુફાઓ જોઈ, જોયાં ઝાડોઝાડ;
 વશિષ્ઠનો શિષ્ય લાગ્યો જૂલડી, રામે છોડી રાડ. જૂલડી ૭
 મુખડું જોઈ માતા કહે છે, અકલિત આ કુમાર;
 લાલણુમુરુ રઘુનાથ માહારો મુક્તિનો દાતાર. જૂલડી ૮ "

(૫૬ ૧૧ મુ)

અને આવા રામ ઉપર માતા વારી કેમ ન જાય ?

" રઘુઆ રમે રે, માહારો રઘુઆ રમે,
 શિવ બ્રહ્માદિક પૂંડે ભમે, માહારો રઘુઆ રમે ટેકો
 દૂંડે હાથે તાળી પાડે, રમે રમે રામ;
 મુક્તિની મનવાર કરે છે, છોડો ધરનાં કાન. માહારો ૧

ધમક વાગે ધૂધરા ને ઠમક મેહેલે પાય;
લાલજી હોડે લટકતા તે મસ્તીમાં ન માય. માહારો ૨
નાની સરખી ધનુપડી ને નાનાં સરખાં બાણ;
રાય તણા છે બાળકા, પણ સહુને વાહાવા પ્રાણ. માહારો ૩
શરીરે તો સ્વેદ વાળો છે, માંસ બેગા મેલ;
રાગ સરખા એ રજમાં લોટે, ખાતે કરે ખેલ. માહારો ૪
ધૂધરિયાળી ગોફણી ને આંકડિયાળા કેશ;
નપાયાં આગળ નાગા ફરે, નારાયણ ને શેષ. માહારો ૫
મુઠ્ઠીમાં છે માલપૂડા ને જોડલા ઝૂંટી ખાય;
બોલી બોલે કામલી તે સમજે એહેની માય. માહારો ૬
માતાએ તો કેડે તેડી મુખ કર્યા ચુંબન;
લાલણપ્રભુ રઘુનાથ માહારાને ભજ્યું નિશ ને દિન. માહારો ૭ "

(૫૬ ૧૮ મુ)

અને આવા બાલુડા રામને કોઈની નજર ન લાગે એ માટે—

" કૌશલ્યા રામને રોકે, ફડી દૃષ્ટિ નિદાળશે કેકે. કેકો
તાહારા છૂટા બાળા કેશ, માહારા લાડકા લઘુવેશ. કૌ ૧
માતા ઘાલે માદળિયામાં ચીડી, બોધ અમર હશે ઠીઠીઠી. કૌ ૨
તારી કંઈપં કોટિક કલાય, દેખી મુનિઓનાં મન લલચાય. કૌ ૩ "

(૫૬ ૨૬ મુ)

જેમ માતાના પુત્ર તરફના અનુરાગનાં પદ લાલણે આપ્યાં છે તેવાં પિતાના અનુરાગનાં પણ કોઈક કોઈક આપ્યાં છે : ૫૬ ૨૧ અને ૩૧ મા ૫૬માં આ ભાવ જોવા મળે છે.

અને લાલણે ' દશમ સ્કંધના કૃષ્ણબાલચરિત 'માં ' વત્સલ 'ને આનાથી પણ ઉચ્ચ માત્રાએ નિરૂપ્યો છે. " રામબાલચરિત 'માં કૌશલ્યામાતા છે, તે અહીં જયોદ્ધામાતા છે; વધુમાં માતાના ભાવવાળી કેટલીક ગોપાંગનાઓ પણ છે. અને શરૂમાં કૃષ્ણને વસુદેવ લઈ જવા તૈયાર થાય છે ત્યારે વિયોગાત્મક પ્રકારનો ભાવ દેવકીના મુખમાં પણ કવિએ મૂકી દીધો છે :

" ધન્ય તે કામિની રે, હરિને જે ધરશે બોલે;
ઉપનિવદ્ધાંહિ તો જોતા મોટા મુનિ સરખા બોલે. ધ ૧

ધવરાળી દુધરાવશે રે, સાંછડું દેશે ગાઢું રે;
 સુંદર વદન નિહાળતાં રે, હેડું થાશે ટાઢું રે. ધ૦ ૨
 આઘ આઘ કેહેશે, કાણું બોલશે, તે લાગશે મીઠું રે;
 મેં તો પાતક પ્રૌઢા કીધાં, જે સુતતુ મુખ ન દીડું રે. ધ૦ ૩
 પાલણુકું દુધરાવતાં માનિની મંગળ ગાશે રે,
 શું કહું તેના તનમહિ તે જોતાં મુખ થાશે રે. ધ૦ ૪
 નાનડિયો સાદ દેતો આવશે, અધરણુ અધર તે હસશે રે;
 મારા ભાગ્યમાંહે નવ લખિયું, તેને અતર વસશે રે. ધ૦ ૫

x x x x x

તેહેને ઘેર તોરણુ અધારો, થાશે અતિ દિવાળી રે;
 વેરણુ વિધાતાએ શું સરજ્યું, જે હું દુઃખે બાળી રે. ધ૦ ૭
 પાગે વાગે ધૂધરડી ને પમલાં લારશે લટકે રે;
 ઉતાવળો આવીને મળશે એહેને હરિ ત્યાંહાં મટકે રે. ધ૦ ૮
 તે જણ્યા વિના જનની ધર્ષ, માહારો બોલો કાલો રે;
 રૂપ દેખાડી અભિનવું, મુને મૂઝી કિમ ચાલો રે ? ધ૦ ૯
 પુનરપિ કેહેવારે દેખિશું સુંદર મુખ રઢિયાણું રે ?
 મેં રાંકે કાંઈ નવ ચાલે, પછે આંસુ ઢાળું રે. ધ૦ ૧૦
 એણી પેરે દેવકી ટળવત્યાં, 'હરિને દેયે ચાપિ રે;
 પિયુ તણે કર બાલક આપે, બેથી હેડું કાંપિ રે. ધ૦ ૧૧"
 (૫૬ ૧૫ મુ.)

અને વસુદેવ કૃષ્ણને મૂકી આવ્યા પછી દેવકી પાસે પાછા
 યા ત્યારે પણ દેવકીના મુખમાં—

“પિયુજી મને મોકલો, હું તો ગોપુળ જાઉં રે,
 પ્રાણજનનું મુખકું જોઈ કાંઈએક સુખણી થાઉં રે. પિં ૧
 અવવે મારી આંખડીએ એક વાર નિહાળું રે;
 વિરહ વ્યાપી રહ્યો છે મનને, તે વેલના ટાળું રે. પિં ૨
 છૂટાં છૂટાં પુણ્ય કરી ત્યાં જવા ચિત્ત લાગે રે;
 તમે રેહેજો પાપી પાસે, યયો ભાવ નિપાજે રે. પિં ૩
 જેમ રેહે છે રાહણી તેમ રહીશું એ પાસે રે;
 રાત દિવસ આનંદ રેહેશું, મુખ જોવાની આશે રે. પિં ૪

હાશ લેવાનું મિષ કરીને અમે મંદિર તેને જાણું રે;
રમતો દેખી દેડે ચાંપી, ક્ષણ એક સુખિયાં થાણું રે. પિં ૫
કુંવર બે નહિ ઓળખે તો સાંધકું લઈયું ગાદું રે;
ભાલણ-પ્રભુ રઘુનાથ બેઠ હેડું થાશે ટાડું રે. પિં ૬ "

(૫૬ ૨૮ મું)

પુત્ર પ્રત્યેનો માતા દેવકીનો સ્નેહ આ એક પદમાં નીતરી આવે છે. હવે જુઓ જશોદાનો એ માતૃસ્નેહ. જશોદાને એ ખ્યાલ જ નથી કે આ કીકરો તો પારકો છે અને પોતાને ત્યાં આવી લાગ્યો છે. એને એ પોતાનો જ ઔરસ પુત્ર માને છે અને એના હેતના કુવારા અવિરત જિજ્ઞા કરે છે. માતા બાળકનાં બે બાવડાં ગાલી પોતે ઓટલે બેસી પોતાના ધગના પંબ ઉપર જોડો રાખી હિલોળે છે :

" પાવડો પારે હરિગોપાલ, જશોમતી હુલારાવે બાલ. પાં ૧
પગ ઉપર પગ ધરતી સતી, ઝગમગ ત્યાં પગ મડિ શ્રીપતિ. પાં ૨
સાંધકું છ' હરિને દહપણે, ક્ષણક્ષણ પ્રત્યે જાયે ભામણે. પાં ૩
મુખ ચુએ અતિ સ્નેહ કરી, એમ રમાડે જનની હરિ. પાં ૪
વળી વળી પગ ઉપર હરિ ચડે, ગોપી સહુ જાએ કુખડે. પાં ૫
ભાલણપ્રભુની કીડા ધણી, બાલકરૂપે વિશ્વનો ધણી. પાં ૬ "

(૫૬ ૩૩ મું)

એવું જ- " અલોલો હાલડું રે, પોલો સુંદર સ્થામ " એ ૩૬ મું પદ છે જેમાં માતાની પુત્ર તરફના સ્નેહની આંખી થાય છે. એની જ વધતી માત્રા આ નીચેના પદમાં જોવા મળે છે :

" કહો સખી હું શું કરું રે? એક નિમેષ માત્ર નવ સૂએ;
આધી પાછી જાઉં જોડે, શ્વાસ ભરાણો રૂએ રે. કહો ૧
ઉત્સર્ગે ત્યાં લઇને બેસું, ધવરાવ્યો નવ ધાવે રે;
પાલણુગામાંહે પોઢાકું તો નયણે નિદ્રા ન આવે રે. કહો ૨
સૂતો સૂતો અતિ હસે, હું હરખે હાલડું ગાઉં રે;
નિદ્રા કરે માહારા નાનડિયા, હું બચિહારી જાઉં રે. કહો ૩
હું કહિયે જાઉં નહિ, મુખડું જોતાં મીઠું રે;
આશ એવડી ન હતી મુજને, સ્વપ્ન જાણિયે દીડું રે. કહો ૪

દધિમ યન તે ક્યમ કરૂં ? માખણુ શી વિધિ તાવું ?
 [રાતદિવસ એ સ્યામસુદરને રહી રહી હું હુલરાવું ? કહો ૦ ૫
 ગૃહે કારણ સઘર્ષાં રહ્યાં, દિન નાખું એહ જ સાથે રે.
 સજની, હું મતી કરી છું ભાલણપ્રભુ રધુનાથે રે કહો ૦ ૬"]
 (૫૬ ૪૦ મુ)

છેતલી પંક્તિમાંનું 'સૂની કરી છું' એ શબ્દોમાં માતાના પુત્ર-
 સ્નેહની માત્રાની પારાશીશીનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. આનંદની
 પરાક્રોટિએ પહોંચેલો અનુભાવ માતામા આપણે બેઈ શકિયે છિયે.
 માતૃસ્નેહથી તરબોળ એવાં બીજાં પણ પદ છે આમાંનાં કેટલાંક
 તો સ્વભાવોક્તિથી ભરપૂર પ્રસંગચિત્રણું બની રહે તેવાં છે—જે
 યથાસ્થાન હવે પછી બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે.

ભક્તિરસ :

દેવતા-વિષયક રતિને નાટ્યશાસ્ત્રકારે માત્ર 'ભાવ'—સંજ્ઞા આપી
 છે અને એને રસ સંજ્ઞા નથી આપી, આમ છતાં પ્રભુ-વિષયક
 ભાવની જે ઉત્કટતા તેને લક્ષ્યમાં લઈ 'ભગવદ્વિષયક સ્નેહ'ને
 સ્થાપી ભાવ ગણી ભગવત્સ્વરૂપને આલંબન વિભાવ અને ભગવ-
 ત્કૃપ્તગાર ભગવન્નિયંત્રન ભગવત્કીર્તન નૃત્ય આદિને ઉદીપનવિભાવ
 ગણવામાં આવે, અને પ્રભુના સ્વરૂપનાં દર્શન, ભગવદ્ભાવાવેશથી
 ભક્તને થતાં પુલક, આનંદ, આંસુ, નાચ વગેરે અનુભાવો થાય,
 તથા હૃષ્ આવેગ દૈન્ય વિબોધ ઔત્સુક્ય સ્મૃતિ એ વગેરે
 વ્યભિચારી ભાવો આવતા હોય. ભાલણમાં 'વત્સલ'ની જેમ
 આ 'ભક્તિરસ' પણ બેવાનો સુભગ યોગ મળે છે. રામ અને
 કૃષ્ણની બાળલીલા નિરૂપતાં ભક્તોના હૃદયની વિભિન્ન દશાઓ—વિભિન્ન
 અનુભાવોનાં આપણને દર્શન થયા વિના રહેતાં નથી.

"કરે સ્તુતિ કૌશલ્યા માત, આગે તપે તૂકયા રિખ્યાત;
 જયપૂરણુ બ્રહ્મ અખડ, સયરાચર સંકળ બ્રહ્માડ ૧
 જય બોમિ તણા બુપાળ, કેમ માનુ હું નાનુ બાળ ?
 તારી માયાએ બુલે બ્રહ્મા, ગુણુ નેતિ નેતિ કરી ગાય. ૨

શિવ શનકાદિક ધ્યાનમાં ધ્યાય, જેની માયામાં સહુ ભૂલાય;
 મુને અચરજ અદ્ભુત થાય, મુખડું જોઈ મન દરખાય. ૩
 વિશ્વકર્તાને શું ધરણુ? જગતકર્તાને શું હૂણુ?
 કૃપા-દરણુસાગર હેવ, મુજ ઉપર તૂકયા દેવ. ૪
 માતા બ્રહ્માકાર યદિ ન્યારે મેલી વૈષ્ણવી માયા ત્યારે;
 ઉર્વાં ઉર્વાં સુણુતાં જાગી, ધણી-ભાલણુ બ્રાંતિ ભાગી. ૫ ”
 (પદ ૨ ભુ)

આ નીચેના પદમાં માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વકનો માતાનો સ્નેહ જોવા મળે છે :

“ કૌશલ્યા લાડ લગવે, મહામુનિઓના ધ્યાનમાં નાવે. ટેકો
 સહસ્રવદને વદે વેદ ધારા, રમે સખ જુગ સરજનહારા. કૌં ૧
 પ્રભુ અકલિત અખંડ પોતે, શિવ સમાધિમાંહિ જોતે. કૌં ૨
 માથે ટોપી મોતીડાની દોર, મુખ બાળક ચંદ્ર ચક્રોર. કૌં ૩
 કાને ખૂમખે જડિયાં મોતી, મુખ જાણિયે કાટી ઉઘોતી. કૌં ૪
 કંઠે ધૂસરામાં સિંહ નખ, પ્રભુ પધાર્યાં અવની પખ. કૌં ૫
 બાંહે બાજુમધ ને પોહોંચી, રામા મુનિ તણા મન ખૂંચી. કૌં ૬
 સુરકારણુ મનુષ્ય-શરીર, રઘુવંશ માહારા રણધીર. કૌં ૭
 પાએ ઝાંઝરી કામળ પાદાની, રજો ભાલણુ લાંઠાં મન માની. કૌં ૮ ”
 (પદ ૨૫ મુ)

‘ દશમ સ્કંધ ’માં તો ભક્તિનું જ પ્રાધાન્ય હોવાને કારણે પ્રભુ સાક્ષાત્ ભગવાન છે ’ એવા જ્ઞાનથી જશોદા વગેરે ભક્તો થતા વિવિધ અનુભાવોનાં આપણને ભાલણુની બાનીમાં દર્શન થયે છે; આ પહેલાંનું ‘ ધન્ય તે કામિની રે, હરિને જે ધરશે જોળે. (પદ ૧૫ મુ) —એ માતા દેવકી પ્રભુના સ્વરૂપને સમજે છે એ સ્પષ્ટ કરે છે; એવા પ્રભુનો વિયોગ થવાની ઘડીની ધાલાવેલી ત માતા દેવકી અનુભવે છે. એવું માહાત્મ્યજ્ઞાન આ પૂર્વે સૂચિ “ અલોલો હાલરૂં રે ” (પદ ૩૯ માં) પણ જોવા મળે છે :

“ અલોલો હાલરૂં રે, પોલો પોલો સુંદર સ્યામ;
 તે કરી મને વીસર્વા સંસાર તણાં સર્વ કામ. અલોલો ૧

ગર્ગાચાર્યે ને કહ્યું છે તે સંભારે વચન રે;
 પ્રાગવડને પાંદડે પોણ્યો તમારો તન રે. અનોનો ૨
 ચરણ-અંગુઠ કર ધરી, મુખમાહે તે રાખ્યો રે;
 માર્ક ડેવને ને દેખાડ્યું તે મુજને દેખાડો રે. અનોનો ૩
 સુદર વદન મોહામણુ રે; નાનડિયા શા દત રે,
 હરખે હેડે ચિતપુ : જાણુ એહ ભગત રે. અનોનો ૪
 તુ સરતાં જુગ સવે, તુ જગે જગે સર્વ લોક રે,
 તારે સુખ છે નહિ, ને કહિયે તે ફેદ રે. અનોનો ૫
 ગુણ તાહારા હું શુ કહું ? શેષથી કહ્યા નવિ જન્ય રે;
 ભાલણપ્રભુ ભલે અવતર્યા તે પ્રેમે પ્રીતે ગાય રે. અનોનો ૬”
 (પદ ૩૯ સુ)

આવાજ માહાત્મ્યજ્ઞાનના ખ્યાલવાળાં ગોપાંગનાઓનાં વાક્ય :

“ જુઓ રે બાઈ, કાનજી નાચે, જેના ગુણે બ્રહ્માદિક રાચે. જુ ૧
 આંખડી સુદર અણિયાલી, આપણુ સામું જુએ મીટ વાળી. જુ ૨
 પાસે બાળક ધુધરિયાળાં, મોહન ચરણ તણા એ ચાળા. જુ ૩
 સુંદર જુઓ કેડનો લટકો, તેવા સોહિયે મુખનો લટકો. જુ ૪
 હસ્ત મસ્તકે કરતાં ડોલે, અમૃત સરખાં વચન તે બોલે. જુ ૫
 કહિયે ત્યારે પગથું ન મોડે, માનિની રીઝે લજ્જા ખાંડે. જુ ૬
 જશોદા આવે તો ત્યાં દેખે, મહામુનિજન એને પેખે. જુ ૭
 રખે એને કે માનુષ જણો, દેવ દેવ કહી પ્રેમ આણો. જુ ૮
 જન્મ સંજો જેણે નયણે દોડો, ભાલણપ્રભુ જેનાં અતિમીઠો. જુ ૯”
 (પદ ૬૨ સુ)

આવાં માહાત્મ્યજ્ઞાનનાં સૂચક ગોપાંગનાઓનાં, વસુદેવ-દેવકીનાં,
 નંદરાયજીનાં, ઉદવજીનાં વગેરે ઘણાં પદ ‘ દશમ સ્કંધ ’માં જોવા
 મળે છે. કેટલાંક પદ એવાં પણ છે કે જેમાં વત્સલ અને લક્ષ્મિ
 એ બેઉ રસોનું સંમિશ્રણ જોવા મળે છે. જે વસ્તુ નરસિંહ મહેતા
 નથી સાધી શક્યો તે ભાલણ સાધી ગયો છે, કારણુ સ્પષ્ટ છે કે
 એને શ્રીવલ્લભાચાર્યના સૂરદાસ કુંભનદાસ પરમાનંદદાસ અને
 કૃષ્ણદાસ એ કવિઓની વ્રજભાષાની મધુર વાણી સંભળવાનું ભાગ્ય

મળ્યું હેતું અને મોટી વયે સાધેલી પદ્ધતિઓમાં એણે એ અસર સાધી આપી.

અલંકારો : શબ્દના :

અલંકારોના વિષયમાં લાલણની સલાનતા મર્યાદિત ગણાય. 'નળાખ્યાન' અને 'કાદંબરી'માં સાધેલા અલંકાર મુખ્યત્વે 'નૈવધીયકાવ્ય' અને 'કાદંબરી'ના ઉપજીવ્ય છે; છતાં સ્વતંત્ર રીતે પણ એણે કેટલીક રમણીયતા લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. શબ્દાલંકારોમાં સં. કાવ્યશાસ્ત્રની પદ્ધતિએ અનુપ્રાસ યમક વગેરે સાધવાનો એનો કોઈ પ્રયત્ન જોવા મળતો નથી, પરંતુ આખા ને આખા પદના કે કડવાના અંત્યાનુપ્રાસ, વચ્ચે દુકડાના પ્રાસ-આવી ગેયતામાં સહાયક વસ્તુઓનો એણે સમાવર કર્યો છે; જેમકે અંત્યાનુપ્રાસ :

“વાંક કરી છે માહારો, તું કાં દુહવાણી ?
રાસ રચ્યો તને રીઝવા, નારી યહુ આણી. વાંક ૧
નૃત્ય કરતાં તે આકર્ણિયે પાખવ ચીંટાણી;
મે કાંયે સામું નવ જોયું, જુઓ ત્યાં એ ધાણી. વાંક ૨

x x x x

તાહારે પ્રેમે થઈ રહ્યો છું વૃદ્ધાનનો દાણી;
લાલણજન ગુણમાન કરે તે મીતાપનિ જાણી. વાંક ૭”
(દશમ સ્કંધ : ૫૬ ૧૪૮ સુ.)

આવાં ૩૬૭, ૩૮૧ એ વગેરે પદો જોવા મળે છે. નીચેના પદમાં 'ક્રાશુ'નો સાંકળીપ્રકાર જોવા મળે છે :

“બાઈ આવોને ઘેર, પેર દેખાડું તુજને' સ્થામની રે;
કો આગળ કડ રાત્ર, ભાન ટાળી ઘરકામની રે. ૧
ભરવાને ગઈ નીર, વીર જે આવ્યા દુઝમડી રે;
ઉવાડી ઘરઆર વાર ન લાગી એક ઘડી રે. ૨

x x x x x

નહિ કેા એહેની જોડ કાડે કાહાન નિરખિયો રે;
નિદારૂપ નિયાર વારનારે મેં પરખિયો રે. ૧૦”

(૫૬ ૬૮ મું)

આ પ્રકાર આની પહેલાં જનાર્દનના ‘ ઉપાહરણ ’ના ૮-૧૧-
-૧૬-૧૭-૧૮-૨૨-૨૪-૩૧ વગેરેમાં જોવા મળે છે. આ પ્રકાર
‘ વસંતવિલાસ ’માં આપણને મળ્યો જ છે. યીજો એક પ્રકાર
ચરણની અંદર ટુકડા પાડી પ્રાસ મેળવવાનો છે; આ પ્રકાર સામાન્ય
રીતે નરસિંહ જનાર્દન વગેરેની કૃતિઓમાં જોવા મળે છે : નરસિંહ
અનેક બૂલણાઓમાં આવો પ્રકાર સ્વીકાર્યો છે, તો જનાર્દને ‘ ઉપા-
હરણ ’માં કંડુ ૪-૧૩ એ બેમાં આપ્યો છે; પણ ભાલણે આનો કેંક
વિશિષ્ટ રીતે પ્રયોગ કર્યો છે : જ્યારે પણ પ્રસંગમાં વીર કે એવા
રસને મૂર્ત કરવા શબ્દરચના કરી છે ત્યારે એ આવો પ્રયોગ કરે
છે; જેમકે ‘ ભલંધર-આખ્યાન ’માં :

“ ધન કરકે, શેષ સળકે, } હસ્તી કરે ચિત્કાર.
અમુઝ બોલે, પર્વત ડોલે, } તોલે નહિ તે કામ
શબ વાળે ગમન ગાળે, } કાલાહલ સાં હોય;
રવિ છાયો રણ બાળે, } ભાસે નહિ દિનરાત. ”

(કંડુ ૬ મું)

અને ‘ દશમઃસ્કંધ ’માં કૃષ્ણ અને જાંબુવાનના યુદ્ધને પ્રસંગે :

“ મને વેહેતો, ખાધ લેતો, ગાળ દેતો બધ કરે;
મહી પાડે મુષ્ટિ તાડે, આડે, હાથે તે ધરે. ૧૨
ત્યાં મણિ જોવે રહી રોમે, મૂઝે પણ મેહેવાય ?
મુષ્ટિ ગાયે સ્વેદ ચાલે, નમી ચાલે કામ ૧૩
કૃષ્ણ કોપે લાજ લોપે, જોપે અતિરો અંગ,
દાસ જાણી દયા આણી, વાણી કેહે શ્રીરંગ. ૧૪
મણિ માહારો નહિ તાહારો, સંભારો કરી સાન;
કલેશ કૂડો નહિ રૂડો, બૂડો બુદ્ધિનિધાન. ૧૫ ” વગેરે

(૫૬ ૩૫૫ મું)

આમાં ત્રણ ટુકડા પાડ્યા છે. યુદ્ધના પ્રસંગે વેગ સાધવાને આવો પ્રયોગ અજમાવાયો છે.

ભાલણે આ ઉપરાંત ‘ નટનારાયણ રાગ ’નાં પદોમાં

“ જશોદા માત, સાંજો વાત, કરે ઉપધાત, સુંદરવર ધરમાંડિ રે ”
(કડવું ૪૫ વગેરે)

આમ ત્રણ ટુકડાનો પ્રાસ સાધ્યો છે જેમાં પણ પ્રસંગનું નેશીલું ચિત્રણ જ કવિને અલીપ્ત છે.

શ્લેષ :

શબ્દાલંકારોમાં એક દિશામાં કરેલો પ્રયત્ન ‘ ભાલણ ’માં જ સામાન્ય રીતે જોવા મળે છે, અને એ શબ્દશ્લેષનો. એમ તો એણે ‘ કાદંબરી ’ના સારાનુવાદમાં ‘ કાદંબરી ’ના મૂળ શ્લેષ અપનાવ્યા છે, પણ કેટલેક સ્થાને એણે સ્વતંત્ર શ્લેષ પણ સાધ્યા છે, જેમકે—

“ પુરોગણ પાનન મુખ યેહનૂ, સોમે કરી સુવાસ;
શ્રુતિશાંતિ કરમ્ય જોઇ કીધુ સરસ્વતી સુવાસ ૮ ”
(કડવું ૧ છુ)

અહીં ‘ સુ=વાસ=સારી વાસ ’ અને ‘ સુવાસ ’=સારો વાસ. મૂળમાં કપાયિત્ત છે તેનો ‘ સુ-વાસ ’ અર્થ કયો છે, જ્યારે સરસ્વતી ડવાસ ને ‘ કીધુ સરસ્વતી સુવાસ ’થી સૂચવ્યું છે. વળી

“ શૂદ્ર પ્રાસાદ ચડિકા કેરિ, ગાંધીની પછિ કુષ;
સંનિપાત વ્યાકરણ વિધિ, ૧૪
મદ માહાગજનિ, . . . કય વિકય માંહિ માન.
લોભ ‘ ધરમનુ, અહંકાર તે જોહનિ બલજાન ૧૫ ”
(કડવું ૨ જી)

આમાં મોટા છપાયેલા શબ્દોમાં એક હીનતા બતાવનારો અર્થ છે, જ્યારે શ્લેષથી અર્થ બદલાતા ત્યાં જુદો ભાવ વ્યક્ત થાય છે; જેમકે ‘ કુષ=રોગ, ’ પણ ગાંધીને ત્યાં ‘ કુષ ’=કોઠાં; ‘ સનિ-પાત ’=ત્રિદોષ, પણ વ્યાકરણમાં ‘ સંનિપાત ’=સનિધિ; ‘ મદ=ગર્વ ’

પણ હાથીને 'મદ'—લમણામાથી ઝરતો ઉતકટ રસ, 'માન' = અભિમાન, પણ ક્યવિક્યમા 'માન' = માપ; 'અહંકાર' = ગર્વ, પણ બ્રહ્મજ્ઞાન 'અહંકાર' = મદ્દ બ્રહ્માસ્મિની ભાવના.

'કાદંબરી'માં અનેક સ્થળે આવા શ્લેષ એણે પ્રયોજી લીધા છે. એ એને હસ્તામલકવત્ થઈ ગયા છે અને એને એ સ્વાભાવિકતાથી પોતાની ભાષામા વણી લે છે, જ્યાં એ જાણુના નથી એવું પણ જણાવું નથી.

અહંકાર : અર્થના :

સામાન્ય રીતે એ સાદી ભાષામા આખ્યાનો નિરૂપે જાય છે અને રસ અને અહંકારના વિષયમા ખાસ સલાન નથી જણાતો; પણ 'નૈષધીયચરિત' અને 'કાદંબરી'ના રસિક વિદ્વાનને હાથે ક્યાક ક્યાક સ્વતંત્ર રીતે વિવિધ અલંકારોનો એ ઉપયોગ કરી લે છે, જેમકે

'જાલ ધર-આખ્યાન'માં :

'રક્ત નેન, અતિકૃષ્ણ વર્ણુ ને મુખ મોહું નિકરાળ,
મૌદ શરીર ને મહાભય કર, જણીએ કૃતાંત કાળ.' (કડવું ૩ જુ)
'વડાનન મન ક પીઓ, થઈ રહ્યો શીતળ જાય
જણીએ પનનો કેસરી' કાનો ભય નહિ લગાર' (કડવું ૫ મુ)
'ધન દરેકે, સોર સળકે, હરતી હરે ચિત્કાર
અસુર બોલે, પર્વત ડોલે, તોલે નહિ તે કાપ
શખ નાજે, ગગન ગાજે, અવાહય ત્યાં હોય' (કડવું ૬ મુ)

આમા ૧ હી કડીમાં ઉત્પ્રેક્ષા, ૨ જી કડીમા નિદર્શના અને ઉત્પ્રેક્ષા, જ્યારે છેલ્લી પંક્તિઓમા એક પ્રકારની અતિશયોક્તિ છે.

આપણને એની શક્તિનો ખ્યાલ 'નળાખ્યાન' અને 'કાદંબરી'મા મળે છે. આ બેઉમાં સચ્ચુત તે તે કૃતિઓના અનુવાદાત્મક અલંકારો મળે છે આમા 'નૈષધીયચરિત'મા તો એણે કેટલાક સ્વતંત્ર પણ અલંકાર યોજ્યા છે 'નળાખ્યાન'ના આરંભમા જ—

“ સાચા હીરા હેમે જડિયા, વેલવનો શણુગાર;
 દુર્લભને તો કાચ કથીરે ભૂખણું હોએ અપાર. ૩
 ધનવંત ભૂપતિને બોજન સરવ સંજોગે ચાએ;
 નિર્ધન તિવારાં અતિ આનન્દે જુવાર બાજરી ખાએ. ૪
 સિદ્ધિવંતને સમ્મોમનાં મંદિર, જિંયા અવાસ;
 પર્ણકુટિ રેહે સુખ પામે અન દુર્ગલ પામી વાસ. ૫ ”

આમાં એક બાજુ. અસલ. સં. કૃતિ અને બીજી બાજુ આ
 ગુજરાતી કૃતિ છે, અને એણે ત્રણ કડીઓમાં પ્રતિબિંબાવા
 દેખાંત મૂક્યો છે. વળી ૫ મા કડવાને અંતે—

“ દેખી તેહ તડાગ અનોપમ પંકજ નાના-રંગ,
 ચક્રવાક સારસ શુભ બોલિ, અતિ ગુંગરવ બ્રંગ. ૧૫
 નિર્મલ સાધુ તણા મન સરીખું શીતલ સુતનું સાંધ;
 જલ જોઈ રાજા મનિ કલ્પિ નવી ઓપમ કાંધ. ૧૬ ”

અહીં તળાવના જળને સાધુના હૃદયની ઉપમા આપી ખંનેના
 સમાન ધર્મોથી પૂર્ણોપમા સાધી છે. આગળ ઉપર દમયંતીના
 વર્ણનમાં ૬ કા કડવામાં—

‘ મૃગ શિખિ ચમરી વનમાંડાં નાહાં, કમલ મીન ગયાં વારિ;
 ઇન્દુ જિહોલાઈ ધિનુ ગુણ ગાઈ ખાંધી હારિ. ૨૨
 રંભા રંક થઈ નિ છૂટી, ઉર્વશી આગલિ નાચી;
 માન ત્યજી નિ ગઈ મેનકા; દાશી થઈ ધૃતાચી. ૨૩ ”

આમાં સમગ્ર રીતે વ્યતિરેકાલંકાર છે, કેમકે ઉપમાથી ઉપ-
 મેયનું આધિક્ય બતાવવામાં આવ્યું છે. આમાં ઇન્દુ-ચંદ્ર ઠંડો
 પડી ગયો છે એમ એની જિણપ પણ નિર્દેશી છે.

‘ દશમ સ્કંધ ’માં પણ પ્રસંગ મળતાં એણે સાદાં પણ રાચક
 વર્ણન આપ્યાં છે, જેમાં ઉત્પ્રેક્ષાદિ અલંકારો-દીપી બિઠે છે; જેમકે
 ‘ બાલમુકુંદના સ્વરૂપવર્ણન ’ના ૪૩ મા પદમાં—

‘ મરતક મુગટ હીરે જડ્યો રે, જણિયે જિગ્યો ભાણ;
 પાછળ કચલટ લટકતી રે, મુખ બોલે અમૃતવાણ. બા. ૩

મુંદર વદન સોહામણું રે, નાનડિયા શા દત્ત;
 જાણે કમલમાં પ્રગળી રે કુદકની વિકસત બાળ ૪
 કઠે હરિનખ લટકતો રે, ઘૌસ્તુલનો આકાર;
 મુક્તામાળ મોહામણી રે, જાણિએ ગગનાર બાળ ૫
 હાથે સાંકળા હીરે જડવાં રે, પોચી મોહિયે પાણુ;
 કાંઈક કાણુ શુ બોવતો રે, અમૃત-ઉપમા વાણુ. બાળ ૬”

આમાં ‘ઘૌસ્તુલનો આકાર’ ‘અમૃત-ઉપમા’માં ઉપમા,
 બાકી ઉત્પ્રેક્ષા છે. નીચેનામાં ઉપમા છે.

“ન્યમ સિંહને દેખી મૃગનાથ નામે સારસ નાના બાવ, ૧૬
 ત્યમ અર્જુનને દેખી ત્યાહિ નાઠા આણી લય મનમાંહે ૧૭”

(૫૬ ૩૭૮ મુ)

આ નીચે પણ ઉત્પ્રેક્ષાના વાઘામાં ‘ઉપમા’જ છે :

“જાણીએ પૂર્વ દેશથી ઉદે આદિત્ય પામિયો,
 તિમ દેડકાના વદન ઉપર, તેજનો ઝવકો ધયો ૩” (૫૬ ૮ મુ)

અને જુઓ આ નીચે વ્યતિરેક અલંકાર :

“પક્વ કોળાં ને પ્રનાડના રે મુખ આગળ શુ નામ રે ?
 દાદમતી કમિડા તણું રે, કાલનશ કહે શુ કામ રે ? માળ ૬
 કનકનતા ઉપર કશા રે, બે લધુ પરતશૃંગ રે ?
 એમ અટપટુ બચરે રે, કહે વચ્ચે મહેતી ગંગ રે માળ ૪
 ખજન મીન મધુકર કલા રે તે તો ચદ્રમિલ્ય મુગાર,
 અનીયી બિચો ધણો રે તે તો કાણુ માને સસાર રે ! માળ ૫”
 (૫૬ ૧૮૧ મુ)

નીચે કૃષ્ણનો નારા કરવો જોઈયે એ વિશે નારદ સૂચવે છે
 ત્યાં દ્વંદ્વ અલંકાર નિર્દેશે છે; જેવો કે—

“વિયવેન વાપવા ના દીન્ને, જિઝરતી છેદીન્ને શુ,
 તે મોટી થયા પહે, પહે કાષ્ટ ન મૂલે સાળ ૯”
 (૫૬ ૧૮૬ મુ)

આમાં એક સં. મુશાધિનની છાયા છે, અને સત્યભામાના

વર્ણનમાં ભાલણે થોડી ઉપમાઓ અને ઉત્પ્રેક્ષાઓ, તેા વળી વ્યતિ-
રેકમય વાણી પણ વહાવી છે :

“ ચંચલનયણી શશધરવયણી, અધર જશાં પરવાળી;
દંતકળી દાદેમની દીસે; ચિત્રવંકી બાળી. ૫
વેણી વાસુદે નાગ જાણિયે, ભૂમંડળ તે ચાપ;
કંચુ શ્રીવા, સૂંઠ જશા ભુજ, ઉતારે અતિ આપ. ૬
ઉડી નાભિ, અનુપમ કટિતટ, પગ તે કલ્લીસ્તંભ;
ચાલ તણે ચટકે મન મેહો, અતિ ઉર્વશી રંભ, ૭
તિલોત્તમા મેનકા લાજે, દેખી તેહ ધૃતાત્મા;
અવર ઉપમા કાની દીજે, જાણે તેની દાસી. ૮
ચરણ કમળ સરખા અતિ સોહો, મોહો મુનિ સંન્યાસી;
અવર નારી જે મહીમંડળની જાણે તેની દાસી. ૯
સોલ કલા શશી પૂર્ણ જાણે મુખ માનિની દેશ;
ભ્રમર ભમે સુર તણે રૂપે આલ્યા કરવા હેશ. ૧૦ ”

(૫૬ ૩૪૯ મુ)

અને જુઓ નીચેની રૂપકાતિશયોકિત :

“ અમે ન જાણ્યું એહ, છેડે દેશ છેહ;
વેદવચન કેહે તેહ : સર્પસંધાયે નેહ. ૧ ”

ઢાળ

“ સર્પસંધાયે નેહ કશો ? પપ પાપ પ્રૌઢો કર્યો;
ચટકા લેછ ચાલિયો, પરભોમ પોતે પરવર્યો. ૧
વિપય-વિપ વાધ્યું ધણું, ગોડમાં નહિ ગોરડી;
મણિધરે મર્મે ડશી ને અવની પડી તે આરડી. ૨
દૂધ દીધું વિપ થયું, વિશ્વાસ તો તેહેનો કશો ?
વેરણ મારી વાંસળી, તે સાંભળીને મન વસ્યો. ૩ ”

(૫૬ ૨૮૫ મુ)

અહીં કૃષ્ણને સર્પ તરીકે નિરૂપિત કર્યા છે.

‘ કાઢંબરી ’માં જાણુને અનુસરી તેમજ સ્વતંત્ર રીતે પણ

અલંકારાદિ આખ્યાં છે—એ ‘અનુવાદક ભાલણ’ એ સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં જ બતાવવામાં આવશે. એ જ હેતુથી ‘નળાખ્યાન’માંની ‘નૈપધીયચરિત’ની છાયા પણ અહીં ન આપતાં ત્યાં આપવામાં આવશે.

ભાલણની અલંકારવિચારણા પૂરી કરતાં એણે આપેલાં સ્વભાવચિત્રણોને ભૂલી ન શકિયે. એવા થોડા નમૂના અહીં જોઈ જઈયે. અને જુઓ એની પહેલી ગણી શકાય તેવી કૃતિ ‘શિવ-લીલડીસંવાદ’માં પાર્વતીના લીલડી-રૂપનું વર્ણન :

“મીલનમાં વનકુલ પેહેરી, ગુન્નમણિના હાર. ૧૯
બાંહે બાળુબંધ બેહેરખા, અતિ કંકણ ગાળે;
અણુવટ પાયે પીંછુડા, ભણા છદે વાળે. ૨૦
શિર ઓળી સિંદુરે ભર્યું, કયું કાળજી આંખ;
કાચ અરીસા કર ધરી સુનિહાળેછ મુખ. ૨૧
મોતણે નાથ પીત-વરણી, કર મુદ્રિકા ધાલી;
તેજ આણી ત્રિલોકનું ચતુરા વનમાં ચાલી. ૨૨
પાયે નેપુર અતિ શોભીતાં, ધુધરડી યમકા;
શંકર પાસે આનતાં આનંતી કમકા. ૨૩
નમણું તણા ચાળા બાંહે જોતી તાં જુગદંબા;
છત્રપુરીની સુંદરી શોભી આંહા રલા. ૨૪

x x x x

નાટારંભ માંડ્યો રંભાશું, ઉમિયાછ આણુદે;
સ્વર્ગ મૂલ્ય પાતાલમાંહાં સૌ મોહા અતિ છદે. ૨૫
મણિધર મોહો મહીરથલે રલો મરતક ડોલે;
શ્વચ્છન્દ પખી થયા, મુખથી નવ બોલે. ૨૬ ”

એવો જ એક જીલો નમૂનો ‘મામકી આખ્યાન’માં મળે છે. જ્યાં મામકી વેશ્યાની વેશભૂષા આદિકનું અને એની સેવા કરનારાં નું પ્રસંગચિત્ર ભાલણે ખડું કર્યું છે :

“શણગાર શુભ પ્રેમે કરી ચંદન ચચ્ચું અંગ;
પુષ્પ સુંદર પાચ્યાં તે રમવા કારણ રગ. ૨

નયણે કાજન સારીઆ ને ગૂથી વેણુ વિશાન
માગ સીદુરે ભરી મૃગમહ્ની, તિનક તે ભાવ ૩
હાર કઠે, જાનણે કુડન, મકલુ, બાજુબધ
કુસુમમાના, ચરણાચોળી, વિવિધ ચેરે મુગધ ૪

x x x x

તેહેને એક દાસી વાસુ કરે, અને એક ખનરાવે પાન,
ચરણુ આપે એક તેહેના, એક કરે છે ગાન ૭
એક વીણા વગડે, એક નાચે નાર,
એક કરે બ્રહ્મનારતા, બિપાએ પ્રેમ અપાર ૮
કામ પીડે કાયાને અને નિદ્રા નાવે લગાર,
સત્તા બેઠા હોજતા તેહેને મુખ નહોં નિરધાર ૯”

(કડવુ ૩ જુ)

અને ‘ધ્રુવાખ્યાન’મા ધ્રુવને કેવા પ્રભુનું ધ્યાન ધરવું એની
ઉપદેશ આપે છે ત્યા નારદના મુખમાનું પ્રભુનું ચિત્રણ

“મસ્તકિ મુગટ હીરે જડયા નિ મઝરકુડન ઝાનિ,
મુક્તાફલની કઠિ માના, નૈસ્તુભમણિ-નિધાન ૬
ભૃગુનાજન હદે પ્રભુને, અગદ બેહેગખી સાર,
શખ ચક્ર નિ ગદા પશ્ચ જોલિતા ભુજ ચ્યાર ૭
મુદ્રિકાએ રત્ન ઝળકે, પીતામરધારી દેહ,
ગુરુડ વાહન, મુ મેનક રથા આગનિ તેહ ૮
પશ્ચ પાચે ઝળહળે ને લક્ષ્મી નાખે નાય,
કોટિ કામ ઉનારણુ એહેવા ધ્યાયે વેકુકરાય ૯”

(કડવુ ૬ મુ)

આખ્યાનોમા જે કલમ વેગ સાધી શકતી નથી તે એની ✓
પદરચનામા દીપી બેઠે છે અને વધુ સ્વાભાવિક પદ્ધતિઓ સરી
પડે છે, જેવી કે

“થયા મદિર તેજપ્રગથ, એ ૩૫ કોણુ ક્ષે ?
અનિનારણુ અનિનાથ, મહારૂપ કોણુ ક્ષે ? ૧

કિરીટ મુગટ શિર સાર, એ રૂપ૦	
ગણે દિનકરનો ઝળકાર, મહારૂપ૦	૨
શોભે મૃગમદ તિલક લલાટ, એ રૂપ૦	
મુદ અણખી સોમનો ઘાટ, મહારૂપ૦	૩
ભલી શકુટી ધનુષ્યાકાર, એ રૂપ૦	
શોભે અંબુજનેણુ વિશાળ, મહારૂપ૦	૪
મકરાકૃત કુંડળ કાન, એ રૂપ૦	
અંગે સુંદર શ્રીભગવાન, મહારૂપ૦	૫
નાસિકા શુદ્ધ કંચની ચંદ્ર, એ રૂપ૦	
શોભે હીરાકણી ચાંદત, મહારૂપ૦	૬
સોહે લાલ પ્રવાહી અંધૂર, એ રૂપ૦	
હાર્ય વદનમાં અમૃત-પૂર, મહારૂપ૦	૭
શુદ્ધ રાંખ સરીખી કોટ્ય, એ રૂપ૦	
ગણે અર્ધર્મ ઉપર દોટ્ય, મહારૂપ૦	૮
શોભે કંકણ અંગદ પાણુ, એ રૂપ૦	
શખ ચક્ર મર્દાંબુજ ગણુ, મહારૂપ૦	૯
કોટે, કૌરુભ્રમ ઝાકઝમાળ, એ રૂપ૦	
વળી વૈજયંતી માળા, મહારૂપ૦	૧૦
ભૃગુસાંઘન શોભે સાર, એ રૂપ૦	
ઊર હારસહિત શણુગાર, મહારૂપ૦	૧૧
પેદ પોયણી કેસરી લંક, એ રૂપ૦	
કરચું પીતાંબર પીળે રંગ, મહારૂપ૦	૧૨
ઝંધા કામળી કલ્પીપાંચ, એ રૂપ૦	
જેમાં મુનિનાં મન લલચાય, મહારૂપ૦	૧૩

(૫૬ ૧ લું)

રામચંદ્રના બાળખેલનો ખ્યાલ આપતું આ પદ પણ જુઓ :-

“રામ રંગે રીખે, કૌશલ્યાકુમાર રામ રંગે રીખે. ટેક
 છબંછબ કરતાં છેડ પલાળે, પાણીમાં દોળે;
 ચંચલ ચતુરાં હૃદયે ચાંપી બેસારે ખેળે. રામ૦ ૧
 કર ગ્રહી લયાવે કૌશલ્યા, મેહેલે પડશાલે;
 ગોત્રજ મ્હાનો વૃતદીવડો તે મુઠ્ઠીમાં આવે. રામ૦ ૨”

દીરડો મેહેલાવી કૌશલ્યા મણિ કરમાં આવે; ૧
મણિ તો લઈ મુખમાં મેહેલે, દેવ નબે લાજે. રામ૦ ૩
સુમિત્રા લ્યાવે શેરડી તે બાળકને લાવે; ૪
ઠાકા લેઈ ફેરાણે મૂકે, પાળા લઈ આવે. રામ૦ ૪
ધૂધરા ધમકે તેથી ચમકે, હિતાવળા ચાવે; ૫
કર તણી કામળ આંગળાઓ તે ચણિયારે ધાવે. રામ૦ ૫
ધૂધર ધસે, ખડખડ હમે, ક્રોધ કરે માતા; ૬
બાલપણને બસિહારી જય શંકર ને વિધાતા. રામ૦ ૬
અતિ આકળા યઈ માતા લઈ બારણિયે બેસે; ૭
રાય તણા મસ્તાના મહાજ વચ્ચે જઈ પેમે. રામ૦ ૭
અતિ અડપણા કુંવર આપણા, કહો દિનકેમ જશે ? ૮
લાલણપ્રભુ રઘુનાથજીને બાધે પ્રેમ તણે પાશે/ રામ૦ ૮ "

(૫૬ ૬ કું)

આ જ પ્રકારનાં બાળબેલનાં ૭-૧૦-૧૧-૧૮-૨૪-૨૫-૩૧-૩૨
એ વગેરે પ્રદોર્ભાનાં સ્વભાવચિત્રણા સ્વભાવોક્તિ તેમજ ઉપમાદિ
બીજા અલંકારોથી ' રામબાલચરિત ' માં દીપી જીઠે એવાં છે. અને
આપણને લાલણની એ જ છાળ ' દશમ સ્કંધ ' માં પણ જોવા મળે
છે; જુઓ ' પૂતના 'ના મોહક સ્વરૂપનું વર્ણન :

" છૂટી લટ કુચ પર સોહંતી, મુખ ઉપર લટકે જ,
મનજનનાં ચિત્ત ચોરંતી અંગ તણે ત્યાં મટકે. હરિ૦ ૩
વેણી મહિ માલતી, લીલા ગજગતિ ચાલે જ;
કર કંકણ ને મુદ્રિકા, શ્રવણે કુંડળ નિહાળે હરિ૦ ૪
મૌઠ નિનબે સાડી સોહે, કટિ કિંકણી અણકાર જ,
કૂશાદરી મવપંતી ચાલે, તુલ ઉરજ અતિભાર. હરિ૦ ૫
મંદ હાસ્ય મુખમરફલકે, ચંચળ નયણે નિહાળે જ;
પાગે પિંજણુ રણુજી, ચોહે દિશે મીટે લાજે. હરિ૦ ૬ "

અને એ જ પદમાં પછી—

" પાલણુમહિ મોઢિયા સ્વામી જુગજીવન જ;
અબજાને આવી જણીને મોઝ્યાં લાં લોચન. હરિ૦ ૧૦

પાવક જરમે દાકિયું, તેમ ગોપન્યું તેજં છું;
 અપળાએ હરજી તેડિયા કપટે અવળું હેજ. હરિં ૧૧
 પડિયારે જમ ખડગ દાકયું, બોલે મધુરી વાણી છું;
 માતા બેહુએ વારી નહિ ઉત્તમ સ્ત્રી કે બણી. હરિં ૧૨
 જમ બણી કે દોરડી સતો લે ભુજંગ છું;
 તેમ તેણીએ કાલ આપણે લેઈ ધર્યો ઉછંગ. હરિં ૧૩
 કાલાનિયાને નિરખતાં અતિશે લાગ્યો મીઠો છું;
 મેં તો કંઈએક બાલક નિરખ્યાં, આવો કે નવ દોડો. હરિં ૧૪ "

(૫૬ ૩૦ મું)

અને એવા કૃષ્ણની બાળકીડા—

" હરિ રિખતો માતા જસોદા દેખે, કૌતુક કરે ત્રેવોકજ પેખે;
 અભિનવી આત્મા રામની રિખણી. અભિં ૧
 રિખતો પાંધરા ગોધન વચ્ચે જાયે, સર્પ સતા તણી પૂછડી સાહે. અભિં ૨
 મંદાક્રમેક ભાંજેકે રમે દુખાયે, વારે વારે મેહેલે ને વળા જાય. અભિં ૩
 ને કાંઈએ ખરડ્યો મૂંઝેલો રાવે, માતા આવીને કરે ધોવે. અભિં ૪
 પુનરપિ પંક માહે કિરે મૂંઝે, બાલિખીલાવતાં બહુ અધૂરે. અભિં ૫
 પૂછના પૂછ પાછળ ચોકતાણે, આ જુઓ બાલક જે નવ આણે. અભિં ૬
 ધાવતાં ધીર ચપ હારજી તોડે, આંજતાં આંખનાં કાળજીથી રોજે. અભિં ૭
 એક કહે હરિને હાઉં આને, મૂંઝતો જઈ માતાને ધાવે. અભિં ૮
 પગસડે પગસડે મૂંઝેલી હોડું, લાલુ સોલુ લેઈ હેલ્યાં બીડું. અભિં ૯
 (૫૬ ૪૦ મું)

આવું જ એક સુંદર ચિત્ર આ પૂર્વે ૫૬ ૪૦ મું કહ્યો
 સખી, હું શું કરું, કે, એક નિરોધમાત્ર નવ સૂએ, એમાં બતાવાયું
 જ છે. એ કૃષ્ણની ચોરલીલાતું, હવે દર્શન કરવા ગોપાંગનાઓ
 બાલાયે છે એ જુઓ :

" આવો રે બાઈ, એકે કૌતુકે જવા, જન્મ કોટિનાં કેલેપ ધોવાં. આં ૧
 નંદજનો કુંવર નાનડિયો, બાળગ માંડીને, બિચો ચરિયો. આં ૨
 ચોરપણું એહેલું વખાણું, દોણીએ કીધું છે કાણું. આં ૩
 શાકું હાલે તમ મુંખડું કોલે, ઉપમા શીખિ ત્રિભુવન તોલે. આં ૪
 મવ લેશે ચેતું જીને ધેર દેજ, તેલને અવડી મંતિ કેમ સૂઝે. આં ૫

મુખ ઉપર જે છાંટા દીસે, નિરખતાં માહાર મન દીસે. આં ૬
આવ્યાં જાણશે તો પીતો રહેશે, તોં ત્યાંહાં માહાર દેહું દહેશે. આં ૭
માતા કને કાંઈ નવ માગે, આપણા ધરતું મીહું લાગે. આં ૮"
(૫૬, ૬૦ મુ)

એવા મનમોહન ઉપર ગોપાંગનાં કેવી વારી રહી છે એ જુઓ :

આં સંખી, ઉતાવળાં, મંદિરમાં શું ખેડી રે ?
નયણે નંદકુંવરને નિરખો, માયામાં શું પેડી રે ? આં ૧
એ અણિયાળાં રાત્રી કાળાં લોચન કહિયે ન દીધાં રે;
મારા મનની વાત કહું, એ અમૃતપે અતિ મીઠાં રે. આં ૨
સામું જે રે સજની માહારી, પાંપણનો એ આળો રે;
ગારી કાટિ આવારી નાખું, રૂપે રૂડા કાળો રે. આં ૩
અણિયાળી અતિશે રાત્રી નાક તણી, તે દાંડી રે;
ઉપમા શી કહું, શુક-ચંચની, જે જે, મીટડી, માંડી રે. આં ૪
વાંસવડી વળંગનાં એની કાટ, તણો જે લટકો રે,
મારે હૈડે નિશ્ચય ખેડો, ચોળા તણો જ્યમ ચંટકો રે. આં ૫
લગ્ન મહેલું લોકની, જાણું પાંસે જાઉં રે;
ભાંસણપ્રભુ રેધુનાંય તણી હું લેવં લવં દાસી ચાઉં રે. આં ૬
(૫૬, ૬૪ મુ)

દશમ સ્કંધ નાં જિમિંગીતોમાં આવાં કેટલાંયે મધુરાં, ૫૬
સુંદર, પ્રસંગચિત્રાથી સમૃદ્ધ થયેલાં જેવા મળે છે. ભાલણનું ✓
હૃદય ભક્તકાટિનું કોઈ એણે પરમાનંદની એ મધુરી લીલા તરીકે
ગાયાં છે; એણે એમાં સર્વત્ર માધુર્યનો જ અનુભવ કર્યો છે. એ
મધુરતા એના શબ્દોમાં જુઓ :

"મીહું તે દરિનું જોણું રે, મીડી રે કાદાન કરે વાત;
મીડી મીટ નિહાળતાં રે, મીડો ગોવાળિયાનો સાય. મીહું
મીડી વેણ વળંગતો રે, મીડી ધૂધરી વાળે પાય;
મીડી ચાલતાં મીહું ઉતારે, મીડી જ્વેશાન માય. મીહું
મીડાં આજારણ સારિયાં રે, મીહું રે શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ;
મીડાં આ જાળકં સદુ મળ્યાં રે, મીડો રે ત્રિભુવનમૂળ. મીહું"

મીઠા ભોજન અતિ લનાં રે, મીઠા રે શ્રીકૃષ્ણ ને રામ,
 લનસાગરમાહે તારવા રે મીઠા રે ભાલણપ્રભુના નામ મીઠું ૦ ૪ ”
 (૫૬ ૧૦૩ મુ)

આવા ‘ રામબાલચરિત ’નાં અને ‘ દશમ સ્કંધ-કૃષ્ણબાલ લીલા ’ના ૫૬ જ માત્ર ભાલણે લખ્યા હોત તો એટલા માત્રથી પણ એ ઉત્તમ પ્રકારના કવિઓમા સ્થાન લેવા પાત્ર બની રહ્યો છે. એણે વ્રજભાષાના સાહિત્યને પણ સંસ્કૃત સાહિત્ય સાથે પચાવ્યું છે અને એ એની અનુવાદાત્મક કૃતિઓમા અને આવા સ્વતંત્ર પદોમા પણ ભેવા મળે છે

ગુણદોષાદિ :

ભાષાકવિઓમા ગુણદોષાદિની વિચારણા કરતી વેળા સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રોમાં ગુણદોષોની જે સૂક્ષ્મ મીમાસા છે તે પ્રમાણે ભેવા જઇયે તો એમા આપણને સફળતા ન મળે સંસ્કૃત ભાષા તો વિકાસની સંપૂર્ણ ભૂમિકાએ પહોંચી ખૂબ જેડાઈ ચૂકી હતી; દેશભાષાઓના તો વિકાસની હજી પા પા-પગલી મંડાઈ હતી, વળી આ કવિઓ જે સમયમા થયા તે જ સમયની બોલાતી ભાષાને હાથપ્રતો ખરેખર સાચવી રહી છે એ કહેવાનું આપણી પાસે પ્રામાણિક સાધન સામાન્ય રીતે નથી જ હોતું એટલે ભાષાદોષોના વિષયમા એ કવિના જ દોષ છે એમ કહી શકવાની સ્થિતિમા આપણે નથી. એટલે જ્યારે પણ ભાષાકવિઓનો વિચાર કરવામા આવે ત્યારે એ મર્યાદાનું ધ્યાન રાખી ભાષાસૌષ્ઠવ અને પ્રસંગી ચિત્તની મુલવણી કરવી જોઇયે

આપણે આ પૂર્વે જોયું છે કે ભાલણના મોટા ભાગનાં આખ્યાન અતિ સામાન્ય કોટિના છે અને સાદી કથાથી ખાસ વિશેષ આપતા નથી જ્યાં એણે ‘ નૈવધીયચરિત ’ વગેરેને આધારે ‘ નળાખ્યાન ’ જેવી કૃતિની, તો ‘ કાદંબરી ’ ની સીધી છાયામા ‘ કાદંબરી ’ જેવી કૃતિની રચના કરી છે ત્યાં એ દીપ્તો દેખાય છે, અને ‘ દશમ સ્કંધ ’

અને ‘ રામબાલચરિત ’ માં એ સ્વતંત્ર રૂપે વિશિષ્ટ-પદોની રચનામાં દીપી જીઠે છે. અહીં સર્વત્ર માધુર્ય અને પ્રસાદ શુષ્ક બોવા મળે છે. એની વાણી લોકોની સમક્ષ મૂકવાની હોઈ એ કદી અધરી થવા દેતો નથી. કાદંબરી જેવી સં. સમામનિષિઠ ગદ્યકૃતિને સરળ અને હૃદયગમ પદ્યમાં એ ઉતારી દુનિયાભરના અનુવાદકોમાં અગ્ર સ્થાન લઈ જાય છે. આ સિદ્ધિ એની નાનીસૂની નથી આટલી શક્તિને કારણે એણે જ્યારે પણ અલંકારોનો પ્રયોગ કર્યો છે ત્યારે અલંકારોમાં દોષને પ્રવેશ મળ્યો નથી. ‘ ઓજસ ’ શુષ્ક ઉપર એનો કાબૂ નથી; ચરણોમા આતરપ્રાસ લઈ જરા વેગ આપવા માગે છે, પણ સફળતા મળતી નથી.

૬. અનુવાદક ભાલણ

મુખ્યત્વે અનુવાદ-કહી શકાય તેવી કૃતિઓ તે સમશતી, નળાખ્યાન, કાદંબરી અને દશમ સ્કંધ છે. આમા 'સમશતી' તે શબ્દશ-અનુવાદ છે 'નળાખ્યાન' એ મહાભારત-આરણ્યક પર્વમાના નલોપાખ્યાનને આધારે સારાત્મક છે, પરંતુ દમયંતી-નળ વગેરેનાં વર્ણનોમાં 'નૈષધીયચરિત'ના કેટલાક સ્તોકોનો સહારો લેવામાં આવ્યો છે. 'કાદંબરી' સળગ અનુવાદ હોવા છતાં એમા કેટલુંક મૂળનું છોડી દેવામાં આવ્યું છે : વર્ણનો કંટાળાભરેલાં ન લાગે એ રીતે થોડા લાઘવથી, છતાં મૂળની ખૂબીઓને યથાશક્તિ જળવીને આપવામા આવ્યાં છે. 'દશમ સ્કંધ' પણ મૂળના સારાનુવાદ જેવો જ છે; બેશક, વચ્ચે વચ્ચે ભાલણે અથવા ભાલણનાં એ સંખ્યાપદ આત્મલક્ષી પદો કોઈ સંકલનાકારે ખાછળથી દાખલ કર્યાં છે. આપણે અહીં એ અનુવાદોમા જળવાયેલું એનું હીર નિહાળી જઈએ.

સમશતી :

'માર્ક'ડેયપુરાણ'મા આવતા સમશતી કે ચંડીઆખ્યાનના ૭૦૦ સ્તોકો-૧૩ અધ્યાયમાં છે તેનો પ્રથમ ચરિત્રના અધ્યાયોનાં ૫ કડવાં, મધ્ય ચરિત્રના અધ્યાયોનાં ૬ કડવા, અને છેલ્લા ચરિત્રના અધ્યાયોનાં ૧૪ કડવાં એમ ૧૩ અધ્યાયોનો ૨૫ કડવામાં એણે પદાનુવાદ કડવાબદ્ધ આખ્યાન-રૂપે આપ્યો છે. આમા ૧ લું કડવું ઉપક્રમાત્મક અને ૨૫ મું ('૩'જનું ૧૪ મું) ઉપસંહારાત્મક ફક્ત શ્રુતિમય છે અને ભાલણની એ સ્વકૃતિ છે. આખ્યાનપ્રકારની, આમ એણે આરંભમા કડવામાં જરા વિસ્તારથી, મંગળાચરણ આદિક કરવાની પ્રથા વિસ્તારી છે. અહીં કવિએ દીનતા બતાવવી જોઈએ-એ પણ પ્રહરિત્તે એણે બતાવી છે, જેમકે

"લયુ દીર્ઘ તાવ પ્રગથ માત્રા, સબ્દ છદ બહુ મર્મ,
ભાષાભેદ જાણુ નહિ ને નાના પેર કરિ-કર્મ ૧૦

બોલે ભાવે લક્ષિત આણી, આઈ, ગુણ તમારામાં સુખને તાલ્યે
નિર્વિખરણે એ ગ્રંથ રચના શેલસુતા-સુત પરણમું. ૧૧. ૧૫૮
(કડુ-૧૫૮)

અને પછી બીજા કડવાથી માઈકેય કવિ અને જૈમિનિના
સંવાદમાં કવિ આ કથાનો વિસ્તાર કરે છે. અહીં લાલણે જૈમિનિ
પોતા તરફથી ઉમેર્યો છે; માઈકેયપુરાણમાં તો માઈકેય કૌબટુકિ
ભાણુરિને દુર્ગાના માહાત્મ્યની આ કથા કહી સંભળાવે છે; જેમકે

કવિએ નવા કડવાના આરંભમાં મૂકેલા શબ્દો—

અષ્ટમે મનુ સૂર્યસુત જે સાવર્ણિ કેહેવાય,
વિસ્તારીને ઉત્પત્તિ તેની મુને કહો, ક્રૌંપિરાય.
માઈકેય વળતા બોલિયા : સાંભળ, જૈમિનિ, કહું,
ઉત્પત્ત્ય કારણ મનુ તણી વિસ્તારી જેવી લહું,
પ્રભાવ માહામાયા તણો, મન્યન્તરાધિપ જે થયો,
સાવર્ણિસુત મહાભાગ તે; શોક પૂર્વેના થયો.

સપ્તશતીમાં તો માઈકેયે ઉવાચ—‘માઈકેય બોલ્યાં : અને ત્યાં—

સાવર્ણિઃ સૂર્યતનયો યો મનુઃ કથ્યતેઽષ્ટમઃ ।

નિશામય તદુત્પત્તિ વિસ્તરાદ્ ગદતો મમ ॥

મહામાયાનુભાવેન યથા મન્યન્તરાધિપઃ ।

‘સ વમૂષ મહાભાગઃ સાવર્ણિતનયો રવેઃ ॥ ૨ ॥

ઉપરની ત્રીજી કડીના છેલ્લા ચરણને ‘તુને કહું, ક્રૌંપિરાય’
એમ કરી લેવામાં આવ્યાથી અને ૪ થી કડીની બેઠ લીટીને ૩ થી કડીની
ઉપર લઈ ‘સાંભળ, ભાણુરિ, કહું’ એટલા ફેરફારથી સીધો અનુ-
વાદ સાધી શકાય. આ બે પ્રલોકના અનુવાદમાં પણ બીજી રીતે
મૂળથી જરા પણ ખસ્યા વિના સીધો અનુવાદ જ આપ્યો છે અને
‘સૂર્યસુત’, ‘કેહેવાય’, ‘આઈમે’, ‘સાંભળ’, ‘ઉત્પત્તિ તેની’,
‘વિસ્તારી જેવી લહું’, ‘પ્રભાવ માહામાયા તણો’, ‘મન્યન્તરાધિપ’,
‘સાવર્ણિસુત’, ‘મહાભાગ’, ‘થયો’—એ સૂર્યતનયઃ કથ્યતે,

અષ્ટમઃ, નિશામય, તદુત્પત્તિ, વિસ્તરાદ્ ગદતો મમ (‘ ઠહું ’ એવ-
ડાય માટે ‘ લહું ’), મહામાયાનુમાવેન, મન્વન્તરાધિપઃ, સાવર્ણિ-
તનયઃ, મહાભાગઃ, વમૂય એનો સીધો અનુવાદ છે-ત્યાં ‘ મન્વ-
ન્તરાધિપ ’ તો એનો એ શબ્દ છે. સૂર્યસુતનો અનુવાદ ૩ છ કડીમાં
આવતો હોઈ ૫ મીમાં ‘ સૂર્ય ’ ને એવડાવ્યો નથી.

અહીં આપણે ખીન્ન ઠઠવાનો કાગ સરખાવી જઈએ ।

સ્વારોચિષેઽન્તરે પૂર્વ

ચૈત્રવંશસમુદ્રવઃ ।

પુરયો નામ રાજાભૂત

સમસ્તે ક્ષિતિમણ્ડલે ॥

તસ્ય પાલયતઃ સમ્યક્

પ્રજાઃ પુત્રાનિવૌરસાન્ ।

યમૂયુઃ કાત્રવો મૂળાઃ

કૌલાવિષ્ણુસ્તિન્નસ્તદા ॥

તસ્ય તૈરભવશુદ્ધ-

મતિપ્રતલદશ્વિનઃ ।

ન્યૂનૈરપિ સ તૈયુદ્ધં

કૌલાવિષ્ણુસિભિર્જિત ॥

તતઃ સ્વપુરમાયાતો

નિજદેશાધિપોઽભવત્ ।

ભાક્રાન્તઃ સ મહાભાગ-

સ્તૈસ્તદા પ્રયતારિમઃ ॥

અમાલ્યૈર્વલિર્મિર્દુષ્ટ-

દુર્વલસ્ય દુરાત્મભિઃ ।

કોશો વર્લં ચાપહતં

તન્નાપિ સ્વપુરે તતઃ ॥

તતો મૃગયાવ્યાજેન

હૃતસ્વામ્યઃ સ ભૂપતિઃ ।

પ્રકાકી હયમણ્ણ

જગામ મહાનં વનમ્ ॥

“ સ્વારોચિષ મન્વન્તર પૂર્વે

ચૈત્રવંશ નિશાળ;

સમસ્ત-ક્ષિતિમંડળ હુઓ

એક સુરય નામ ભૂપાળ. ૧

પ્રજા પુત્રની પેરે પાળે,

સમ્યક્ સુખી કીધું સહ;

તેણે સમે થયું થયા

એમજ રાય પૂઠે બહુ. ૭

તે એમજ સાથે યુદ્ધ માર્યું

ભૂપતિ અતિ બલિષ્ઠ;

ન્યૂન થકા તે પ્રાણે કાધો,

રાય પૂઠે બળ્યા પાપિષ્ઠ. ૮

દેશ તેણે વાંટિયો, નિજ

પુરી આવ્યો રાજન;

પછે દુષ્ટ થઈ આવી મળ્યા

તે રાપના પ્રધાન. ૯

રાજા છતાં સર્વ હરી લીધું,

તેનું સૈન્ય ને ભંડાર;

[વાર વંદી જોધને

ભૂપતે કર્યો વિચાર.] ૧૦

એકલો મૃગયા મસ કરી

હય ચડી ચાલ્યો ભૂપ.

સ તત્રાધમમદ્રાક્ષીદ્
દ્વિજવર્યમુમેધસઃ ॥

પ્રશાન્તશ્વાપદાકીર્ણ
મુનિશિષ્યોપશોમિતમ્ ॥

ગહન વનમાં પરવર્ષા
[ને દ્યામણુ થયુ રૂપ. ૧૧

સૈન્ય કેા સાથે નહીં,
એકલો દુઃખ મનમાં ધરે]
એમ કરતાં આવિયો જ્યા
મુમેધસૂ ઋષિ તપ કરે. ૧૨
(કડુ ૨ જી)

આશ્રમ દોઠો અતિ ભલો રે,
સુદર વૃક્ષનુ વન;
મુનિશિષ્ય શોભિત સહી રે,
જોધને હરખ્યે! રાજન ૧

અનુવાદમાં [] આપેલો ભાગ મૂળ કરતાં વધારે-વસ્તુને
વિશદ કરવા પૂરતો આપ્યો છે. ક્યાંક પ્રવલ જેવાનો ‘ દુષ્ટ ’ એવો
અનુવાદ જોવા મળે છે; આમાં મૂળના આશય તરફ એની દૃષ્ટિ સમજાય છે.

અહીં બીજા નમૂનાઓને જાહેર મહિષાસુરના વધથી પ્રસન્ન
થયેલા દેવોએ દુર્ગાની જે સ્તુતિ કરી છે તે ૪ થા અધ્યાયને જરા
સરખાવી લધ્યે :

શમ્ભાદયઃ સુરગણા નિહતોઽતિવીર્યે
તસ્મિન્નુરાત્મનિ સુરારિવલે ચ દેવ્યા ।
તા હુન્નુવુ. પ્રગતિનમ્રશિરોધરાસા
વારિભ પ્રહર્ષપુલકોદ્રમચારદેહાઃ ॥

દેવ્યા યયા તતમિદં જગદાત્મશક્ત્યા
નિ શેષદેવગણદાક્ષિણમૂહમર્ત્યા ।
તામન્નિક્રમખિલદેવમહર્ષિપૂજ્યા
મક્ત્યા નતા સ્મ વિદધાતુ શુભાનિ સાન ॥

“ તેણે સમે સુરગણ સહુકેા
ધ્વાદિક ત્યાં દેવજી,
સ્તુતિ કરવી આરંભી જ્યારે
મહિષાસુર હણિયો ખેનજી. ૧

રેમ જિભાં થયાં હર્ષે,
અંગાની કરે સેનજી;
નમે સુર શકાદિક સધળા
આનદે અનશ્ચમેનજી. ૨

દેવ સ્તવે સર્વ આનદ પામી :
અસુર તણેા યયો અંતજી,
તેહ રૂપને અમેા નમું છુ
શક સહિત બળરંતજી. ૩

યસ્યા પ્રભાવમતુઃ મયવાનનતો
તદ્વાદા દરથ નહિ વક્તુમઃ વચ્ચ ।
સા ચગિઠકાલિલજગત્પરિપાલનાય
નાશાય ચાશુભમયસ્ય મર્તિ કરોતુ ॥

યા શ્રી સ્વયં મુદ્રતિના મવનેષ્વલક્ષ્મી
પાપામના કૃતધિયા હૃદયેષુ બુદ્ધિ ।
શ્રદ્ધા સતા કુન્દજનપ્રમવસ્ય લજ્જા
તા ત્યા નતા સ્મ પરિપાત્ર્ય દેવિ વિશ્વમ્ ॥
કિં વર્ણયામ તવ રૂપમચિન્ત્યમેતત્
કિં ત્વાતિવીર્યમમુરક્ષયકારિ મૂરિ ।
નિં ચાહવેષુ ચરિતાનિ તવાતિ યાનિ
મર્તેષુ ટવ્યમુદેશગણાદિત્રેષુ ॥

હેતુ સમસ્તજગતા ત્રિશુભાપિ દોષે
ર્ન જ્ઞાયસે હરિહરાદિભિરપ્યપારા ।
સર્વાશ્રયાત્વિમિદં જગદશ્મભૂત
મવ્યાકૃતા દિ પરમા પ્રકૃતિસ્તવમાયા ॥

જેનો અતુન પ્રભાવ ન જાણે
અક્ષા હર ભગવાનજી,
તે ચડિકા અખિન જગતને
પાળના મર્તિ કરી સ્થાનજી ૪
અસુર તણો ભય નાશ કરો,
એ માયુ વરદાનજી,
અખિલ નજી તાર કેહેવાને
કોને નહિ કંઈ જ્ઞાનજી ૧
ધનનતને ધેર શ્રીશ્વ તુ
પાપામાને અરિદિજી,
સાધુપુરુષની અતિ તુ શ્રદ્ધા,
કૃત્યાની તુ બુદ્ધિજી ૬
કુળનત તેને તુ લજ્જા,
નભિયે જાણી સિદ્ધિજી, ૫
શુ નર્ણુવુ આઘરપતમાર ?
અર્ચિત્ય વીર્ય પ્રસિદ્ધજી ૭

વાદ કરવાની તાલીમ જેવો લાગે છે; ‘કાદંબરી’માં બતાવેલી શક્તિનાં હજી અહીં દર્શન નથી થતાં.

અનુવાદને અંતે ઉપસંહારમાં આપેલા કડવા રપ (‘૩’ જાનાં ૧૪) માં ‘મેં કહ્યું આખ્યાન’ એમ કહી આ અનુવાદને એ ‘આખ્યાન’ કહે છે, અને પછી ફલશ્રુતિ આપે છે. નવરાત્રિમાં ચંડીપાઠ કરવાના આપણા રિવાજનું આમાં સૂચન મળે છે :

“ નવરાત્રિમાં ઉત્સવ કરી, આખ્યાન ગાયે જેલ,
સંસારશુભ પામે પણ, દુઃખ ન દેખે તેલ ૭ ”

અહીં પણ ‘માક’ ઉચે જૈમિનિને કહ્યાં ‘એમ કહી ‘ભાગુરિ’ને બદલે ‘જૈમિનિ’ નું જ નામ આપે છે.

આ કાવ્યમાં યુદ્ધ વગેરેના પ્રસંગ આવે છે તે મૂલ્યાનુસારી હોઈ ખાસ ચમત્કારક નથી નીવડ્યા.

નળાખ્યાન :

‘નળાખ્યાન’ એ અનુવાદના અંશવાળી કૃતિ છે. આરંભમાં જ એણે, ‘નળાખ્યાન’માં કેનો કેનો સહારો લીધો છે એ જણાવ્યું છે; જેમકે—

“ પુણ્યશ્લોકકથારસ પીતાં અમૃત ખાદુ લાગે,
માહાકવિ શૃંગાર વરણુવો પૂર્વે જે માહાભાગે, ૭
આર્ણિક પર્વ સકલ-રસમોનો દષ્ટાતે એ માંડી,
ધર્મરાગને ધીરજ દેરા દેખાડી સમદાંડી. ૮ ”
(કડવું ૨ છું)

આમ મહાકવિ હર્ષના ‘નૈપધીયચરિત’નો અને મહાભારતના આરણ્યક પર્વનો રસમોળો કરી આ ‘આખ્યાન’ એણે બાંધ્યું છે. આમાં સંખ્યાબંધ સ્થળે ‘નૈપધીયચરિત’ના શ્લોકોનો સારાનુવાદ એણે સાંકળી લીધો છે. આ ‘આખ્યાન’ની કાવ્ય તરીકેની રાચકતા પાછળ આમ મુખ્ય મહારો ‘નૈપધીયચરિત’નો છે.

વાદ કરવાની તાલીમ જેવો લાગે છે; ‘કાદંબરી’માં બતાવેલી શક્તિનાં હજી અહીં દર્શન નથી થતાં.

અનુવાદને અંતે ઉપસંહારમાં આપેલા કડવા રપ (‘૩’ જાના ૧૪) માં ‘મેં કહ્યું આખ્યાન’ એમ કહી આ અનુવાદને એ ‘આખ્યાન’ કહે છે, અને પછી ફલશ્રુતિ આપે છે. નવરાત્રિમાં ચંડીપાઠ કરવાના આપણા રિવાજનું આમાં સૂચન મળે છે :

“નવરાત્રિમાં ઉત્સવ કરી, આખ્યાન ગાયે જેહ,
સ સારસુખ પામે ધણું, દુઃખ ન દેખે તેહ ૭”

અહીં પણ ‘માઈ’ ઉચે જૈમિનિને કહ્યાં, એમ કહી ‘ભાગુરિ’ને બદલે ‘જૈમિનિ’ નું જ નામ આપે છે.

આ કાવ્યમાં સુદ્ધ વગેરેના પ્રસંગ આવે છે તે મૂલ્યાનુસારી હોઈ ખાસ ચમત્કારક નથી નીવડ્યા.

નળાખ્યાન :

‘નળાખ્યાન’ એ અનુવાદના અંશવાળી કૃતિ છે. આરંભમાં જ એણે, ‘નળાખ્યાન’માં કેનો કેનો સહારો લીધો છે એ જણાવ્યું છે; જેમકે—

“પુણ્યશ્લોકકથારસ પીતા અમૃત ખાદૂ લાગે,
માહાકવિ શૃંગાર વરણવો પૂર્વે જે માહાલાગે, ૭
આર્ણિક પર સકલ-રસમોલો દદાતે એ માડી,
ધર્મરાગને ધીરજ દેના દેખાડી શમદાંડી ૮”
(કડનું ૨ છું)

આમ મહાકવિ હર્ષના ‘નૈવધીયચરિત’નો અને મહાભારતના આરણ્યક પર્વનો રસમોળો કરી આ ‘આખ્યાન’ એણે બાંધ્યું છે. આમાં મંજ્યાબંધ રચણે ‘નૈવધીયચરિત’ના શ્લોકોનો સારાનુવાદ એણે સાકળી લીધો છે આ ‘આખ્યાન’ની કાવ્ય તરીકેની રાચકતા પાછળ આમ મુખ્ય સહારો ‘નૈવધીયચરિત’નો છે.

સ્વ. રામલાલ મોદીએ ‘ નળાખ્યાન ’ ની એમની લખેલી ટીકામાં આવાં સ્થળ તારવી આપ્યાં છે. આવાં કેટલાક મહત્ત્વનાં સ્થાન અહીં જોઈ જઈએ. એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ‘ નૈષધીયચરિત ’ના શ્લોકો પણ એ મહાભારતના બૃહદ્વેદ ઋષિના મુખમાં મૂકે છે. ૩ જા કડવાને અંતે વનમાં યુધિષ્ઠિરને થયેલા અર્જુનના વિરહના શોકને ટાળવા બૃહદ્વેદ આ કથાનો ઉપક્રમ કરી ૪ થા કડવાથી નળની કથા કહેવા માગે છે. અહીં નળનું વર્ણન કરતી વેળાએ ‘ નૈષધીયચરિત ’ ની કેટલીક કથનાઓનો આશ્રય કરી લે છે; જેમકે—

“ નલ શિરિ એ અબોડા બાંધ્યા, કરતા તાં મલ્લસ્નાન.
 શામ કલક રલાં શિરિ બિ, એ જાણુ, રાય, નિદાન. ૩
 વિદિયા મેરુ માહાગિરિ નામ્મુ પાત તણિ તાં પાણિ,
 તુ થં દાન કથું” મિ મહીમાંહાં, મનિ મોટી એ કાણિ. ૮
 બ્રાહ્મણિ તાં વરણ કરતાં સિધુ ન થુ મારુઆડિ,
 તુ થં પુણ્ય કથું” મિ મનથં ચિંતા પામિ હાડિ. ૬ ”
 (કડવું ૪ થું)

વિમજ્ય મેરુર્ન ચર્ધિસાત્કૃતો ન સિન્ધુરત્સર્ગજલઙ્ગયૈર્મેદઃ ।

જમાનિ તત્તેન નિજાયશોડ્યુગં દ્વિફાલબદ્ધાશ્ચિકુરાઃ શિરઃસ્થિતમ્ ॥
 (નૈ. ચ. ૧-૧૬)

“ મેરુપર્વતના દુકડા કરી ચાવકોને સોંપી આપ્યા નહિ અને દાન આપવા નિમિત્તે પાણી મૂકવાની ક્રિયાથી સિંધુને ઠોરી જમીન કરી નાખ્યો નહિ. આ બે પોતાને અપયથ આપનારાં છે એમ જાણે કે માથા ઉપર સેંથીની બેઠ બાજુઓ પાડી છે એનાથી એણે માન્યું. ”

ભાલણે ‘ મલ્લસ્નાન ’ ‘ બે અબોડા ’ ‘ શ્યામકલક ’ એ વગેરે વિશદતા અર્પવા પોતા તરફથી ઉમેર્યાં છે.

“ ચંદ્ર સૂર્ય પાખવિ કુડાવૂ થાઇ હિ વરસાતિ,
 તિહાં કપના માહાકવિનિ મનિ એહવી આવિ વાતઃ ૧૦

નલના તેજસ્વિયુ સૂર્ય, યશસ્વિ શશિ દેખી,
 મહા સાચા જૂઠા જૂઠ અતરંગતિ ઉવેખી. ૧૧
 નિમ નામું જૂઠું જાણિ તે વાણિક લેખને વાલિ,
 તિમ ખાતાએ જૂઠા જાણી રવિશશિનિ કુડાવિ. ૧૨ ”
 (કડવુ ૪ થું)

તદોજસ્તદશસઃ સ્થિતાવિમૌ વૃથેતિ ચિંતે કુરુતે યદા યદા ।
 તનોતિ ભાનોઃ પરિવેષકૈતવાત્તદા વિધિઃ કુળ્લનાં વિધોઽપિ ॥
 (નૈ. ચ. ૧-૧૪)

નળરાજનાં બળ અને ઓજસ્ સ્થિતિ કરેલાં હોઈ આ સૂર્ય
 અને ચંદ્ર કશા કામના નથી એમ જ્યારે જ્યારે બ્રહ્મા ચિત્તમાં
 વિચારે છે ત્યારે ત્યારે બ્રહ્મા એ સૂર્યચંદ્રનાં કુંડાળાંને બહાને એ
 બેઉને મીંડવી લે છે (ફરતી રદબાતલ સૂચવતી ગોળ લીટી કરે છે).

ભાલણુ અહીં વર્ષાઋતુમાં સૂર્યચંદ્રને ફરતે થતાં કુંડાળાંની
 સ્પષ્ટતા સૂચવી ‘મહાકવિ’ હુપ્ શી કલ્પના કરે છે એના તરફ
 ધ્યાન દોરી પછી શ્લોકાનુવાદ સાધે છે, જેમાં જૂઠા નામામાં મંડાયેલા
 આંકને વેપારી મીંડવે છે એ કલ્પના પોતા તરફની ઉમેરે છે.

આ પછી પાંચમા કડવામાં દમયંતીના વર્ણનમાં પણ—

“ નારી સરવનિ દમિ કામિની સુદર તાં અલિરામ,
 તેહવું જોઈ તેણિ પાડયું દમયતી તે નામ. ” ૩

સુવનત્રયસુભ્રુવામસૌ દમયન્તી કમનીયતામદમ્ ।
 સદિયાય યતસ્તન્નુશ્રિયા દમયન્તીતિ તતોઽમિષાં દધૌ ॥
 (નૈ. ચ ૨-૧૮)

‘ત્રણે ભુવનની લલિત-લવાંવાળી રમણીઓની કમનીયતાના
 મદને દબાવતી એવી એ પોતાની દેહકાંતિથી પ્રગટ થઈ, માટે
 એણે દમયન્તી એવું નામ ધારણ કર્યું.’

પૂર્વાર્ધ સ્પષ્ટ નથી : ‘કામિની દમયંતી સુંદર અને અલિરામ

હોઈ સર્વ નારીને દમે છે ' એમ ભાલણ કહેવા માગે છે જે નૈપ
ધીયચરિતકારની યોજનાને અનુકૂળ નથી.

વળી—

“વેખાઈ યાદિ વદન જ રચિઈ ત્યાહારિ સાર મનુન હરિઈ
તર લીધી તાંહા ખાણુ થઈ છિ, મુખ મનોહર કરિઈ.” ૪

હવસારમિવેન્દુમળહલં દમવન્તીવદનાય વેષસા ।

કૃતમધ્યવિલં વિલોકયતે ધૃતગમ્भीરચનીચનીલિમ ॥

(નૈ. ચ ૨-૨૫)

‘દમચંતીના મુખની રચના કરવા માટે બ્રહ્માએ જાણે કે ચંદ્ર-
મંડલમાંથી સાર હરી લીધો અને તેથી વચ્ચે મોટું કોતર પડી
ગયું હોય અને જાણે કે આકાશમાં કોઈ જાડી ખાણુની ઠાળાશ
એણે ધારણ કરી હોય એવું ચંદ્રમંડળ દેખાય છે.’

ભાલણે ‘તર’ની કલ્પના પોતે ઉમેરી છે.

‘મુષ્ટિ ઉદર ભર્ષુ વેખાઈ અંગુલિનું એધાણુ,
ત્રિવળી પ્રગટ થઈ પ્રેમદાનિ પ્રતક્ષ એહ પ્રમાણુ ૫”

ઉદરં નતમધ્યપૃષ્ઠતામ્ફુટદદ્વૃષ્ઠપદેન મુષ્ટિના ।

○ ચતુરજ્જુલમધ્યનિર્ગતત્રિવલિભ્રાજિ કૃતં દમસ્વસુઃ ॥

(નૈ. ચ. ૨-૨૪)

‘વચ્ચેનો ભાગ નમેલો છે તેવી પેટની સપાટીથી જેમાં અંગૂઠાનું
સ્થાન પ્રગટ થયું છે તેવી મૂઠીથી બ્રહ્માણે ચાર આંગળીઓના
મધ્યમાંથી નીકળેલી ત્રિવલિથી શોભતું હોય તેવું દમચંતીનું પેટ કયું.’

ભાલણે ‘પેટ’ને બદલે ત્રિવલિ’ને અહીં વિષય માન્યો છે.

“કળરી-પિહિસાર મયુરનુ વક્તાં આ વિધિ પાશ;
અર્ધચદ્ર દર્ષ શિખિ કાદયુ, પૂછ પુષ્પપ્રકાશ ” ૬

अस्याः कचानां शिखिनश्च किं नु विधिं कलापौ विमतेरगाताम् ।
तेनायमेभिः किमपूजि पुष्पैरमर्त्सि दत्ता स किमर्धचन्द्रम् ॥

(નૈ. ચ ૩-૨૨)

“દમયંતીના અંબોડો અને મોરનો પીછભાર મતભેદને લઈ (પોતામાં કોણુ શ્રેષ્ઠ છે એ અઘડે) બ્રહ્માણ પાસે ગયા; ત્યાં જાણુકે બ્રહ્માણએ દમયંતીના કેશકલાપને કૂલોથી વધાવ્યો અને જાણુકે મોરને અર્ધચંદ્ર (એનાં પીછાંમાં છે એ ઉપરથી કલ્પના) લઈ હાંકી કાઢ્યો !”

ભાલણુ ઉત્તરાર્ધમાં ‘હકીકત’ કહી છે—એ ઉત્પ્રેક્ષા જોઈયે.

‘નળાખ્યાન’માં આવાં બીજાં નીચેનાં સ્થાન છે કે જ્યાં ભાલણુ ‘નૈવધીયચરિત’નો આશ્રય લઈ વર્ણન સાધ્યાં છે; જેવાં કે .

કડવું ૬-કડી ૮-૯	નૈ. અ. ૧-૧૨૨
„ -કડી ૧૩-	„ ૧-૧૩૦
„ -કડી ૧૬-૧૭	„ ૧-૧૩૫
કડવું ૭-કડી ૩	„ ૨-૪૮
„ -કડી ૪	„ ૨-૬૨
કડવું ૮-કડી ૯-૧૦	„ ૪-૭૧
„ -કડી ૧૧-૧૨	„ ૪-૬૬, ૬૫
„ -કડી ૧૩	„ ૪-૫૧
„ -કડી ૧૪	„ ૪-૪૮
કડવું ૯-કડી ૨૦-૨૧	„ ૫-૬૬
કડવું ૧૦-કડી ૨-૩	„ ૫-૧૨૧
„ -કડી ૧૨	„ ૫-૧૨૧, ૧૨૬, ૧૩૩
„ -કડી ૧૬	„ ૫-૮૮
„ ૧૧-કડી ૩	„ ૬-૧૩
„ -કડી ૧૩	„ ૬-૧૩
„ -કડી ૧૯	„ ૮-૧૦૪
„ -કડી ૨૫	„ ૬-૩૩
„ -કડી ૨૭	„ ૬-૪૪
„ -કડી ૨૮-૨૯	„ ૬-૪૫

„	-કડી ૩૪-૩૫	„	૯-૩૫
„	-કડી ૩૬	„	૯-૪૯
„	-કડી ૪૦	„	૯-૫૬,૩૦
„	-કડી ૮૮	„	૧૭-૧૬૩
„	-કડી ૯૨	„	૧૭-૧૬૭
„	-કડી ૯૪	„	૧૭-૧૮૨

એણે ‘નળાખ્યાન’ના આરંભમાં ‘નૈયથ ચંપૂ માહાભારતમાં કવિ કીરતિ અતિ લીધી’ એમ “ચંપૂ = નલચંપૂ” ત્રિવિક્રમ ભટ્ટનું પણ એણે વાચ્યું હતું. અને ‘કાદંબરી’ના વાચનમાંથી જેમ ‘નળાખ્યાન’માં કોઈ કોઈ વિચાર લીધા છે તેમ ‘નળચંપૂ’માંથી પણ લીધા છે. ‘કાદંબરી’માં અઢોઢ સરોવરના વર્ણનમાં ‘સ્વચ્છતયા મુનિમનોમિરિચ’ (પૃ. ૧૨૨-છેલ્લી લીટી) જેવો વિચાર જેમ કડવા પદમાં નળ ‘નિર્મળ સાધુ તણા મન શરીષૂ’ સરોવરજલ જેઈ હરખ્યો છે, તેમ યુધિષ્ઠિરને હંસપિચ્છતળાઈ પણ કહણ લાગતી બતાવી છે (નળા. કડવું ૩-૫) આ હંસપિચ્છતળાઈને ખ્યાલ ખાલણે ‘નલચંપૂ’માંથી લીધો છે-જ્યાં દમયંતીને એવી તળાઈ પણ કકંઈ લાગતી કહી છે, જેમકે ‘ન ચ મગચિદુચ્છદંસત્તલિકા-તલ્પેષ્વપિ કોમલકપોલાવૃષ્ઠમમાજિ નિદ્રાસુખમનુભવતિ (પૃ ૧૩૨)- કૂણા ગાલને ટેકો આપનારી હંસપિચ્છતળાઈ ઉપર પણ એ નિદ્રાસુખ અનુભવતી નથી’ ભાલણને આ ‘હંસપિચ્છતળાઈ’ની જે લગની છે તેને લઈ ‘કાદંબરી’માં જ્યાં ‘તુહિનગિરિશિલાતલસદશશયનેન (પૃ. ૧૭)-હિમગિરિના શિલાની સપાટી જેવી શય્યા ઉપર’ છે ત્યાં ભાલણ ‘એજિ સૂતાં કહિણ લાગતી, હંસપિચ્છ તલ્પાઈ’ એમ કહે છે.

એક બીજા પ્રસંગમાં-જ્યારે (કડવું ૧૦-૨) નળની પાસે ઇદ્રાદિ દેવો હૂતપણું માગવા આવે છે ત્યારે—

“લાજિ રીસ નીચા નમે, ચાચવૂ અતિ હયુઆપણ,

ચ કરિ છુ મન વસિ નહીં કે તેજ દાન્યુ તે તણ ર”

એને માટે 'નલયંપૂ'માં—

કિંતુ લઘવતિ પુરુષં સ્વમુખેનાર્વિમાવો (પૃ. ૧૪૮) જે દમ-
યંતી પામે યાચના કરવાના નિમિત્તમાં નળને મળતી વેળા સૂચ-
વાય છે એટલો તક્ષવત છે.

આવું કોઈકોઈ જ સામ્ય મળે છે; બાકી ભાલણે 'નલયંપૂ'ના
કથાક્રમનો તો સ્પર્શ જ કર્યો નથી; 'નૈષધીયચરિત'ના તો પ્રસંગો-
પાત્ત શ્લોકો અનૂદિત કરી લીધા છે, જે ક્રમ સ્પીકાર્યો છે તે
તો મહાભારત-આરણ્યક પર્વમાંના 'નલોપાખ્યાન'નો જ છે, અને
સામાન્ય રીતે 'નૈષધીયચરિત'ના શ્લોકોના લીધેલા અતુવાદ સિવાય
માં એકંદરે મહાભારતને વળગી રહે છે. આમ છતાં કયાંક મહા-
ભારતમાં નથી તેવી વાતો પણ ભાલણે આપી છે. એવાં સ્થાન
અતિસંક્ષેપમાં અહીં જોઈ જવાં હીક પડશે.

કડવું ૨ : ૧૩ મી કડીમાં :

“ત્વાહાર પછી તૂ નિ તો અર્જુન સાદામ્ય ગ્રીષ્મઘીશ,
એક યઈ દુર્યોધન બિપર બિતારબ્યો સવિ રીસ ૧૩”

કડવું ૩ : કડી ૬ થી ૧૩ વચ્ચે બૃહદ્વ્ય કુખિયા ગણાવે છે તે
ભાલણનું ઉમેરણ છે.

કડવું ૪ : અસંખ્ય જિહ્વા હોય તો જ નળના ગુણ કહી શકાય
એવું વિધાન. (૧૩ મી કડી)

કડવું ૫ : ભાલણ ઉમેરે છે કે (કડી ૭-૧૩) અગ્નિશર્મા નામનો
બ્રાહ્મણ આવી દમયંતીને નળ વિશે અને નળ પાસે
જઈ દમયંતી વિશે અનુરાગ ઉત્પન્ન કરાવે છે.
બાકી 'સં. મહા'માં તો એકબીજાને બિડતી વાતો
મળ્યાનું જ મળે છે. ૧૪ મી કડી નળ 'આનંદ ભારિ
અતિ હરણી' ઉપવનમાં આવે છે ત્યારે મહા'માં
વિરહથી આવ્યો છે.

કડવું ૬ : મહા૦ માં આકાશવાણી થયાનું મળે છે ત્યારે અહીં તો હંસ 'મનુષ્યવાચ્યાયિ' બોલ્યો છે. નળના હાથમાં પકડાતાં હંસની ચિંતા (૧૩-૧૮) ભાલણની આગવી; એ જ રીતે હંસ 'પ્રાણુદાન તિ મુક્તિ દીધું તે ઓશીકલ યાંજી' (કડી ૧૬) એમ કહે છે એ પણ.

કડવું ૭ : પ્રસંગની રજૂઆત કરવાની ફરીત ભાલણની સ્વતંત્ર, એવું જ હમયંતી હંસ ઉપર બોલણી નાખે છે એ પણ.

કડવું ૮ : કડી ૧-૭ નું નિરૂપણ સ્વતંત્ર પદ્ધતિનું. બાકીના વિરહ-વર્ણનમાં પણ 'નૈષધીયચરિત' ઉપરાંતનું સ્વતંત્ર.

કડવું ૯ : નારદ અને પર્વત ઇંદ્રસદનમાં ગયા પછી કડી ૧૦-૧૫ ની વાતચીત ભાલણની પ્રાસંગિક નવી કૃતિ. છેલ્લી કડીમાં 'અર્થા ન જુધ દોખ' એ વિધાન સ્વતંત્ર.

કડવું ૧૦ : 'લાજિ શીસ નીચાં નમે. યાચવું અતિ હલુઆપણું. શું કરિ જુ મન વશિ નહીં, તે જ ઢાંકયું તે તણું. વગેરે એ ૩ કડી-આમ પ્રસંગાનુકૂલ ભાલણનું ઉમેરણ. 'કુણે તે દીકું નહીં' (કડી ૨૫), ત્યારે મહા૦ માં દાસીઓએ બોયાનું મળે છે.

૧

કડવું ૧૧ : કડી ૧-૫ માંનું દીખળ વગેરે સ્વતંત્ર. કડી ૬-૧૪ નો વર્ણનાપ્રકાર સ્વતંત્ર. કડી ૬૩ માં 'દેવ, તહો પિતાનિ ઠારિ; પુત્રી સાથે જુ બ્યલિચાર!' એ કથન-પ્રકાર ભાલણનો જ. કડી ૭૮ માં સંતતિપ્રાપ્તિનું સૂચન ભાલણનું જ. કડી ૮૭-૯૪ માંનું નળની ધર્મી પ્રજાનું વર્ણન ભાલણનું સ્વતંત્ર.

કડવું ૨૨ : આરંભમાં આવતું વણજરાઓની પીડાનું વર્ણન ભાલણનું સ્વતંત્ર (કડી ૧-૪). તેમ 'આગલિ જતાં બ્રાહ્મણ કેરુ મ્યલિયુ સંગ જુ' (કડી ૫) વગેરે સ્વતંત્ર.

કડવું ૨૩ : મહાં મા કર્કોટકને શાપ દેનાર મહર્ષિ કહ્યો છે, ત્યારે ભાલણ 'તાપસ' કહે છે. કડી ૨૮ મીમા 'દશ સહસ્ર વેતન પરિક્રિયું' એ વિધાન સ્વતંત્ર; મહાં મા તો 'ઓ' નો પગાર મળે છે.

કડવું ૨૪ : કડી ૫ મીમાં બીજા બ્રાહ્મણો તો પાછા આવ્યા ને સૂધ ન મળ્યાનું કહ્યું એ વિગત મહાં માં નથી. બેશક, અ. ૬૫ ના પ્રશ્ન નં. ૩૦૫ માં છે.

કડવું ૨૬ : સુદેવ વધામણી લઈને આવ્યા પછી માતા સમક્ષ દમયંતી પોતાની આપવીતી કહે છે તે ભાલણનું અહીં સ્વતંત્ર ઉમેરણ.

કડવું ૨૭ : કડી ૨૩-૨૬ વચ્ચેનું માતા પ્રતિ દમયંતીનું પિતાને જાણ ન થાય તેવી રીતનું નજીવ સુદેવ દ્વારા તેડાવવાનું કથન ભાલણનું સ્વતંત્ર.

કડવું ૩૦ : દમયંતીને પામ્યા પછી કુંડિનપુરમાં એક વર્ષ રહ્યાનું (કડી ૨૬ માં) ભાલણ કહે છે તે મહાં માં નથી.

ઉપરના પ્રસંગોમાં ભાલણે છૂટ લીધી છે; આ કવિસંપ્રદાયને અનુસરી સ્વતંત્ર નિરૂપણ કર્યું છે. ભાલણ 'સપ્તશતી' માં સાદો અનુવાદક છે—એને સ્થાને 'નળાખ્યાન' માં એ સાચો આખ્યાનકાર બનવા પ્રયત્ન કરે છે, વિભિન્ન ગેય દેશીઓથી એ આખ્યાનનો જમાવ કરે છે.

દશમ સ્કંધ : 'દશમ સ્કંધ' એ ભાલણનો આખ્યાન-કોટિમાં આવી શકે તેવો એક મોટો પ્રયત્ન છે. ભીમે 'હરિલીલાપોડશકલા' માં આપું ભાગવત ઉતાર્યું છે, બ્યારે કેશવદાસ હૃદેરામે 'કૃષ્ણ કીડાકાવ્ય' માં 'દશમ સ્કંધ' ની કથા સ્વતંત્ર રીતે વિસ્તારી છે આ બંને કવિઓના વચગાળામાં ભાલણનો 'દશમ સ્કંધ' ઉપરનો પ્રયત્ન છે. 'દશમ સ્કંધ' માંના એના 'પદકાર ભાલણ' વાળા પ્રકરણમાં જે પદો તારવી લેવામાં આવ્યા છે તેને અલગ રાખવામાં આવે-

કંઠુ' ૬ મહાં મા આકાશવાણી થયાનું મળે છે ત્યારે અહીં તો હંસ 'મનુષ્યવાચાધિ' બોલ્યો છે નળના હાથમાં પકડાતા હંસની ચિંતા (૧૩-૧૮) ભાલણની આગવી, એ જ રીતે હંસ 'પ્રાણુદાન તિ મુજ્જતિ દીપ્તે તે ઓશીકલ થાભિ' (કડી ૧૬) એમ કહે છે એ પણ.

કંઠુ' ૭ : પ્રસંગની રજૂઆત કરવાની ફરીત ભાલણની સ્વતંત્ર. એવું જ દમયંતી હંસ ઉપર ઓઢણી નાખે છે એ પણ

કંઠુ' ૮ : કડી ૧-૭ નું નિરૂપણ સ્વતંત્ર પદ્ધતિનું. બાકીના વિરહ-વર્ણનમાં પણ 'નૈષધીયચરિત' ઉપરાતનું સ્વતંત્ર.

કંઠુ' ૯ : નારદ અને પર્વત ઇંદ્રસહનમાં ગયા પછી કડી ૧૦-૧૫ ની વાતચીત ભાલણની પ્રાસંગિક નવી કૃતિ. છેલ્લી કડીમાં 'અર્થો ન જુદા દોષ' એ વિધાન સ્વતંત્ર.

કંઠુ' ૧૦ : 'લાજિ શીસ નીચા નમે. યાચૂં અતિ હલ્લુઆપણું. શૂં કરિ જુ મન વચિ નહીં, તે જ હાકયૂં તે તણું. વગેરે એ ૩ કડી-આમ પ્રસંગાનુકૂલ ભાલણનું ઉમેરણ 'કુણે તે દીકું નહીં' (કડી ૨૫), ત્યારે મહાં મા દાસીઓએ જોયાનું મળે છે.

કંઠુ' ૧૧ : કડી ૧-૫ માનું ટીખળ વગેરે સ્વતંત્ર કડી ૬-૧૪ નો વર્ણનાપ્રકાર સ્વતંત્ર. કડી ૧૩ માં 'દેવ, તક્ષો પિતાનિ હારિ; પુત્રી સાથે શુ વ્યભિચાર!' એ કથન પ્રકાર ભાલણનો જ. કડી ૭૮ માં સંતતિપ્રાપ્તિનું સૂચન ભાલણનું જ. કડી ૮૭-૯૪ માનું નળની ધર્મી પ્રજાનું વર્ણન ભાલણનું સ્વતંત્ર

કંઠુ' ૨૨ : આરંભમાં આવતું વણુભરાઓની ખીડાનું વર્ણન ભાલણનું સ્વતંત્ર (કડી ૧-૪). તેમ 'આગલિ જાતા બ્રાહ્મણ કેરુ મ્હલિયુ સંગ છ' (કડી ૫) વગેરે સ્વતંત્ર

ભાલણુ છપાયેલા ૭ મા કડવામાં મૂળને અનુસરી વિષ્ણુએ યોગમાયાને આદેશ કરી સાતમો ગર્ભ દેવકીના ઉદરમાં ખેંચી નંદરાયને ત્યાં રહેલી રાહિણીના ઉદરમાં મુકાવડાવે છે. ભાલણુ આ પ્રસંગ પોતાની બાનીમાં જરા વધુ રસિક રીતે મૂકે છે. ૮ મું કડવું ગર્ભમાં શ્રીકૃષ્ણનું પધારવું નિરૂપે છે. અહીં મૂળનો ભાવ ભાલણુ સંક્ષેપમાં કેમ સમાવે છે એ જોઈએ :

તતો જગન્મજ્જલમચ્ચુતાર્ણ
સમાહિત શરુતેન દેવૌ ।
વધાર સર્વાત્મકમાત્મભૂત
કાષ્ઠા યથાનન્દકર મનસ્તઃ ॥૧૮॥

“ આદ્ય વિષ્ણુ દેહ ધર્યો
વસુદેવના ધરમાંય હો;
દેવકીના ઉદરમાંહે,
આવિયા વૈકુંઠરાય હો. ૨

જાણીએ પૂર્વ દિશથી,
ઉદે આદિત્ય પામિયો;
તિમ દેવકીના વદન ઉપર,
તેજનો જલકો થયો. ૩ ”

પૂર્વ દિશા સૂર્યને ધારે તેમ દેવકીએ સર્વાત્મકભૂત ભગવાનને ગર્ભમાં ધારણુ કર્યો. આ પ્રસંગને વધુ ઉજ્જવલ કરી ‘ દેવકીના વદન ઉપર તેજનો જલકો થયો ’ શબ્દોમાં ભાલણુ નિરૂપે છે.

આવા કવચિત્ અનુસરણુ સિવાય ભાલણુ સ્વતંત્ર શબ્દોમાં મૂળને અનુકૂળ કથાભાગ જ આપ્યે જાય છે. ખીલ અધ્યાયનો સમૃદ્ધ શ્રદ્ધાદિસ્તુતિભાગ જતો કરી કડવા ૧૦ મામાં ભાલણુ અવતારની માત્ર ટૂંકમાં મહત્તા જ બતાવે છે. કડવા ૯ મામાંની કંસના દુષ્ટ ભાવના ત્યાગની અને પછી મનમાંની ખીકને લઈને મનમાં એવી ગોઠવણી કે કારાગારના સેવકોને હુકમ આપેલો હોઈ દેવકીને પુત્ર-પ્રસવ થતાં એ લોકો આવી બળર આપશે ને પોતે પછી એ પુત્રને પણ પૂરો કરી નાખશે વગેરે—ભાલણુ સ્વતંત્ર રીતે જ નિરૂપતો લાગે છે.

આગળ ચાલતાં પણ ભાલણુ ‘ દશમ સ્કંધ ’ના સમૃદ્ધ પ્રસંગોને

તો બાકીનાં પદ મોટા ભાગનાં કડવાના રૂપમાં છે અને સંક્ષેપમાં 'દશમ સ્કંધ'ની કથા સાદા આખ્યાનના રૂપમાં રજૂ થાય છે, જેમાં ભાલણ કોઈ વિશેષ ચમત્કૃતિ આપતો નથી. નમૂના તરીકે આપણે અહીં પ્રથમનાં કેટલાક કડવાં તપાસી જઈએ.

અધ્યાય ૧ : એમાં શ્રીકૃષ્ણચરિત્રકથનનો આરંભ, દેવકી-વસુદેવનો વિવાહ, દેવકીને હણવાને માટે તૈયાર થયેલા કંસને વસુદેવ સામથી સમજાવે છે અને દેવકીને બચાવી લે છે, કંસ દેવકી અને વસુદેવને કારાગારમાં નાખે છે, અને દેવકીના છ પુત્રોને કંસ મારી નાખે છે.

ભાલણે કડવા ૧ લામાં પોતા તરફની ઇષ્ટસ્તુતિ ઉમેરી પછી પરીક્ષિતના પ્રશ્ને શુકદેવ શ્રીકૃષ્ણચરિત્રકથનનો આરંભ કરે છે, જેમાં વસુદાના ભાર વિશેનું ભાગવતાનુકૂલ વર્ણન કડવા ૨ જામાં (છપાયેલામાં આ રહી ગયું છે—હાથપ્રતોમાં છે) આપી, (છાપેલાના) ૨ જા કડવામાં દેવકી-વસુદેવનો વિવાહ અને વિદાય વખતે કંસ આકાશવાણી સાંભળી દેવકીને મારવા તૈયાર થાય છે એ આપે છે; છાપેલા ૩ જા કડવામાં કંસને વસુદેવ સમક્ષ સમજાવ્યાનું આપે છે. ૪ થા કડવામાં વસુદેવ-દેવકી ઘેર આવ્યાં ને પહેલા કીર્તિમાન પુત્રનો જન્મ થયો છે અને વસુદેવ એ પુત્ર કંસ પાસે લઈ આવે, છે : એને પાછો મોકલ્યા પછી નારદનું આવવું ને એની ભક્ષેરણી પછી કંસનું વસુદેવને ફરી તેડાવવાનું નિરૂપે છે. ૫ મા કડવામાં કીર્તિમાનને ઠાર મારી વસુદેવ-દેવકીને કારાગારમાં નાખે છે. ૬ ઠા કડવામાં કંસ અસુરોને તેડાવીને યાદવોને હેરાનપરેશાન કરવાનું સૂચવી દેવકીના બીજા પાંચ પુત્રોને ઠાર મારે છે; અહીં હવે દેવકીને સાતમો ગર્ભ રહે છે.

અધ્યાય ૨ : આમાં બલરામનો જન્મ, દેવકીના ગર્ભમાં રહેલા શ્રીકૃષ્ણની બ્રહ્માદિ દેવોએ કરેલી સ્તુતિ, ને એમના તરફથી દેવકીને આશ્વાસન.

ભાલણુ છપાયેલા ૭ મા કડવામાં મૂળને અનુસરી વિષ્ણુએ યોગમાયાને આદેશ કરી સાતમો ગર્ભ દેવકીના ઉદરમાં ખેંચી નંદરાયને ત્યાં રહેલી રાહિણીના ઉદરમાં મુકાવડાવે છે. ભાલણુ આ પ્રસંગ પોતાની બાનીમા જરા વધુ રચિક રીતે મૂકે છે. ૮ મું કડવું ગર્ભમાં શ્રીકૃષ્ણનું પધારવું નિરૂપે છે. અહીં મૂળનો ભાવ ભાલણુ સંક્ષેપમાં કેમ સમાવે છે એ જોઈએ :

તતો જગન્મહાલમચ્યુતાશં
સમાહિતં શ્વસુતેન દેવો ।
દધાર સર્વાત્મકમાત્મભૂતં
કાષ્ઠા યથાનન્દસ્ત્ર મનસ્તઃ ॥૧૮॥

“ આઘ વિષ્ણુ દેહ ધર્યો
વસુદેવના ધરમાંય હો;
દેવકીના ઉદરમાંહિ,
આપિયા વૈકુંઠરાય હો. ૨

જણીએ પૂર્વ દિશથી,
હૈ આદિત્ય પામિયો;
તિમ દેવકીના વદન ઉપર,
તેજનો જલકો થયો ૩ ”

પૂર્વ દિશા સૂર્યને ધારે તેમ દેવકીએ સર્વાત્મકભૂત ભગવાનને ગર્ભમાં ધારણ કર્યા. આ પ્રસંગને વધુ ઉજ્જવલ કરી ‘ દેવકીના વદન ઉપર તેજનો જલકો થયો ’ શબ્દોમા ભાલણુ નિરૂપે છે

આવા ઠવચિત્ અનુસરણુ સિવાય ભાલણુ સ્વતંત્ર શબ્દોમાં મૂળને અનુકૂળ કથાભાગ જ આપ્યે જાય છે. ખીજા અધ્યાયનો સમૃદ્ધ પ્લક્ષાદિસ્તુતિભાગ જતો કરી કડવા ૧૦ મામાં ભાલણુ અવતારની માત્ર ટૂંકમાં મહત્તા જ બતાવે છે. કડવા ૯ મામાંની કંસના દુષ્ટ ભાવના ત્યાગની અને પછી મનમાંની બીકને લઈને મનમા એવી ગોઠવણી કે કારાગારના એવકોને હુકમ આપેલો હોઈ દેવકીને પુત્ર પ્રસવ થતાં એ લોકો આવી ખબર આપશે ને પોતે પછી એ પુત્રને પણ પૂરો કરી નાખશે વગેરે-ભાલણુ સ્વતંત્ર રીતે જ નિરૂપતો લાગે છે.

આગળ આલતાં પણ ભાલણુ ‘ દશમ સ્કંધ ’ના સમૃદ્ધ પ્રસંગોને

તેા બાકીનાં પદ મોટા ભાગનાં કડવાંના રૂપમાં છે અને સંક્ષેપમાં 'દશમ સ્કંધ' ની કથા સાદા આખ્યાનના રૂપમાં રજૂ થાય છે જેમાં ભાલણુ કોઈ વિશેષ ચમત્કૃતિ આપતો નથી. નમૂના તરીકે આપણે અહીં પ્રથમનાં કેટલાંક કડવાં તપાસી જઈએ.

અધ્યાય ૧ : એમાં શ્રીકૃષ્ણચરિત્રકથનને આરંભ, દેવદાસ વસુદેવનો વિવાહ, દેવકીને હણવાને માટે તૈયાર થયેલા કંસ વસુદેવ સામથી સમઝાવે છે અને દેવકીને બચાવી લે છે, દેવકી અને વસુદેવને કારાગારમાં નાખે છે, અને દેવકીના છ પુત્ર કંસ મારી નાખે છે.

ભાલણુ કડવા ૧ લામાં પોતા તરફની ઇષ્ટસ્તુતિ ઉમેરી પછી ક્ષિતના પ્રભે શુકદેવ શ્રીકૃષ્ણચરિત્રકથનનો આરંભ કરે છે, જેમાં ધાના ભાર વિશેનું ભાગવતાનુકૂલ વર્ણન કડવા ૨ જામાં (છપાએ આ રહી ગયું છે-હાથપ્રતોમાં છે) આપી, (છાપેલાના) ૨ જા ક દેવકી-વસુદેવને વિવાહ અને વિદાય વખતે કંસ આકાસાંભળી દેવકીને મારવા તૈયાર થાય છે એ આપે છે; છાપેલા કડવામાં કંસને વસુદેવ સમક્ષ સમઝાવ્યાનું આપે છે. ૪, વસુદેવ-દેવકી ઘેર આવ્યાં ને પહેલા કીર્તિમાન પુત્રને છે અને વસુદેવ એ પુત્ર કંસ પાસે લઈ આવે, છે : મોકલ્યા પછી નારદનું આવવું ને એની ભંભેરણી વસુદેવને ફરી તેડાવવાનું નિરૂપે છે. ૫ મા કડવામાં કાર મારી વસુદેવ-દેવકીને કારાગારમાં નાખે છે. ૬ મા : અસુરોને તેડાવીને યાદવોને હેરાનપરેશાન કરવાનું બીજા પાંચ પુત્રોને કાર મારે છે; અહીં હવે દેવ ગર્ભ રહે છે.

અધ્યાય ૨ : આમાં જલરામનો જન્મ, દેવકીના ૭ શ્રીકૃષ્ણની પ્રહ્લાદિ દેવોએ કરેલી સ્તુતિ, ને એમ દેવકીને આશ્વાસન.

પતાવી નાખે છે. એ પછીના શરદ ઋતુના વર્ષની પછી એ દશા છે. અહીં ૨૧મા અધ્યાયનો ‘વેણુગીત’નો મધુર પ્રસંગ લાલણની કલમમાંથી ૧૧૦ માં કડવામાં અત્યંત સંક્ષેપમાં—કશા ગૌરવ વિના—રજૂ થાય છે. લાલણ આમ સાદી કથા સિવાય કશું આપવા માગતો નથી અને તેથી અં. ૨૯-૩૩ માં રજૂ થતો ‘રાસપંચા-ધ્યાયી’નો પ્રસંગ લાલણને હાથે તદ્દન અસ્પષ્ટ જ રહે છે. ૧૫૬ માં કડવામાં ૨૦ કડીઓમાં માત્ર સંક્ષેપ કરી લીધો છે. અને તેથી જ ૧૫૭-૧૬૫ માં લક્ષ્મીદાસના ‘ભાગવત-દશમ સ્કંધ’માંથી ૯ કડવાં પાછળથી કોઈએ ઉમેરી આપ્યાં છે.

‘દશમ સ્કંધ’માં ઉમેરાયેલાં સ્વતંત્ર પદોને તારવતાં આમ લાલણનું કોઈ વ્યક્તિત્વ આપણને ‘દશમ સ્કંધ’માં જોવા મળતું નથી. બેશક, ‘દશમ સ્કંધ’માં ‘રુક્મિણીવિવાહ’ અને ‘સત્ય-ભામા-વિવાહ’નાં સ્વતંત્ર જે આખ્યાનો અનુક્રમે ૫૬ ૩૨૬-૩૪૧ અને ૫૬ ૩૪૭-૩૬૬ માં ઉમેરી લેવામાં આવ્યાં છે તે લાલણની આખ્યાનકળાનાં પ્રતીક-સંકેતો છે. આ બંને પ્રસંગચિત્રણોના આદિ-અંત જોતાં લાલણની આ સ્વતંત્ર કૃતિઓ છે અને સળંગ ‘દશમ સ્કંધ’ સંક્ષેપમાં આપતી વેળા પોતે જ સાંકળી લીધી છે : જુઓ ‘રુ. વિ. ના આરંભ-અંત :

આરંભ : “શ્રીગુરુપદ્મકન્થે પ્રણમું, આદિ પુરુષને ધાઉઃ
લીલા લક્ષ્મીનારાયણની, ગુર્જર ભાષાએ ગાઉ. ૧
લક્ષ્મીલાલે શ્રીભાગવતની કથા, સંક્રમણ કરિયે;
દશમસ્કંધે કરી જે કીડા તે ચિતવતાં દુખ દહિયે.” ૨

અંત : “કૃષ્ણવિવાહ કહી કથા, આણી આનંદ મન;
પ્રેમભર જે સાંભળશે, તે હશે હરિનો જન. ૬
બોલે ભાવે ભાષિયે, કૃષ્ણલીલાગાન;
લાલણપ્રભુ-રઘુનાથભાવે, આણી અંતર ધ્યાન. ૭
કહી કથા ભાગવતની, કાંઈ અન્ય પુરાણ;
ભણે ભાલણ :લક્ષ્મીલાલે, સત્ય શરંગપાણ.” ૮

પણ દૂંકમાં આછી રીતે જ આપી રહે છે. નંદરાયને ત્યાંના કૃષ્ણ-મહોત્સવનાં સૂર તેમજ ભાલણુનાં પદ ત્યાંથી ઉપાડી લેવામાં આવતાં પછી માત્ર દૂંકમાં સાદું કથાનક જ કડવા ૨૨ માં જોવા મળે છે. એ જ પ્રમાણે આગળ જતાં જુદા જુદા અસુરોને મારવાના પ્રસંગ પણ. કવચિત્ મૂળના શ્લોકોનો ભાવ લેવા ચાહે છે, જેમકે ગોકુળ માથી ઉપદ્રવોને લઈ અન્યત્ર જવાને પ્રસંગે ૧૧ મા અધ્યાયમાં—

તત્રોપનન્દનામાહ ગોપો જ્ઞાનવયોધિકઃ ।

દેશકાલાર્થતત્ત્વજ્ઞઃ પ્રિયકૃદ્વાગકૃષ્ણયોઃ ॥ ૨૨ ॥

હત્યાતઙ્યમિતોડરમાભિર્ગોકુલસ્ય હિતૈવિમિઃ ।

આયાન્સ્યત્ર મહોત્પાતા બાલનાં નાશદેતવઃ ॥ ૨૩ ॥

આને ભાલણુ આ રીતે લે છે (કડવા ૭૯ માં) :

“ઉપનંદ નામે ગોપ, તે ત્યાં કહે છે સહી;

અહીંથી હું કુંડું જન્માયન જ્યાં જઈએ સહી. ૩” વગેરે.

જે ગાંભીર્ય મૂળમાં છે તેને ભાલણુ આદરતો નથી.

આગળ ચાલતાં નાગદમન જેવો પ્રસંગ પણ ભાલણુ પોતાની રીતે દૂંકા નિરૂપણથી સાધે છે. ૧૮ મા અધ્યાયનું મૂળ ભાગવત-નું શ્રીભટ્ટનું મનોરમ વર્ણન તો ૮૮ મા કડવામાં—

“શ્રીભટ્ટાક્ષને મિથે વહે છે, પર્વતનાં ત્યાં ઝરણુછ;

અનેક વન ત્યાં શીતળ છે, ત્યાં રમે અશરણુશરણુ. ૨”

આમ પતાવી નાખે છે. ૧૯ મા અધ્યાયની ‘મુંબટવી’ની કથા ને દાવાગ્નિનું પાન કડવા ૮૯ માં ભાલણુ આપે છે, પણ ૯૦-૯૧ માં કડવામાં યમુનાને કાઠે આવેલા અને કાલિયના ઝેરથી ન બળેલા—ન સુટાયેલા કદંબવૃક્ષને લગતો ગરુડનો પ્રસંગ ભાલણુ બહારથી ઉમેરેલો છે.

મૂળનું અધ્યાય ૨૦ માનું ‘વર્ષાઋતુ’નું સુંદર વર્ણન પણ ભાલણુ ૧૦૫ મા કડવામાં સંક્ષેપમાં—૪, ૫, ૬ એ ત્રણ જ કડીમાં

પતાવી નાખે છે. એ પછીના શરદ ઋતુના વર્ષનની પણ એ દશા છે. અહીં ૨૧મા અધ્યાયનો 'વેણુગીત'નો મધુર પ્રસંગ ભાલણની કલમમાંથી ૧૧૦ મા કડવામાં અત્યંત સક્ષેપમાં—કશા ગૌરવ વિના—રજૂ થાય છે. ભાલણ આમ સાદી કથા સિવાય કશું આપવા માગતો નથી અને તેથી અં ૨૬-૩૩ માં રજૂ થતો 'રાસપંચા-ધ્યાયી'નો પ્રસંગ ભાલણને હાથે તદ્દન અસ્પષ્ટ જ રહે છે. ૧૫૬ મા કડવામાં ૨૦ કડીઓમાં માત્ર સંક્ષેપ કરી લીધો છે. અને તેથી જ ૧૫૭-૧૬૫ માં લક્ષ્મીદાસના 'ભાગવત-દશમ સ્કંધ'માંથી ૯ કડવાં પાછળથી કોઇએ ઉમેરી આપ્યાં છે.

'દશમ સ્કંધ'માં ઉમેરાયેલાં સ્વતંત્ર પદોને તારવતાં આમ ભાલણનું કોઈ વ્યક્તિત્વ આપણને 'દશમ સ્કંધ'માં જોવા મળતું નથી. ખેશક, 'દશમ સ્કંધ'માં 'રુક્મિણીવિવાહ' અને 'સત્ય ભામા-વિવાહ'ના સ્વતંત્ર જે આખ્યાનો અતુકમે પદ ૩૨૬-૩૪૧ અને પદ ૩૪૭-૩૬૬ મા ઉમેરી લેવામાં આવ્યાં છે તે ભાલણની આખ્યાનકળાના પ્રતીક-સમાં છે. આ જ ને પ્રસંગચિત્રણના આદિ-અંત જોતાં ભાલણની આ સ્વતંત્ર કૃતિઓ છે અને સળગ 'દશમ સ્કંધ' સક્ષેપમાં આપતી વેળા પોતે જ સાંકળી લીધી છે : જુઓ 'રુ. વિ.'ના આરંભ-અંત :

આરંભ : "શ્રીયુરપદ્ય કનને પ્રથમુ, આદિ પુરુષને ધાઉ;
લીલા લક્ષ્મીનારાયણની, મુર્જર ભાપાએ ગાઉ ૧
ભક્તિભાવે શ્રીભાગવતની કથા, સકોમળ કહિયે;
દશમસ્કંધે કરી જે ક્રીડા તે ચિતવતા દુખ દહિયે " ૨

અંત : "કૃષ્ણનિનાહ કહી કથા, આણી આનંદ મન;
પ્રેમભર જે સાલગશે, તે હરો હરિનો જન. ૬
ભોજે ભાવે ભાખિયે, કૃષ્ણલીલાગાન,
ભાલણપ્રભુ-રઘુનાથભાવે, આણી અતર ધ્યાન ૭
કહી કથા ભાગવતની, કાઈ અન્ય પુરાણ,
ભણે ભાવણ ભક્તિભાવે, સત્વ્યા શારંગપાણ " ૮

આ પછી પદ ૩૪૨-૪૬ માં પ્રવૃત્તિના શંકરથી થયેલા હરણનું કથાનક મૂળને અનુસરતું આપ્યા પછી 'સત્યભામા વિવાહ' પદ ૩૪૭ મે શરૂ થાય છે; જેમકે

આરંભ : “ શ્રીગુરુપદ્મ કન્થને પ્રણમ્ય, પરમપુરુષને ધાઉં;
મતિમાને ગુર્જર ભાષાએ, ગોવિંદના ગુણ માર્ક ૧

x

x

x

ગુરુ બ્રાહ્મણ પૂજા નન પામ્યા, કૌતિક કુદ આચાર;
રુકિમણીને વિવાહે, સંતોષાણો નહી પરિનાર. ૬
તે મારે વિવાહ વિસ્તારે, સતભામાનો ભાણું;
સાથેથી સંક્ષેપ માત્રમાં, જાણુવતીનો દાણું. ૧૦”

અંત : “ ભાગવત દશમ સ્કંધે કથા, અન્ય પુરાણ તણી સર્વથા;
જેવો બુદ્ધિ પ્રમાણે લલો, વિવાહ એ વિસ્તારે કલો. ૧૨
જે સાંભળે નર ને નાર, ગર્ભવાસ નાવે નિરધાર;
પોહોંચે મન તણી તો આશ, અતે પામે વૈકુંઠવાસ ૧૩
કવિતબુદ્ધિ અહિં જોવી નહી, કૃપણકથા સાંભળવી સહી;
જેને નામે પાતક બળે, તે કો પ્રેમે નવ સાંભળે. ૧૪
મહાદિક ન લહે ગુણપાર, અદર્શિય ધાથે શ્રીત્રિપુરાર;
પ્રાકૃતને પ્રીત્વા કરી, ગુર્જર ભાષાએ વિસ્તરી. ૧૫ ”

વગેરે (પદ ૩૬૬ સુ’)

અને કવિ પછીના પ્રસંગ યાછો સંક્ષેપમાં નિરૂપ્યે જાય છે.
‘દશમ સ્કંધ’ના છેલ્લા ૪૯૭ માં પદમાં પણ આપણને ફલશ્રુતિ મળે છે, /ન્યારે એ પોતાની દીનતા બતાવી રહે છે :

“ હવે કિંચિત્ બુદ્ધિ જોવી નહી, મારી મતિ છે મંદ,
સમુદ્રમાંહે ચય ભરી તે, ચાનાને પાવન. ૪
વાકેચૂકો ગોધૂમનો, રોટલો તેલ તો કહેનાથ;
જ્યાંથી ભક્ષ તો કીજિયે, ત્યાંથી અમૃત થાય પ ” વગેરે.

આમ શુણ્દર્યને ‘દશમ સ્કંધ’ પણ કોઈ ખાસ વિશિષ્ટતા માપી શકતો નથી.

કાદંબરી : બાણની સં. 'કાદંબરી' કથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાંની એક અણુમોલ કૃતિ છે. આ પ્રકારનું ભવ્ય છતાં સુગમ ગદ્ય સંસ્કૃત સાહિત્યનો એક અસામાન્ય અલંકાર બની રહ્યું છે. સં.માં બીજી પણ ગદ્યકથાઓ છે, ચંપૂઓ છે, નાટકો પણ છે, પણ બાણની આ કૃતિને પહોંચે એવાં નથી. 'હર્ષચરિત' આખ્યાયિકા પણ બાણની કૃતિ છે, તે પણ 'કાદંબરી' પામે ગૌણતા ધારણ કરી છે એટલી ભવ્યતા 'કાદંબરી' ને મળી છે. આવી કૃતિનો ઇતર ભાષામાં અનુવાદ કરવો એ સામાન્ય કાર્ય નથી, અને એમાં પણ કાનને રમ્ય લાગે તેવી ગેય દેશીઓમાં એને પ્રવાહિત સ્વરૂપમાં મૂકવો એ તો ન ભૂતો-ન ભવિષ્યતિ પ્રકારનો પ્રયત્ન છે. બાણે 'કાદંબરી'નો 'પૂર્વભાગ' લખ્યો ને એ અપૂર્ણ રહી; એના પુત્રે 'ઉત્તરભાગ' લખી એ કથાને પૂર્ણ કરી. ભાલણે પૂર્વ અને ઉત્તર બેઉ ભાગને પોતાની માતૃભાષામાં સંક્ષેપ કરી આપી અને સંક્ષેપ કરવા છતાં પણ મૂળનો આસ્વાદ વિચ્છિન્ન ન થાય એવી પણ સાવધાની રાખી, પોતા તરફથી કવચિત્ ગૌરવવાળી વસ્તુઓ ઉમેરી—એ રીતે કે એ એની સાથે એકાત્મક બની રહી. અહીં સમગ્ર 'કાદંબરી'ની મૂળ સં. 'કાદંબરી' સાથે સરખામણી કરવા જેટલાં સમય શક્તિ કે સ્થાન નથી એટલે નમૂના પૂરતા થોડા ટુકડા જ માત્ર અહીં રજૂ કરવામાં આવે છે. અહીં આ રજૂઆત થાય એની પૂર્વે એક વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ કે એણે બાણની કૃતિમાંનાં ઘણાં પદ-વાક્ય વગેરે છોડી દીધાં છે, છતાંયે જે સાચવ્યાં છે તેમાં મૂળનો આસ્વાદ અબાધિત રાખવાનો એનો સુભગ પ્રયત્ન છે. 'કાદંબરી' એ સંક્ષેપ રૂપમાં અનુવાદ માત્ર હોઈ એને ભાલણની સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે નાણવાની જરૂર નથી રહેતી. એ જ દૃષ્ટિએ ભાલણની શક્તિનો આપણે અહીં પરિચય સાધી શકીએ.

મંગલાચરણ :

બાણે ૨૦ વંશસ્થ વૃત્તોમાં મંગલાચરણ અને સ્વવંશવર્ણન સાધ્યાં છે. આપણને ભાલણની ગુજરાતી રચનામાં ૧૬ કડવું

એ વસ્તુની રજૂઆત કરી આપે છે. ઠડવાખદ આખ્યાનોના પુરસ્કારક ભાલણને ‘કાદંબરી કથા’ પૌરાણિક પદ્ધતિના આખ્યાનના રૂપમાં મૂકવાનો અભિલાષ છે અને તેથી ગુજરાતી પદ્ધતિએ એ શરૂમાં પોતા તરફથી પહેલી પાંચ કડીઓમાં મંગલાચરણ કરે છે, જેમાં એ દૂંકમાં બાણ અને ‘કાદંબરી’ વિશે ખ્યાલ આપી દે છે. અહીં એણે પોતાના સમયની પ્રચલિત લોકવાયકા પ્રમાણે, ‘લોજ પ્રબંધ’માં જેમ બધા કવિઓને ધારાના લોજના દરબારમાં એકઠા મૂકી દીધા છે તેવી કોઈ પરંપરાએ—

“ ભોજરાયણિ ભુવનિ મહાકવિ પ્રસિદ્ધ પડિત બાણ;

કાદંબરી કથા કરી ઉત્તમ; ૨ ”

એમ લોજના દરબારનો કવિ કહ્યો છે. આજે ઇતિહાસસિદ્ધ વસ્તુ છે કે એ તો સાતમી સદીના કનોજના સમ્રાટ હર્ષવર્ધનનો સમકાલીન હતો, જેની પ્રશસ્તિમાં એણે શ્રીહર્ષચરિત આખ્યાયિકા લખી છે. આ ‘કાદંબરી’ના ઔરવને એ બાણે છે અને એનો સર્વ-સામાન્ય જનતા આસ્વાદ લઈ શકે એમ નથી એવા લોક પણ આસ્વાદ લઈ શકે એ માટે ભાલણે આ ભાષાખંધ સાધ્યો છે. એના શબ્દ :

✓ “ અનેક ઉપમા, કહિણ સંસ્કૃત ગદ્ય, પદ્ય પણ ક્યહીએક;
સાદિત્ય સદ્ય તણી ચાતુરી તેહ મહાં રચી વિવેક. ૩
અતિ પડિત દુષ્ઠ તે પ્રીછિ, તેહનુ નહી ઉપાય;

— મુગધ રસિક સાંભળવા ઈછિ, પણ પ્રીછી નવિ જાય. ૪
તેહનિ પ્રીછવા કારણિ કાષો ભાવણિ ભાષાખંધ.
સંકલ ઉપમા કહી ન જાઇ, કિંચિત કથા-સમધ. ૫”

‘આ છેલ્લી લીટીની એની પ્રતિજ્ઞામાં એ સ્પષ્ટ કરી આપે છે કે ભાષામાં બાંધવામાં આવેલી આ આખ્યાનકૃતિમાં ‘સંકલ ઉપમા કહી ન જાઇ,’ અને એમ વિશાળ નિરૂપણોમાંથી સંખ્યાબંધ વિશેષણો—વિશેષણવાડ્યો—ઉપમાઓ વગેરે છોડી ‘કિંચિત કથા-સમધ’ રહે એ રીતે કથાને તૂટવા દીધી નથી. આમ કરી એણે

અનેક વિશેષણો-વિશેષણવાક્યો-ઉપમા આદિકને લઈ સં. 'કાદં. બરી'ના વાચકોને કથાતંતુવિ-છેદનો પ્રસંગ આવે છે તેમાંથી પોતાના વાચકોને આખાદ રીતે ઉગારી લીધા છે. કેવી રીતે ઉગારી લીધા છે એ જુઓ : ૨૦ વંશસ્થ વૃત્તોમાંનાં મંગલ અને વંશ-વર્ણનને એણે ૮ કડીઓમાં કરી આપ્યાં છે. બાણના મંગલા-ચરણના ૯ શ્લોકોમાંથી માત્ર એ પહેલા શ્લોકનો જ સંક્ષિપ્ત અનુવાદ સાધે છે; જેમકે

ગ્જોતુપે જન્મનિ સત્ત્વદૃષ્ટે
સ્થિતી પ્રજ્ઞાના પ્રત્યે સમ-સ્પૃશે ।
મજાય સર્ગસ્થિતિનાશદેત્રે
ત્રયીમયાય ત્રિગુણાત્મને નમઃ ॥ ૧૧ ॥

"રજોગુણિ શરજિ નિ પાણિ ✓
સત્ત્વવૃત્તિ સંસાર,
પ્રેમિ પ્રણમું તે અજનિ,
જે તમિ કરિ સંહાર. ૬"

વેદંતથીમય સત્ત્વરજ્જ્વલતમોઝ્વપ અજને બાણ નમસ્કાર કરે છે. ભાલણ શબ્દશઃ અનુવાદ કરતાં આશય આપી રજોગુણથી સર્જન (બ્રહ્માઝ્વપે), સત્ત્વગુણથી પાલન (વિષ્ણુઝ્વપે) અને તમોગુણથી સંહાર (હરઝ્વપે) કરનાર એ અજને નમે છે. ભાલણ 'પ્રેમિ' પોતા તરફથી ઉમેરી લે છે. આ પછી સીધો એ પૂર્વવંશવર્ણનના પહેલા ૧૦ મા શ્લોક ઉપર આદ્યો જાય છે, જ્યાં

યમૂત વાત્સ્યાયનવંશસમરો
દ્વિજો જગદ્ગીતગુણોઽગ્રણી- સતામ્ ।
અનેગુપ્તાર્ચિતપાદપદ્મજઃ
કુવેરનામાગ્ર ક્ષવ સ્વયંભુવઃ ॥ ૧૦ ॥

"વાત્સ્યાયન કુણિ કુબેર નામિ
વિપ્ર હૌઓ માહામુનિ,
વિપ્રવદિત યેદનાં પદ્મ-કેજ-
સ્પર્શ કરિ પાવન. ૭"

અહીં જગદ્ગીતગુણોઽગ્રણીઃ સતામ્નો એ 'માહામુનિ'થી આશય આપે છે અને 'અંશ ઇવ સ્વયંભુવઃ-બ્રહ્માના અંશ જેવો' એ વિશેષણ જતું કરે છે. 'મનેક' શબ્દને જતો કરી 'ગુપ્તાર્ચિત-પૈશ્યોએ પૂજેલાં'ને સ્થાને 'વિપ્રવદિત' એવું 'પાદપદ્મ'નું વિશેષણ આપે છે. 'સ્પર્શ કરિ પાવન' એ પણ ભાલણનું ઉમેરણ છે. આવા ફેરફાર એ અન્યત્ર પણ કરે છે. આ.ળીએ શ્લોક જુઓ :

ઝવાસ યસ્ય ધુનિશાન્તકલ્મષે
સદા પુરોજાગપવિત્રિતાધરે ।
સરસ્વતી સોમકપાયિતોદરે
સમસ્તશાસ્ત્રસ્મૃતિચન્દુરે મુગે ॥ ૧૧ ॥

“ પુરોજાગ પાનન મુખ્ય મહેલ,
સોમે કરી મુવાસ,
શ્રુતિશાંતિ કલ્મષ બેઠ કીધું,
સરસ્વતી મુવાસ ૮ ”

મૃળમા શ્રુતિશાન્તકલ્મષ એ મુલ્કનું વિશેષણ છે; અનુવાદમા કલ્મષ જ મુખ્ય તરીકે બતાવે છે. સોમકપાયિતોદરેમા ઉદર એ મુખના જ ભાગ તરીકે છે-એનો આશય ‘મુવાસ’ શબ્દથી લીધો છે. અને ‘સરસ્વતી ઝવાસ-સરસ્વતી આવી વમી’ને ‘મુવાસ=સારો વાસ’ એમ ‘મુવાસ’મા શ્લેષ કરી ભાલણ પોતા તરફથી અલંકાર થોડો કડીને વધુ ચોટદાર બનાવે છે ૧૩ મા શ્લોકનો કડી ૧૦ મીમાં અનુવાદ આપતાં હિરણ્યગર્ભો મુચનાણ્ડકાદિચને ઉઠાવી દે છે ને ‘ઉદધિથી ધડું’ અને ‘વિનતાથી દ્વિજરાજ (ગરુડ)’ એ બેને સાચવી રાખે છે. પછી ૧૪ મા શ્લોક આપે. અને ૧૫ માનો ‘પૂર્વાર્ધ’ ઉઠાડી ૧૧ શ્લોકનો સંક્ષેપ એ ‘ચિત્રભાતુ’ના જન્મની વાત કરતા કરી દે છે, જેમાં ૧૬ માનો ઉત્તરાર્ધ ઉઠાવી દે છે. ૧૭ મા શ્લોક પણ જતો કરે છે અને ૧૮-૧૯ શ્લોકનો સંક્ષેપ ૧૨ મી કડીમાં આપે છે. બાણનાં મોટા ભાગના વિશેષણ ઉઠાવી ઈર્ષ ‘બુદ્ધિસાગર’ એવું વિશેષણ પોતા તરફથી મૂકી દે છે. છેલ્લો શ્લોક જુઓ :

દ્વિજેન તેનાક્ષતકઠ્ઠઠૈષ્ઠપયા
મહામનોમોહમલોમસાન્ધયા ।
અલંકારવૈદગ્ધ્યવિલાસમુગ્ધયા
ધિયા નિષદેયમતિદ્રષ્ટો કથા ॥ ૨૦ ॥

“ તેણે એક કથા કપિ બાધી
રસિક રજવા રીત
અંપકમાવાની પરિ કુહુનિ
મનનિ ન કરિ પ્રીતિ ? ૧૩”

ભાલણ ‘ધી’ના ત્રણે વિશેષણ ઉઠાવી દે છે, ‘અતિદ્વયી-દંડનીતિ ને વાર્તાને વટાવી બંધ તેવી’ એ કથાનું વિશેષણ પણ જતું કરે છે અને ‘રસિક રજવા રીતિ’ ઉમેરી પોતા તરફથી એક કમનીય વિચાર ઉમેરી આપે છે; ‘અંપાની માખાના જેવી

આ કથા કોના મનને પ્રસન્ન નહિ કરે ? આ અનુવાદમાં લાલણની પ્રતિભાનો પણ અનુભવ થઈ જાય છે. આ ૧ લા કડવામાં ‘સુવાસ’ના શ્લેષમાં અને આ છેલ્લી ઉપમામાં એણે એ પ્રતિભાનો ચમકારો બતાવી પણ આપ્યો છે.

આ સંક્ષેપ છે એ વાત એ બીજા કડવાના આરંભમાં ફરી જરા વિસ્તારથી આપે છે :

“ હવે કથા સંક્ષેપિ કહું, ઉપમા કેટલીએક ગ્રહું,

યે ગ્રહું બુદ્ધિપ્રમાણિ માહરી રે. ૧

કાલ-માહારી બુદ્ધિપ્રમાણિ બોલું થોડું થોડું સાર;

પદિ પદ બધાણુ રચતાં યાદ અનિ વિસ્તાર. ૨”

આ અતિવિસ્તાર ટાળવા એણે પ્રત્યેક પદનો અનુવાદ આપવાને બદલે થોડું થોડું સારાત્મક આપ્યું છે, જેમાં એણે ‘ઉપમા કેટલીએક’ માત્ર લીધી છે.

રાજા શૂદ્રકના હરબારમાં વૈશંપાયન નામના પોષટને લઈ આવેલી ચાંડાલકન્યકા રાજાને એ પોષટ અર્પણ કરે છે અને પછી મનુષ્યવાચાથી એ પોષટ ‘કાદંબરી’ની કથા વિસ્તારપૂર્વક કહે છે એ વાત કડવા ૨ નામાં અને આગળ ૩ નામાં લંબાય છે. સં. ‘કાદંબરી’-માનો રાજા શૂદ્રક વિશેનો ઉપક્રમ રોચક રીતે રજૂ થયેલો છે. નમૂના તરીકે પહેલો જ વાક્યખંડ અહીં ઉતારિયે :

આસીદશેપનરપતિશિરઃમમમ્યર્ચિતશાસનઃ પાકશાસન ઇવા-
પરઃ, ચતુરુદધિમાલામેખલાયા શુવો મર્તા, પ્રતાપાનુરાગાવ્રનત-
સમસ્તસામન્તચક્રઃ, ચક્રવર્તિલક્ષણોપેતઃ, ચક્રધર ઇવ કરકમલોપ-
લક્ષ્યમાણશઙ્ખચક્રલાઙ્છનઃ, હર ઇવ જિતમન્મથઃ, ગુહ ઇવાપ્રતિહત-
શક્તિઃ, કમલયોનિરિવ વિમાનીકૃતરાજહંસમળ્ડલઃ, જલધિરિવ
લક્ષ્મીપ્રસૂતિઃ, ગજાપ્રવાહ ઇવ ભગીરથપથપ્રવૃત્તઃ, રવિરિવ પ્રતિદિવ-
સોપજાયમાનોદયઃ, મેરુરિવ સકલભુવનોપજીવ્યમાનપાદચ્છાયઃ,

દિગ્ગજ ઇવાનવરતપ્રવૃત્તદાનાર્દ્રીકૃતકરઃ, કર્તા મહાશ્ચર્યાણામ્, આહર્તા
ક્રતૂનામ્, આદર્શઃ સર્વશાસ્ત્રાણામ્, ઉત્પત્તિઃ કલાનામ્, કુલમવનં
ગુણાનામ્, આગમઃ કાવ્યામૃતરસાનામ્, ઉદયશૈલો મિત્રમण्डलय,
ઉત્પાતકેતુરહિતજનસ્ય, પ્રવર્તયિતા ગોષ્ઠોવન્ધાનામ્, અપ્રણીર્વિદગ્ધાનામ્,
વૈનતેય ઇવ વિનતાનન્દજનનઃ, વૈન્ય ઇવ ચાપકોટિપમુત્તમારિતસકલા-
રાઠિકુલાચલો રાજા શૂદ્રકો નામ ।

ભાલણુ આ વાક્યખંડને આ પ્રમાણે ઉતારે છે :

“ એક શ્દ્રક નામિ રાજા હૌઉઓ, મુરપતિની જાણે જોડ;
આગ્રા તેહની કેએ ન લોપિ મોટા મદીપતિ કોડિ ૩
આરિ-ઉદ્ધિ-મેખવા મેદની કેરુ એક જ નાથ,
સામતક રાજા સવિ જોડિ દીન થદા તે હાથ ૪
કલ્પદ્રુમ શરખુ આશ્રિતનિ; દ્રવિ ઉદ્ધિ સમાનઃ
કક્ષાની જાણિ ઉતપતિ; સકલશાસ્ત્ર-નિધાન ૫
ધનુષધારીમાંડાં જાણે ગુહ શિરોમણિ ભૂપ;
અશ્વિનીસુતનાથી અતિ સુંદર યે રાજાનૂ ૩૫. ૬”

આમાં ‘ કલ્પદ્રુમ શરખુ આશ્રિતનિ ’ અને ‘ અશ્વિનીસુતનાથી
અતિ સુંદર યે રાજાનૂ ૩૫ ’ ભાલણુ તરફથી ઉમેરણુ છે, બ્યારે
ગુહ ઇવાપ્રતિહત શક્તિઃ માંના ગુહના ‘ અપ્રતિહતશક્તિઃ—જેની શક્તિ
ક્રોધનાથીયે હણાયેલી નથી તેવો ’ એ વિશેષણને બદલે ‘ ધનુષ-
ધારીમાંડાં જાણે .. શિરોમણિ ભૂપ ’ એવું વિશેષણ ઉત્પ્રેક્ષાથી આપે
છે. વાક્યખંડમાંનાં બાકીનાં વિશેષણુ એણે છોડી દીધાં છે.

હવે એ પછીનો બીજો વાક્યખંડ લઈએ : /

નામ્નૈવ યો નિર્મિત્તારાતિહૃદયો વિરચિતનારસિંહરૂપાડમ્બરમ્,
एकविक्रमाक्रान्तमकलभुवनतलो विक्रमत्रयायासितं च जहासेव
वासुदेवम् । अतिचिरकाललग्नमतिक्रान्तकुनृपतिमहत्ससंपर्ककलङ्कमिव
क्षालयन्ती यस्य विमले कृपाणधाराजले चिरमुवाच राजलक्ष्मीः । यश्च

મનસિ ધર્મેજ, કોપે યમેન, પ્રસાદે ધનદેન, પ્રતાપે વહ્નિના, મુજે
 મુવા, દશિ શ્રિયા, વાચિ સરસ્વત્યા, મુખે શશિના, બલે મરુતા,
 પ્રજ્ઞાયાં સુરગુરુના, રૂપે મનસિજેન, તેજસિ સવિત્રા ચ વસતા સર્વ-
 દેવમયસ્ય પ્રકટિતવિશ્વરૂપાકૃતેરનુકરોતિ ભગવતો નારાયણસ્ય ।
 (આ પછીની ૬ લીટી વિશે ભાલણ કશું આપતો નથી.)
 યસ્મિન્ન રાજનિ જિતજગતિ પરિપાલયતિ મહીં ચિત્રકર્મસુ વર્ણ-
 સંકરાઃ, રતેષુ કેશગ્રહાઃ, કાવ્યેષુ દૃઢવન્ધાઃ, શાસ્ત્રેષુ ચિન્તા, સ્વપ્નેષુ
 વિપ્રલમ્બાઃ, હૃદયેષુ કનકદન્ડાઃ, ધ્વજેષુ પ્રકમ્પાઃ, ગીતેષુ રાગ
 વિલસિતાનિ, કરિષુ મદવિકારાઃ, ચાપેષુ ગુણચ્છેદાઃ, ગવાક્ષેષુ
 જાલમાર્ગાઃ, શશિકૃપાણકવચેષુ કલકાઃ, રતિકલહેષુ દૂતસંપ્રેષણાનિ,
 શાર્યક્ષેષુ શૂન્યગૃહાઃ પ્રજાનામાસન્ । યસ્ય ચ પરલોકાન્નયમ્, અન્તઃ-
 પુરિકાલકેષુ મજ્જો, નૂપુરેષુ સુત્વરતા, વિવાહેષુ કરપ્રહણમ્, અન-
 વરતમસ્ત્રાપ્રિધૂમેનાશ્રુપાતઃ, તુરંગેષુ કશાભિઘાતો, મકરધ્વજે
 ચાપધ્વનિરભૂત્ ।

ભાલણ આને આ રીતે આપે છે :

" નામિ નરપતિ ત્રાસ જ પામિ, જે માહા બલિયા યોધ;
 શત્રુમંડલીનિ મનિ ભાસિ નરહરિના સમુ ક્રોધ; ૭
 સેના બહુ શોભાનિ કાજિ, અવરિ ન આવિ કામિ;
 આપ [નામ] પ્રતાપિ કરી જોણિ છલા બહુ સંગ્રામ; ૮
 મને ધરમ, કોપિ યમ, તાપિ પાવક, ધનદ પ્રસાદ;
 રૂપિ મન્મથ, મુદ્ધિ સુરગુરુ, શશિસમ મુખ ઓહાદ, ૯
 વાણી વેધાપુત્રી, તેજિ તરણિ, મરુત બલ્લમાન,
 ભાર સહેવે ભૂ-સમ, તોણિ મેરુ મહીધર સ્થાન; ૧૦
 યે રાજા પૃથ્વીઅ પાલતિ વરણસંકર ચિત્રામિ,
 કાવ્ય વિપદ દહ બધ, કેશનું ગ્રહણ સુરતસગ્રામિ, ૧૧
 કનકદંડ તે છત્ર રાયનિ, સ્વપ્ન વિધિ વિયોગ,
 ધૂનિ ધન, પરલોક થકી ભય, વાંછિત વસુધાં ભોગ, ૧૨

શુકસારિકાનિ રક્ષાગૃહ, સારી રમતાં મારિ,
 ધૂમિ અશ્રુપાત, આપકિ ફેરવતાં હય પ્રાદાર, ૧૩
 શૂન્ય પ્રાસાદ ચંડિકા કેરિ, ગાંધીનિ પશ્ચિ કુષ,
 સનિ[પાત] વ્યાકરણ વિધિ, તિહાં રાગ નહોં દેહ કુષ, ૧૪
 મદ માદાગજનિ, રાગ ગીત માંહી, ક્ય વિક્ય માંહિ માન,
 લોભ ધરમનુ, અહંકાર તે જેહનિ જલ્પતાન. ૧૫ "

આમાં ભાલણે 'વિરચિતનારસિંહરૂપાડમ્બરમ્' નો અનુવાદ આપતાં 'શત્રુમંડલીનિ મનિ ભાસિ....ક્રોધ' એમ ભાવસ્પર્શીકરણ કર્યું છે, જ્યારે 'મેના બહુ શોભાનિ કાન્જિ, અવરિ ન આવિ કામિ' 'તોલિ એરુ મહીધર સ્થાન' 'વાંછિત વસુધાં લોગ' 'શુકસારિકાનિ રક્ષાગૃહ' 'શૂન્ય પ્રાસાદ ચંડિકા કેરિ, ગાંધીનિ પશ્ચિ કુષ,' 'સનિપાત વ્યાકરણ વિધિ, તિહાં રાગ નહોં દેહ કુષ.' 'ક્ય વિક્ય માંહિ માન' 'લોભ ધરમનુ' 'અહંકાર તે જેહનિ જલ્પતાન'—આ વસ્તુ અહીં ભાલણ સ્વતંત્ર રીતે ઉમેરે છે. આમાં મૂળમાં તેમજ ભાલણે જે ઉમેરણ કર્યાં છે તેમાં અર્થના શ્લેષ જોવા મળે છે. આ પ્રકાર સં. આલંકારિક ગદ્યાદિ પ્રબંધોમાં ખૂબ જાણીતો છે.

અહીં એક બીજો નાનો ટુકડો પણ જોઈ લઈએ. આંદાલ વૈશંપાયન પોપટને શૂદ્ર સમક્ષ વાતાનો પ્રસ્તાવ કરવા લાવે છે તે પ્રસંગે—

अपस्तुते च तस्मिन् स विहंगराजो राजाभिमुखो भूत्वा समुज्ज-
 मस्य दक्षिणं चरणमतिस्पष्टवर्णस्वरसंस्कारया गिरा कृतजयशब्दो
 राजानमुद्दिश्यार्यामिमां पपाठ ।

स्तनयુगमश्रुસ્નાતं સમીપતરવર્તિ હૃદયશોકામેઃ ।
 ચરતિ વિમુક્ષાદારં વ્રતમિવ મવતો રિપુહ્નોણામ્ ॥

ભાલણ એને—

"રા આગવિ મેહેલી યુ અવગુ અત્યજ એહવું ભાખી
 શુક સન્મુખ યર્ષ જુદીપતિનિ, જિયુ દક્ષિણ ચરણ,
 જય જય કહી ભણીઅ આર્યા સ્પષ્ટ મનોહર-વર્ણ."

આર્પાનું અર્થ

અવિરલ આંસુસ્નાન [૪] વિયોગ-પાવક પડી પ્રતિદિન કરઇ,
તવ રિપુતરુણી-કુચયુગ વિમુક્તાહાર વત અણુસરઇ. ૬૭ "

એમ લગલગ શબ્દશઃ અનુવાદ છે અને 'આર્પા' નો તો સમશ્લોકી અનુવાદ આપ્યો છે. આવા પ્રસંગમાં પણ ભાષાની સરળતા જોખમાતી નથી એ ભાલણની સિદ્ધિ છે. (બેશક, ઉત્તરાર્ધમાં છંદોદોષ છે.)

'કાદંબરી' ના આરંભના જ આ નમૂના લીધા છે અને એમાં ભાલણે કેવો ભાગ લીધો છે એની આછી પ્રતીતિ જ અહીં કરાવવામાં આવી છે.

એની અનુવાદકૃતિ ચાર છે એ આ પૂર્વે બતાવવામાં આવ્યું છે. એમાં 'નળાખ્યાન' માં એ હજી પોતાની અનુવાદક તરીકેની પ્રતિભાનો ઉઠાવ જ આપે છે; 'કાદંબરી' માં એ પૂર્ણ કલાએ સાધે છે. અહીં એ હવે મુક્તતા પણ અનુભવે છે અને બાણની ઉપમાઓ વગેરેની સાથેસાથ પોતા તરફથી પ્રસંગે પ્રસંગે ઉમેરી લે છે અને એવી રીતે એને વણી લે છે કે બાણે કે બાણની જ કૃતિ હોય. ભાલણની આ બહુશ્રુતતા છે. બેશક, એવું બને અને બન્યું પણ છે 'નળાખ્યાન' વગેરેમાં કે એક ઠેકાણે વાંચેલાનો એણે બીજે ઠેકાણે ઉપયોગ કરી લીધો હોય; જેમકે 'નલચંપૂ' માંની 'હંસ તલિકા' ની વાત 'કાદંબરી' માં સીધી છે, તો 'કાદંબરી' ના અન્નછોદ સરોવરના વર્ણનમાંથી થોડું 'નળાખ્યાન' ના સરોવરના વર્ણનમાં મૂકી દીધું છે. આ એની કલાસિદ્ધિ છે એમ કહેવામાં સંકેત નથી થતો. એ ઉઠાવગીર નથી, પણ ભર્મજ છે, અને તેથી મૂળનાં લાંબાં વર્ણનોને સ્થાને લાઘવ કરવા જતાં આવી રીતે પોતાની સ્મરણશક્તિનો ઉપયોગ આવશ્યક સ્થાને કરી પણ લે છે.

૭. પદકાર ભાલણ

પૂર્વે મારા તરફથી એવો અભિપ્રાય બ્યક્ત કરવામાં આવ્યો હતો કે ભાલણે આરંભ પદોની રચનાથી કયો ને પછી ધીમે ધીમે એ કડવાબદ્ધ આખ્યાનોમાં સરી ગયો. 'દશમ સ્કંધ'ની રચનાનું સ્વરૂપ ઉપલક્ષ્યે ને આ પ્રકારના અભિપ્રાય ઉપર આવવાનું થયું હતું, પરંતુ ભાલણની ગ્રામ્ય બધી જ કૃતિઓનો વધુ જાણણથી અભ્યાસ કરતાં એવું માલૂમ પડી આવ્યું છે કે એણે આખ્યાન-કાવ્યો એની જીવાનીનાં અને મધ્ય વયનાં વયોમાં લખ્યાં અને રામભક્તિમાં જેમ જેમ એ મસ્ત બનતો ગયો તેમ તેમ આખ્યાનોને સ્થાને હૃદયનાં વેગને મૂર્તિમાંત કરતી પદરચનામાં એ સરી ગયો. 'રામ-ભાલ-ચરિત'ના પાછલા ભાગમાં એ કથાત્મક સ્વરૂપમાં રચના કરે છે, પણ મોટા ભાગનાં પદ તે આત્મલક્ષી પ્રકારનાં છે. 'દશમ સ્કંધ'માં મહત્વનો અંશ તો ભાગવતની કથાને અનુસરી અધ્યાયવાર કડવાંથી જ બાંધી આપે છે; પણ એણે કે પછીના કોઈ સંકલનકારે, ખાસ કરીને પૂર્વાર્ધમાં, કથાના પ્રવાહ વચ્ચે પદો ઉમેરી લીધાં છે તે ભાલણના હૃદયની ભગવન્નિષ્ઠ તાલાવેલીનો પણ પરિચય આપી જાય છે. 'દશમ સ્કંધ'માંનાં એ પદોને કાઢી લેવામાં આવે તો કથાનો વિચ્છેદ થતો નથી. હું અહીં એવાં પદોની તારવણી કરી આવું છું કે જેને જુદાં ઉપાડી લેવાથી કથાનો વિચ્છેદ થતો નથી; તે તે પ્રસંગમાં સ્પષ્ટ રીતે ભાલણ તરફથી કે કોઈ સંકલનકાર તરફથી ભાલણનાં જ એ પદોને એની જીવંત રચનામાં ઉમેરવામાં આવ્યા હોય એમ માનવામાં બાધ આવે એમ નથી.

નોંધ : કુદરીવાળાં પદં અં પ્રતમાં નથી.

પદ આદિ પક્તિ

(૧) ૧૧ દેવકી કહે : તમે સાંજિલો, પૂરા થયા દશ માસજી.

(૨) ૧૨ પીયુ શું થાશે ? આજની રજની અને કંઈ પેરે જાશે ?

- (૩) ૧૫ ધન્ય તે કામિની રે, હરિને જે ધરજે જોજે. (૧૩ કડી સુધીનું)
- (૪) ૨૦ છંદ પ્રત્યે છંદાણી વદે, આવો જોવા જઈયે.
- (૫) *૨૧ ધન્ય ભયો મદરિકે પૂત, જ્યાં યહ જાત સુની-‘સૂરદાસનું’]
- (૬) *૨૩ નંદ જૂ મેઝે મન આનંદ ભયો, મુનિ ગોવર્ધન, તે આવો-
‘સૂરદાસનું’]
- (૭) *૨૪ આંગણુ નંદ દધિકાદો. —‘મેહાનું’]
- (૮) ૨૮ પીયુષ મને મોકલો, હું તો ગોકુલ જાઉં રે.
- (૯) ૨૯ વસુદેવજી વળતું વદે : સાંભળ સુંદરી સાસુ રે.
- (૧૦) ૩૩ પાવલો પા રે હરિ ગોપાળ, જશોમતી હવરાવે બાળ.
- (૧૧) *૩૪ હરિ રિખતો માતા જમોદા દેખે, કૌતુક કરે ત્રેલોક જ પેખે.
- (૧૨) *૩૫ જોયવું જુઓને બાકુવા રામનું, તનુ કો ન લહે સુ હર સ્થામનું,
- (૧૩) *૩૬ અલોલો હાલરું રે, પોદો પોદો સુંદર સ્થામ.
- (૧૪) ૪૦ કહો સખી હું શું કરું રે, એક નિમેષ માત્ર નવ સુખો.
- (૧૫) ૪૧ માવજી પૂછે માતને સુખે સ્થામસરીર રે.
- (૧૬) ૪૩ જાણમુકુંદને નિરખિયે રે, આનંદ અંગ ન માય.
- (૧૭) *૪૪ જમોદા મેં મિટી નહીં ખાઈ, જૂઠે જોય લગાવન હવધર-
‘રસાતલનાથનું’]
- (૧૮) ૪૫ જમોદા માન સાંભળો વાત, કરે ઉપધાત
- (૧૯) ૪૬ મેલો મેલો કહાનજી રે, દધિમંથન કરું.
- (૨૦) ૪૭ રલો રે રવંચો ગ્રહી, ધવરાવ્યા પાખે માતાજી.
- (૨૧) ૫૦ જમોદા છોડો કહાનને, હું આપું ગોરસ ગોળી રે
- (૨૨) ૫૧ મારો કુંવર વણસે રે, તમારુ આવે ને જાયે.
- (૨૩) ૫૨ નંદજીને ઘેર ખાવા ટબુડું રે, માખણ માટે બાંધ્યો બીજકને.
- (૨૪) ૫૩ જશોદાજી છોડો સુંદર સ્થામને (ગરખી)
- (૨૫) ૫૪ બાઈ જાઓ મંદિર સહુકો આપણે રે.
- (૨૬) ૫૬ આવો જોવાને જઈયે, જે વૃક્ષ નાખ્યાં મોડી.
- (૨૭) ૬૦ આવો રે બાઈ એક કૌતુક જોવા, જન્મ કોટિનાં કરમંધ ધોવા.
- (૨૮) ૬૧ બાઈ એક કાનુડો કાનુડો, અમૃત પેં અતિ મીઠો.
- (૨૯) ૬૨ જુઓ રે બાઈ કાનજી નાચે, જોના ગુણે અભાદિક રાચે.
- (૩૦) ૬૩ આન આતો ‘હું’ દૂધ પાઉ, પાલણુડે પોદો મનમોહન.
- (૩૧) ૬૪ સખી હું શું કરું રે, વાલો ઘડીએ ન રહે ઘેર.
- (૩૨) *૬૫ સજની સાંભળો રે, માગું છું હું માન.

- (૩૩) ૬૬ માર્છિ આવી ને મારે ઘેર, પેર દેખાકુ તુજને સ્થામની રે
 (૩૪) ૬૭ એ તો અળગો સર્વથી, મરખ વળગ્યો દેખે રે
 (૩૫) *૬૮ કહાનજી ઘેર આવો ઘેર આવો, વડી વાર થઈ રમતા
 (૩૬) *૬૯ આગણુડે રમો મનમોહન, તો મન માને માર રે
 (૩૭) *૭૦ મારા નાનડિયા ઘેર આવો, વડી વાર થઈ તુજને
 (૩૮) *૭૧ આન હરિ દેખાકુ દેખાકુ, તુજને મદિર માર
 (૩૯) ૭૨ જશોદા આવો દેખાકુ સ્થામસુદર તમને રે
 (૪૦) *૭૩ જશોદા કુવરને શે ન વારો, આજ વહે છે એનો વારો
 (૪૧) *૭૪ વા'લો વાય છે વાસળી રે, વનમાં ચારે ગાય
 (૪૨) *૭૫ તારા ભામણુડા લઈ મનમોહન, વા'લા વાગુ કીજે રે
 (૪૩) *૭૬ કો દેખાડો રે મારો નાનડિયા, જાણિયે છે જે વિશ્વને મોહવા
 (૪૪) *૭૭ કોન તપ કીનોરી માઈ નદ ધરણી — 'ભાનણુ'નુ, મજભાપાનું
 (૪૫) *૭૮ આઈ એ જૂઠાભોથી નાર, હુ એકયો કેટલાને પીકુ
 (૪૬) ૮૨ જુઓ જુઓ રે આવે જુગજીવન, વાંસનડી ધરી વામ હાથ
 (૪૭) ૮૫ જશોદાને ઝાંચો રે ઝાંચો રે, નહિ તો યમુનામાં પડશે
 (૪૮) ૮૬ જો રે બાઈ નાચે છે નાચે છે, કાલીદ્રુદમાં કહાન
 (૪૯) ૮૭ જશોદા રેતા રહો રેતા રહો નીસરે છે વનમાળા
 (૫૦) ૮૩ વૃન્દાવનમાં રે વિઝ્યો અતુર્બુજ ચારે ગાય
 (૫૧) ૯૪ આવ સખી હિતાવળી, મદિરમાં શુ બેડી રે ?
 (૫૨) ૯૫ એ ખત મારા મનમાં રહી રે, ગૌ ચારવા સાથ જાઉં
 (૫૩) *૯૬ સામુ જો રે સુદરી, મરકવડો એના મુખનો રે
 (૫૪) *૯૭ શુ કીજે જો સુખ નહિ, કહાનજી દીઠા પાખે રે
 (૫૫) *૯૮ મુજને શુ કરશે શુ કરશે, વેરીડા હેરી
 (૫૬) *૯૯ કહો બાઈ શુ કીજે, શુ કીજે, જીવ્યાની થી પેર ?
 (૫૭) ૧૦૦ જુઓ રે જશોદા પુત્ર તમારો કૌટિલ્ય અમશુ કીધુ
 (૫૮) ૧૦૧ શુ કીજે જો ખાંત એ સધળી રહી રે, સાલજ સજની શુદ્ધ રે
 (૫૯) ૧૦૨ મને વહાની રે વહાની, નદકુવરની આજ
 (૬૦) *૧૦૩ મીકુ તે હરિતુ બોનવુ રે, મીઠી રે કહાન કરે વાત
 (૬૧) ૧૦૪ મુરલી વાય છે રસાળ, વૃન્દાવન માહ શ્રીગોપાળ
 (૬૨) ૧૦૬ આવો સજની, નયણે નિહાળો, મોહન-આખનડીનો ચાગો
 (૬૩) ૧૦૭ આન રે આવ હિતાવળી રે, હરિને જોવા જઈયે
 (૬૪) ૧૦૮ નદકુવરનુ મુખકુ જોતાં, કેમે નન ધરાઈ

- (૬૫) *૧૦૯ એણી વાટે નહિ જાયે, નંદકુંવર કરે આળ ધણી.
- (૬૬) *૧૧૧ હમારો અંજર દેહુ મુરારિ... —‘ મુરદાસ ’તુ]
- (૬૭) ૧૨૧ કાંચલી મેલોને કહાનજી રે, શું માગે છે, નાથ ?
- (૬૮) *૧૨૨ રાધા કહે મુણે સુંદર વર, તમને કહું એક વાત રે.
- (૬૯) *૧૨૩ જાણ્યો નદો-ગેલાણિયો રે, તું ચાતું માગે દાણુ.
- (૭૦) *૧૨૪ જાણી રહે ને આહિરડી રે, તું બોલતી વાંકા બોલ.
- (૭૧) ૧૨૫ એણી વાટે નવ જાયે બાઈ, નંદકુંવર કરે આળ ધણી.
(૧૦૯ થી આ ગુદું જ છે)
- (૭૨) ૧૨૬ રાધા કહે : હું આગળ ચાઉં, તમે સહુ પાછળથી આવો.
- (૭૩) ૧૨૭ સુંદર શ્યામજી રે, એને મ કરશો આળ.
- (૭૪) ૧૨૮ દૂધ પીયો રે, મને જાવા ઘો, પ્રભુ શાને રાખો છે વન ?
- (૭૫) —[૧૨૯ કયમ જશો એણી વાટે ? કાનુડો જાઓ છે ઘાટે.—‘ ગંગાધર ’તુ]
- (૭૬) ૧૩૦ કહાનજી રે, મિ ગુ કહો છે, શું કહો છે, સ્વામી ભગવાન ?
- (૭૭) ૧૩૧ તું તો કાડી રહે નાગર નારી, પંચ ગર્હ વારી.
- (૭૮) *૧૩૨ બોળે ભયા બેહુ નીસરી રે સખી યમુનાને ઘાટે.
પદ ૧૩૩ થી ૧૩૭ દાણુલીલાનાં પાંચ કડવાં છે.
- (૭૯) ૧૩૮ ઘેવી થઈ રે કામિની, તું શા માટે રીસાવીજી ?
- (૮૦) ૧૩૯ શ્રાવણુ આવ્યો રે સજની, પીયુ વિના ન જાયે રજની.
- (૮૧) —[૧૪૦ સજની ત્યાં મને લઈ આવ, જ્યાં જગજીવન નદો લાલ.
—‘ ચંતુરાદાસ ’તુ]
- (૮૨) ૧૪૧ કૌસ્તુભમાં નિજ રૂપ દેખી રીસાવી પ્યારી
- (૮૩) ૧૪૨ વાંસલડી વાઈને વાંલે બોળવી રે, તેડી મને વૃદાવન મુઝાર હો.
- (૮૪) ૧૪૩ સામું જો રે સુંદરી, વીજલડી શી ઝણકે રે ?
- (૮૫) ૧૪૪ આવ સખી ઉતાવળી, માનિની વિશંખ ન કીજે છ.
- (૮૬) ૧૪૫ ના રે બાઈ નહિ આવું, મેં વાત એની જાણી રે.
- (૮૭) ૧૪૬ હડીલી હક ન કીજે, તું છે ચતુરા નારી
- (૮૮) ૧૪૭ હો વાંલા હું કયમ કરું ? એ બાલી વશ ન થાયે.
- (૮૯) ૧૪૮ વાંક કરો છે માહરો ? તુ કાં દુહવાણી ?
- (૯૦) ૧૪૯ રાધા તેં હરિતું સખ ટાળ્યુ, મૃગનયણી કાંઈ કામણુ કીધું.
- (૯૧) ૧૫૦ મરકલડો કરી માનિની ભાખે, એની પ્રીત તે હું જાણું છું.
- (૯૨) ૧૫૧ મારા સમ છે માધવજી જો મુજને હાથ અડાડો રે
- (૯૩) —[૧૫૨ સુન્દરીને લૂણુ ઉનારો રે સજની, હરિસગ રંગ રમી આવી રજની. —નરસૈતુ]

- (૯૪) ૧૫૩ જશોદના જીવન ઘેર આવો, જે માગો તે આપું.
- (૯૫) ૧૫૪ મારે મંદિર ભવે પધાર્યા મુંઝ ન દહુમારજી.
- (૯૬) ૧૫૫ સાથે આવો મુંઝરી, મેં એકવણાં ન જવાય.
- * ૫૬ ૧૫૭ થી ૧૬૭ એ લક્ષ્મીદાસચરિત્ર રાસપ આધ્યાયી છે
- (૯૭) ૧૬૮ કહે રે મને કામિની, તુ જાં શ્વાસ ભરાણી છ ?
- (૯૮) ૧૬૯ કહે રે મને કામિની, તુ ક્યાં શીખી ચતુરાઈ છ ?
- (૯૯) ૧૭૦ સાંભળ બે'ની વાતડી, શા માટે દરમાણી છ ?
- (૧૦૦) ૧૭૧ સાંભળ રે સખી કહુ હુ સાચું ધરથી માંડી રીત છ.
- (૧૦૧) ૧૭૨ ધર યજી માંડી કહુ, વાત પહેલા દિનની છ.
- (૧૦૨) -[૧૭૩ મોના કેરી વેલડી, તેની શાખા કઢી કહાન. — 'નરસૈં 'તુ]
- (૧૦૩) ૧૮૧ મારું મુખકું જોવા માટે શું થયું રે ?
- (૧૦૪) ૧૮૨ નંદજીના સમ છે સુંદરી રે, જો હું જૂઠું ખોલું વચન રે.
- (૧૦૫) ૧૮૩ મથુરામાં એક આલીરડી તે મહી વેચવા આવી છ.
- (૧૦૬) ૧૮૪ કંસરાય જોડા માળિયે રે, ગોવણી મારમ જાય રે.
- (૧૦૭) ૧૮૫ સ્વામીજી, શું પૂછો છો ? એ નંદ તણો નાનડિયો રે.
- (૧૦૮) ૧૮૬ આવ રે આવ ઉતાવળા રે સખી, જોવાને નંદકુમાર.
- (૧૦૯) ૧૮૭ જો રે બાઈ, આવે છે આવે છે નંદજીનો કુમાર.
- (૧૧૦) -[૧૮૩ નાચન ખેતલ હરિ રંગભોમ આવે — 'વિષ્ણુદાસ 'તુ]
- (૧૧૧) -[૧૮૪ થર થર થર થર દાનો-દવ કપે. — 'વિષ્ણુદાસ 'તુ]
- ૧૮૫ થી ૧૮૯ એ પાંચ કડમાં
- (૧૧૨) ૨૦૧ દેવકાને આંગણે બહુ શુભીજન ઊભા ગાયે રે.
- (૧૧૩) ૨૦૨ કહે વસુદેવ । સુણો સુંદર વર, ચિરંજીવ મારા ગિરિધર.
- (૧૧૪) ૨૦૩ ત્રા'લા એમ ન કીજે હો, મારા પ્રાણુના જીવન.
- (૧૧૫) ૨૦૪ મારા આતા એમ (ન) કીજિયે, બલિહારી હો.
- (૧૧૬) ૨૦૫ કૃષ્ણ કહે : માતા સુણો, મને વા'લો પ્રજનો સાચ.
- (૧૧૭) ૨૦૬ વસુદેવ કહે દેવકાને : તેજાવો નંદની નારી રે.
- (૧૧૮) ૨૦૭ વિવિધ વચન વનિતા તણ્યાં સુણી વહે વસુદેવ.
- (૧૧૯) ૨૦૮ કંસરાયને મારી રે, વિમાસે દેવમુરારિ.
- (૧૨૦) ૨૦૯ ગોકુલિયે પધારો મારા નંદજી, જશોદાજી જોશે વાટ રે.
- (૧૨૧) ૨૧૦ શા માટે નથી આવતા, કાંઈ કાઢી અમારો વાંક છ.
- (૧૨૨) ૨૧૧ એમ ન કીજે હો, મારા સુદર શ્યામ.
- (૧૨૩) ૨૧૨ ગોકુલિયે પધારો મારા નંદજી રે, તમ કને મારું મન રે.
- (૧૨૪) ૨૧૩ એમ ન જાણ્યું રે, પુત્ર પિયારો યાશે.

- (૧૨૫) ૨૧૪ નંદજી ગોકુળ સાચરો, સુધી કહું એક વાત રે.
 (૧૨૬) ૨૧૫ કહાનજી માયું છું કરગરી, આતા મને એટલું આલ રે.
 (૧૨૭) ૨૧૬ નંદજી સાંભળો રે, દેવકી વદે વચન.

૨૧૭-૨૧૮ નાં બે કડવાં

- (૧૨૮) ૨૧૯ આજ મારે ઘેર આવો રે, મારા લાડકડા કુંવર.
 (૧૨૯) ૨૨૦ જુઓ હાંસુ હો હાંસુ, કંસરાયને મારી કીધું.
 (૧૩૦) ૨૨૧ કહો તો કુંવરીને આણું, મુલદ્રા મારી છે લાડકી.
 (૧૩૧) ૨૨૨ જુઓ વસુદેવની કરણી, કૂડ કરીને કંસ મરાવ્યો.
 (૧૩૨) ૨૨૩ જુઓ કળિયુગ આવ્યો કૂડો, અવનીમાહિ એકે નહિ રૂડો.
 (૧૩૩) ૨૨૪ હારે હરિ, શેં ન કરો રે સખઈ ?
 (૧૩૪) ૨૨૫ હારે મારા ગોવિંદા, તું ગોપીનો પ્રાણ.
 (૧૩૫) ૨૨૬ જુઓ જુઓ રે કહાનનું કર્મ વળ્યું, એને શીકું ઉપાડવું ટલ્યું.
 (૧૩૬) ૨૨૭ નંદજીનો કુંવર એ નોહો, પહેલું ત્યાં મેં જાણ્યો.
 (૧૩૭) ૨૨૮ ગોકુળિયે આવીને હું શું કરું રે ? જાઓ સધળી ગામ.
 (૧૩૮) ૨૨૯ ચાલતી વેળા હરિને કહે, એમ નંદજી દેઈ સાંઈ.

૨૩૦ થી ૨૩૩ એ ચાર કડવાં

- (૧૩૯) ૨૩૪ માનિની વાળો મન, કહાનજી ક્યમ આવે ?
 (૧૪૦) ૨૩૫ મારી કુંવરીને લાવો, પીયુ હૈકું દાઝે, તાપ શમાવો.
 (૧૪૧) ૨૩૬ હાં હું શું કહું રે પીયુ આવ્યા કાલો.
 (૧૪૨) ૨૩૭ હાં હું કેમ રહું રે ? એકે ન દીસે પેર રે.
 (૧૪૩) ૨૩૮ જે ત્યાં લજતો બીને વાન, તેને કુંડળ ઝળકે કાન,
 (૧૪૪) ૨૩૯ મઘપિ મેં ધવરાવિયો, દેવકી તમેા રે માત રે.
 (૧૪૫) ૨૪૦ એક વાર આવો આંગણે રે, રમનાને યાદવરાય રે.
 (૧૪૬) ૨૪૧ મીઠડા માવજી રે, મારે મંદિર આવો.
 (૧૪૭) ૨૪૨ મહી મથન કરું, કાન ગેરી ધરું. (ખૂલણા છંદ)
 (૧૪૮) ૨૪૩ ધન્ય તે દેવકી રે, જે વરમાતા યાશે
 (૧૪૯) ૨૪૪ મારી સજની મથુરાં જાણ્યે, મુખ દીમે એક વાર.
 (૧૫૦) ૨૪૫ એક વાર આવો રે, મને જોના જાદવરાય.
 (૧૫૧) ૨૪૬ આવો તો આપણુ જાણ્યે, મથુરાં વાસે રહિયે.
 (૧૫૨) ૨૪૭ સખી, હું શું કરું રે ? દાઝ રહી મનને.

- (૧૫૩) ૨૪૮ વાલો આવશે રે, મારા અવગુણ વિસારી.
 (૧૫૪) ૨૪૯ આજ સખી મે શોણામહિ સુંદર વર દીકા.
 (૧૫૫) ૨૫૦ મોર વેરી માહરો, જોણે હુય જગાડી.
 (૧૫૬) ૨૫૧ મૈયા મોહે ભાવે દધિ ભાત, નિદ્રામેં હરિ એસો બોલે. વ્રજભાષા
 (૧૫૭) ૨૫૨ એક સમે ગોવિંદજીને પૂછે, દેવકી પ્રેમે કરી વચન
 (૧૫૮) ૨૫૩ વ્રજકો સુખ સમસ્ત સ્થાન, પર્તકુટી સો બિસરત નાહી.

વ્રજભાષા

- (૧૫૯) ૨૫૪ કહા મૈયા કેમે સુખ પાઈ, નાહિનસો લોક ત્રીદામા ખેવત ॥
 (૧૬૦) ૨૫૫ અખ પડવેકો આયો દિન, એતે બરખ પહે ગને નાહી. ॥
 (૧૬૧) ૨૫૬ ગોવિંદ ગોકુળ આત્યા, મૂર્ખ થયા આપણ.
 (૧૬૨) ૨૫૭ દેવકી, દુઃખ મ આણો, કારણુ પુરુષ બે જાણો.
 (૧૬૩) ૨૬૫ સુત મેં સુનિત લોકમેં બાત, મેરેસો તુમ સત્ય હો. વ્રજભાષા
 (૧૬૪) ૨૬૬ ઉદ્ધવ, શું કહું રે, સુખ વ્રજવાસ તણું.
 (૧૬૫-૧૬૬) ૨૭૨ થી ૨૮૪ નાં ૧૩ પદ-ઉદ્ધવ-ગોપીસંવાદનાં
 (૧૭૮) ૨૮૬ ઉદ્ધવ કહેજો ઉદ્ધવ કહેજો, દેવકીને એક વાત રે.
 (૧૭૯) ૨૮૭ ગોપીની મિનતિ રે, ઉદ્ધવ માધવને કહેજો. 'સૂરદાસ'તું]
 (૧૮૦) ૨૮૮ ઉદ્ધવજી અમો પરહયાં તે નહિ હરિનો વાંક રે. - 'સૂરદાસ'તું]
 (૧૮૧) ૨૮૯ ઉદ્ધવ કહેજો કૃષ્ણને એક સંદેશો.
 (૧૮૨) ૨૯૦ એવો દિન કદિયે આવશે, ગોકુળ બીજી વાર રે ?
 (૧૮૩) ૨૯૧ હરિ ગયા દારકા, જે નર દીગિ ને સુણી.
 (૧૮૪) ૪૭૧ જશોદામાત, કહે છે વાત, સાંભળો બ્રાત...
 (૧૮૫) ૪૭૨ દેવકી કહે : સુણો જશોદા, તમે ભમિની છો મારી જી.
 (૧૮૬) ૪૭૩ જશોદાજી દુઃખ પામિયાં બે, એટલે ગોપી સાથ બે.

આમાંનાં 'દશમ સ્કંધ'નાં પદ ૧૩૩ થી ૧૩૭ એ ૫, પદ ૧૯૫ થી ૧૯૯ એ ૫, ૨૧૭ થી ૨૧૮ એ ૨, અને ૨૩૦ થી ૨૩૩ એ ૪, એમ બધાં મળી ૧૬ એ કડવાં છે અને 'દશમ સ્કંધ'ની ભાલણની પહેલી વાચનામાં ભાગવતના કથાપ્રસંગમાં વિશેષકથા તરીકે ઉમેરાયેલાં હશે. પદ ૧૫૭ થી ૧૬૭ તો ભાગવતનો સારાનુવાદ લખનારા લક્ષ્મીદાસ નામના આખ્યાનકારનાં 'રાસપંચાધ્યાયી'ની કથાનાં કડવાં છે અને ભાલણના 'દશમ સ્કંધ'ની પ્રાચીન વાચનામાં

મળતાં નથી. 'દશમ સ્કંધ'માં પાછળથી પદ ૨૧ અને ૨૩ એ બે સૂરદાસનાં મળ્યાં. પદ, ૨૪ મું એવું જ કોઈ 'મેહા'નું મળ્યાં. પદ, ૪૪ મું કોઈ રસાતલનાથનું મળ્યાં. પદ, ૧૧૧ મું સૂરદાસનું મળ્યાં. પદ, ૧૨૬ મું કોઈ ગંગાધરનું ગુજરાતી પદ, ૧૪૦ મું કોઈ ચતુરાંદાસનું ગુજરાતી પદ, ૧૫૨ મું નરસિંહ મહેતાનું ગુજરાતી પદ, એવું જ ૧૭૩ મું પણ નરસિંહ મહેતાનું જ ગુજ. પદ, ૧૬૩-૧૬૪ માં ૨ પદ વિષ્ણુદાસનાં મળ્યાં, આમ ૧૧ પદ પારકાં નીકળી જાય છે અને બાકી ૧૭૫ પદ રહે છે-એમાં પદ ૭૭ કે જે જૂની વાચનામાં નથી, પદ ૨૫૧ મું અને પદ ૨૫૩-૨૫૪-૨૫૫ માં તથા પદ ૨૬૫ મું એ ભાલણનાં જ મળ્યાં. પદ છે; એ છ. સંહિત બાકીનાં ૧૬૬ ગુજરાતી પદ ભાલણ કે એના કોઈ અનુયાયીએ 'દશમ સ્કંધ'ની બીજી વાચનામાં ઉમેર્યાં જણાય છે. આ ૧૭૫ પદોમાં તો મોટા ભાગનાં નાનાં પદ છે; પાછળથી મોટાં પદ પણ આમાં સમાવેશ પામે છે. મોટા ભાગનાં આ પદ આત્મલક્ષી પ્રકારનાં 'ભાવગીતો' છે.

પદ્ધતિનું સ્વાતંત્ર્ય :

કથાત્મક કાવ્ય એક ચોક્કસ પ્રકારના માળખામાં રચવાનો લેખકનો કે કવિનો પ્રયત્ન હોય છે અને એ કથામાં પ્રસંગોને યથાસ્થાન દીપતા બતાવવા એ સામાન્ય રીતે સાધવાનું રહેતો હોય છે. ખેશક, એમાં એને પોતાની ઇચ્છા મુજબ વર્ણાટ લેવાનો યોગ હોય છે અને સારો કવિ એ યોગ જતો કરતો પણ નથી, છતાં એનું નિરૂપણ સામાન્ય રીતે પરલક્ષી જ હોય છે. પદ્ધતિપ્રકારની કવિતામાં કવિને એવા પ્રકારનું કોઈ બંધન હોતું નથી; ખેશક, એ કેટલીક વાર કોઈ કથાનો તાલો એમાં સાંધતો હોય છે ને ત્યારે એ કેટલેક અંશે પરલક્ષી બનતો હોય છે. દા. ત. 'રામભાલ-ચરિત'માં એ વત્સલરસ અને ભક્તિરસથી છલકાતા હૃદયે બાલ-લીલા તન્મય થઈને ગાતો હોય છે તેના અનુસંધાનમાં—

“પ્રભુ ગંગાથી ઊતર્યા પાર, મિથિવાના મગળ જોવા,
 શુરુસંગ એ રાજકુમાર, મિથિવાના મગળ જોવા. ૧
 એક ઈંદુ ને એક છે કામ, મિથિવાના મગળ જોવા;
 એક ગૌર ને એક ધનશ્યામ, મિથિવાના મગળ જોવા. ૨
 પ્રભુ હોડે છે લટકતી ચાત્ર, મિથિવાના મગળ જોવા;
 જોઈ સર્વે થયા બેઠાવ, મિથિવાના મગળ જોવા ૩ ” વગેરે
 (૫૬ ૭૬ મુ)

ત્યાંથી ૪૧ મા ૫૬ સુધીના આ રીતે કથાત્મક બની રહે છે.

કેટલાંક બીજાં પદોમાં નિરૂપણ જેવું મળે; જેમકે

“મયા, કાંઈ કરે ચિંતાય ? તારો પારણે રાધરાય ટેક ૧
 પાગણિયે પોઢ્યા પુરુષપુરાણ, જાણે ઉઠ્યા કેટલિક ભાણ મૈયા ૨
 દયાણો નીચે લક્ષમણ છેક, જાણે નારાયણ પર શેષ. મૈયા ૩
 શીશિ શિયય થઈ છે વેણ, કુકુમ ખરી પડ્યાં જેમ નેણ મૈયા ૪
 નેત્રા નિઠામાં ભરપૂર, વેરી વિવન રહ્યાં છે દૂર. મૈયા ૫
 ધૂનરુ ખૂન્યુ છે કરે વાત, જાણીએ એટલા ચારે ધામ. મૈયા ૬
 કટિતટ કદોરાની ખેમ, જાણે વિરમિએ પાડી વેલ મૈયા ૭
 દુશાનો મૂવી રહ્યો છે કર્ણ, કમળા ચાપતી હોય જેમ ચર્ણ. મૈયા ૮
 શી કદું શયન તણી શોભાય, ભાવે ભાવણુ ભામણે જાપ. મૈયા ૯”
 (૫૬ ૨૦ મુ)

પરંતુ આવા નિરૂપણમાં કવિ હૃદયમાં મૂર્ત થતી ઇષ્ટ છબીને શબ્દદેહ આપી કથાંશને બાળુએ રાખી જે ઉદ્દગાર ખડા કરે છે તેમાં જ એની આત્મલક્ષિતા તરી આવે છે; જેમકે

“એવા દશરથના બાળ, લાલ પારણે મૂવે ટેક ૦
 શ્યામ સ્વરૂપ દેખીને, મારુ મન બુલે એવા ૧
 એના ‘હાલો હાલો’ મુખે હાલડું કહે;
 વળી શ્રુતિ ને વેદ જોને કંઈ રહે. એવા ૨
 મૈયા દળકતી દળકતી તાણે દોરી,
 શિવ શનકાદિક ને બ્રહ્માદિક રહ્યા હેરી. એવા ૩
 ખાતે ધાવે બેલણી વળી પડી રહે મૂક;
 એરા રમતા રમ નામ ધ્યાન સાંખ ન મૂકે એવા ૪

અદ્યપિયાળી આંખડી મીચે ને ઉધાડે;
 આળકાંને અહાર, કાઠી મયા પ્રભુને પોદાડે. એવાં ૫
 ઝડપ નાખે, ઝરમર ને વળી પાપ વની તોડે;
 ભાવણપ્રભુ રઘુનાથ મારો લવચંદન છોડે. એવાં ૬ ”
 (પદ ૫ મું)

કવિનું માહાત્મ્યજ્ઞાન આમાં સ્પષ્ટ હોઈ આ એનું લક્ષિતગીત
 જ થઈ રહે છે; સળંગ કથાનો એ કોઈ ભાગ બનતું નથી.

‘ દશમ સ્કંધ ’નાં પદોમાં આ તરવરાટ અને તાદાત્મ્ય વધુ
 ઘેરા ભાવોમાં વ્યક્ત થતાં જોવામાં આવે છે. વ્રજભાવાનાં ૫-૬ પદો
 સાથે લગલગ પોણાગરસે જેટલાં પદોનો એ પ્રવાહ વહાવે છે.
 માતા જ્યોત્સનાનું માતૃહૃદય બાલકૃષ્ણમાં જે રીતે આમાં જોવા મળે
 છે તેમાં ક્યાંય પણ આપણને ક્યાંશ, હોવા છતાં, જોવા મળતો
 નથી. કવિની ચિત્રણા માતાની સાથે તદાકારવૃત્તિ સાધી ‘ આ માતા ને
 આ કવિ ’ એવો ભેદ પ્રવેશવાયે દેતી નથી; જેમકે નીચેની એક
 સુંદર ‘ ગરબી ’માં :

“ બાઈ જાઓ મંદિર સફુકા આપણે રે સોડ લગાઈ ફાકટ લેતાં આજ હો;
 ઓઝાલા દાહાડી એના લાવતાં રે, સાંભળીને મુજને થાતી લાજ હો. જા. ૧
 કુંવર તો વણસે માહરો રે, તમારું કાંઈ આવે ને જાણ હો;
 માખણનો ચોર સહુ એને કહે રે, એમ તો મારો મહિમા ઓછો થાય હો. જા. ૨
 નયસક્ષ ઘેર ધેનુ દૂઝે માહરે રે, આલીગારો કરતો હાંડિ આજ હો;
 ખાવું ને પીવું મંદિર અતિ ઘણું રે, ફાકટ પરધેર જઈને ખાયે ગાળ હો. જા. ૩
 શીખામણ મારી તો માને નહિ રે, નહિતર તે જાયે શાને કાજ હો;
 દહી ને દૂધ માખણ છે ઘણું રે. જાણે તો નાનું સરખું રાજ હો. જા. ૪
 મેનાં મીઠાં મેઘાં છે મનનાં રે, જાણું છું જે પ્રેમ છે અપાર હો;
 સ્વાચ્છ વાહાણો સહુને આપણો રે, પરદુઃખ લાગે નહિ લગાર હો. જા. ૫
 સાચા એ સમ ખારો તો છોડ્યું રે, શીખામણ સાં લાગે જો એક વાર હો;
 ભાવણપ્રભુની કળા કાહો જાણે નહિ રે, જો આવે અઘા ને ત્રિપુરાર હો. જા. ૬ ”
 (પદ ૫૫ મું)

અહીં ગોપીઓની દરરોજની અનેક રાવોથી બાંધેલા કૃષ્ણને

સપાડું લઈ છોડાવવા આવેલી ગોપીઓને કવિ જશોદાના મુખમાં ઉપાલંભ અપાવે છે. એમાંથી બાહુડા પ્રત્યેના વાતસલ્યની ચડતી માત્રા જુઓ જશોદાનાં વચનમાં :

“ આવ આતા, હુ દૂધ પાઉં, પાલણુડે પોદો મનમોહન;
હરિ, હરખે હાથરું ગાઉં આવ૦ ૧
માખણુ ચોરું કે કહે આવી, શ્યામસુદર, હું ઝાંખી થાઉં,
નવશક્તિ ધેતુ દૂજે ઘેર માહારે, ભોઠમહિ, કહો, કેમ સમાઉં ? આવ૦ ૨
એકલબે આવે આહીરડી, સહુ આગળ શા શા સમ ખાઉં ?
ભાવણુપ્રભુ રઘુનાથ રમો ઘેર, પ્રાણુજન હું પારણે ભઉં. આવ૦ ૩ ”
(૫૬ ૬૩ મું)

એવું જ બીજું એક :

“ કાહાનજી, ઘેર આવો, ઘેર આવો, વડી વાર ચર્ધ રમતાં;
બાળક સઘળાં, તમે પશુ જાઓ મહિં મારે ભમતાં. કાહાનજી ૧
શિરાઓ નથી સુંદત્વર, વાર લાગશે જમતાં;
અગે અતિ દુર્બળ દોસો છો ક્રીડા-તાવડ ખમતાં. કાહાનજી ૨
રમતાં કાલા ક્યમ ગમે છે, જિગે ને આથમતાં ?
મનહું મારું દાઝે છે અતિ વેવા નિર્ગમતાં. કાહાનજી ૩
મૂરખ કે તમને નર પામે, તીરથ દેહડી દમતાં;
ભાવણુપ્રભુ રઘુનાથ આરોગો, અન્ન ક્યાં છે ગમતાં. કાહાનજી ૪ ”
(૫૬ ૬૮ મું)

અને નીચેના આ પદમાં માતૃહૃદયની છાપ કેવી ઘેરી જિઠી છે એ જુઓ :

“ તારા ભાવણુડાં લઉં, મનમોહન, વાહાયા વાણુ કીજે રે,
માખણુ રોટી દૂધ ફૂર છે, જે ભાવે તે લીજે રે. ૧
દૂધજો દેખી તુમને કંઈ ઘણુ ઘેર ખીજે રે;
એટલું મારું છું હું, માહાના, ઘેર ન જાઉં ખીજે રે. ૨
તું તો સર્વસ્વ છે માહારે, તુ દીકે મન ભીજે રે;
ભાવણુપ્રભુ રઘુનાથ, એટલુ સસાર તણું મુખ દીજે રે. ૩ ”
(૫૬ ૭૫ મું)

કૃષ્ણને પુત્ર તરીકે મેળવી જ્યોદ્ધામાતાની જે ધન્યતા છે તે મજલાપાના સૂરદાસાદિ કવિની પદ્ધતિએ લાલણ એવી જ મજલાપામાં એક દર્શક તરીકે બાણે કે રજૂ કરે છે; જેમકે

“કાન તપ કીનોરી માર્ધ નંદ્યરુણી ?

સે ઉછંગ દરિકું પપ પાવત, મુખચુંબન મન બીનો રી. માં ૧

તૃપ્ત ભયે મોહનજૂ હસત હે, તખ હિગમત અધરહી ફીનો રી. માં ૨

જશોમતી લટપટ પૂછન લાગી, બદન ખેચિ તખ લીનો રી. માં ૩

રિદે લગાયે બદન જૂ મોહી, તૂ કુલદીવો દીનો રી. માં ૪

સુંદરતા અંગ અંગ કલા ઝરનું ? તેજ હી સખ જુગ હીનો રી. માં ૫

અંતરિક્ષ સુર ઈન્દ્રાદિક બોલત, મજજનકો દુખ ખીનો રી. માં ૬

ઇહ રસ સિંધુગાન કરિગાહત હે, લાલણ-જન મન બીનો રી. માં ૭ ”

(પદ ૭૭ મું)

આમ તો આ પ્રશસ્તિ જેવું કાવ્ય છે, છતાં એમાં માતા બાળકને ધવડાવતી ધવડાવતી જે મુખચુંબન કરે છે તેમાં કવિને કવિતાની સાર્થકતા આવી વરે છે.

જેમ માતાના હૃદયનું કવિ ચિત્રણ આપે છે તેવું જ ગોપાંગનાઓના કૃષ્ણ તરફના સ્નેહનું પણ કવિ ‘દશમ સ્કંધ’માં દાખલ થયેલાં પદોમાં ચિત્રણ ખડું કરી દે છે. આમાં પણ માતૃસ્નેહ જેવા સ્નેહનાં-નિર્દોષ સ્નેહનાં-વત્સલતાયુક્ત સ્નેહનાં જ દર્શન થાય છે; જેમકે

“જશોદા, છોડો દાહાનને, હું આપું ગોરસ ગોળી રે;

એવડા રીસ ઘટે નહિ તમને, હું બાણું છું બોળી. જાં ૧

આગળ જમા દુઃખ ધરે છે, બાળક સઘળી ટોળી રે;

આંખડી અતિ અણિયાળી એહેની થઈ છે રાતી ચોળી રે. જાં ૨

હઠ કાંધે કાંઈ નહિ આવે જે મહી નાખ્યું છે ઢોળી રે;

તમને તો દુઃખ નથી લાગતું, લાલણપ્રભુના મનમાં હોળી રે! જાં ૩ ”

(પદ ૫૦ મું)

આ પછી મજની ગોપીઓના કૃષ્ણ પ્રતિનો કામુકલાવ પણ

કવિએ જૂની પ્રણાલીને અનુસરીને ગાયો છે. ‘દશમ સ્કંધ’માં એવાં સંખ્યાબંધ પદ આવે છે કે જેમાં આ ભાવ પણ વિકસ્યો છે; જેમકે

— “બાઈ, એક કાનુડો કાનુડો અમૃતપે અતિ મીઠો;
કાટી બાળક એ વળવનિતાનાં, પણ એવો કાઈ ન દોડો. બા. ૧
સૂતાં જીવી કામ ન કીજે, લીજે ભવનો લાલાવો;
નદકુંવરનું વદન નિહાળી, રવિમુતામાં નાદાવો બા. ૨
ખાપું પીપું એહેને નહિ ભોળ્યે, રમવાની છે આજ,
જે ગોવિંદને ભોગ ન આવે, તે વારુ વસ્ત પર બાળ. બા. ૩
જે જે આજ કરો તે સાંપુ, જે માગો તે આપું;
મને લોકમહિ ભય નહિ કાનો, સ્વામસુંદરનું છાપું. બા. ૪
ગોળી ફેડી ગોરસ દોજો, રોજો ધર નવનીત;
પ્રેમસાગરમહિ અમને બોજો, એટલું રાખજો ચિત્ત. બા. ૫”
(૫૬ ૬૧ મું)

આ પ્રકારના ભાવમાં પણ કવિ ઉત્તરોત્તર વેગ સાધે છે અને એમાંથી નીચેના જેવાં પદ સરી આવે છે :

“આવ, હરિ, દેખાડું દેખાડું તુઝને મંદિર માહારુ;
સુંદર સ્થળ જોઈને ત્રિરિધર મન મોહશે તાહારું. બા. ૧
રાધાની પાસે મુઝ મંદિર હશે, હરિ, તમે દીકું;
શરીરની શ્રદ્ધા બૂલી મહિ તાહારું જોતાં મુખ મીઠું બા. ૨
ખાળ ખાંડ ચારોળી આપું, થાપું કર નવનીત;
પ્રેમસાગરમહિ કરો ઝંકાળાં આણી મુ ઉપર ચિત્ત. બા. ૩
સહુને મંદિર નિત્ય જાઓ છો, આજ આવો માહારે ઘેર;
ભાલજીપ્રભુ રઘુનાથજી, આપણુ રમિયે રૂડી પેર. બા. ૪”
(૫૬ ૭૧ મું)

“જશોદા કુંવરને શેં ન વારો ? આજ વહે છે એહેનો વારો. જશો. ૧
મારગમહિ મળે તો લૂટે, સર્વસ સોપે તે સહી સોપે. જશો. ૨”
(૫૬ ૭૩ મું)

અને કૃષ્ણ કેવી રીતે એ ગોપાંગનાઓનાં મન હરે છે ?

“જુઓ જુઓ રે, આવે જુગજીવન, વાંસવડી ધરી વામ હાથ;
 મોહન મુખના મરકણ, નયણાં નચાવે નાચ. જુ૦ ૧
 મરતક નવરંગ મોળિયું, છોગણડો રે જાણે પોપટ-પાંખ;
 અવણે કુંડળ ઝગહળે રે, માહારું મનકું રે મળવા કરે ધાંખ. જુ૦ ૨

x x x x

જાણું વેશ લેઈ જોવાળનો રે, ત્રાજૂડાં ઢાંકું હરિ આળ;
 વૃંદાવન વળગી રહું રે, વેરીડાં વેરી દે ગાળ. જુ૦ ૩

x x x x

જો વિદ્યા એવડી આવડે રે, થાઉ દિવસે નર ને રાતે નાર;
 પગલે પગલે પરવરું રે, પધારે જ્યાં પ્રાણાધાર. જુ૦ ૪
 મારું ચિત્ત આશ્ચું આકરી રે, મારી કાયા કીધી પરતંત્ર;
 કામજી કીધું એણે કાનુડે રે, એની મુરલીમાંહે મહામંત્ર. જુ૦ ૫
 તાપ તનનો તો ટળે રે, મળિયે રે મનસા શુદ્ધ;
 લાલણપ્રભુ રધુનાથજીયું, દષ્ટાંતે જ્યમ સાકર દ્વધ. જુ૦ ૬”

(૫૬ ૮૨ મું)

જરલાવે પણ આમાં કૃષ્ણના મહાત્મ્યજ્ઞાનનો ગોપાંગનાને ખ્યાલ
 છે અને તેથી જ ‘મળિયે રે મનસા શુદ્ધ’ એવું કવિ એના મુખમાં મૂકે
 છે. કવિ એ ગોપાંગનાઓની તન્મયતા પણ સાધતો રહે છે; જેવી કે

“એ ખંત માહારા મનમાં રહી રે, ગૌ ચારવા સાથે જાઉં;
 વેણુ વગડે લાંઘાં મનમોહન, સુરત ધરી સંગ ગાઉં. ૧
 તિલક કરું હાથેયું હરિને, મુખ જોતા નવ ધરાઉં;
 મનભાવે મોહન-વેશ સમારું, લોકાગીન સુખ પાઉં. ૨
 કરમણડો જમતાં કોલિયડો કરથી તે ઝૂંડી ખાઉં;
 દ્વધ કંથુ લેઈ નિજ ધરથી, સમ દેહને પાઉં. ૩
 નારી ક્યાં સરજી, હો નરહરિ ? એમ મન તાપે ભરાઉં;
 એહેવું તપ કાંઈ કોણ કહે જેહ કરી નર ચાઉં ? ૪
 લાજ મેહેલ્યે લાગ ન આવે, સ્વજનમાંહે ન સમાઉં;
 મન તો વાયું ન કરે માહારું, અહર્નિશ અનિ અટવાઉં. ૫

અભાદિક જેદેનું દર્શન વાંછે તે હું શું ન તણાઉં ?
ભાલાણુ-પ્રભુ રઘુનાથશું રમતાં મુનિજનમાંહે ગણાઉં. ૬ ”
(૫૬ ૯૫ મું)

કૃષ્ણ ભગવાન છે એ જ્ઞાન અહીં ગોપાંગનાના હૃદયમાં કવિને અભિપ્રેત છે અને એ રીતે આ નિર્દોષ પ્રેમ છે એમ કહેવાનો કવિનો આશય હોઈ આ એક પ્રકારની ભક્તિ જ હોવાનું કવિના હૃદયમાં છે. એ તાલાવેલીનો વધુ વેગ વિરહદશાથી કવિ આ નીચે મૂર્ત કરે છે :

“ શું કાજે જો સુખ નહિ કાઢાનછ દીકા પાખે રે ?
જોવાને જો નીસરું, ધરનાં વારી રાખે રે. શું ૦ ૧
જે દાહાડાનો એ મલ્યો, ચિતકું માહારું હરિયું રે;
સુખને મરકલડે કરીને, જાણિયે કામલ્ય કરિયું રે. શું ૦ ૨
દેહડી માહારી.....તાણાવીલીલી થાઉં રે;
મહી વેચવાને મિયે કરી જુદાવન હું જાઉં રે. શું ૦ ૩
પાસે બાળક તેવતેવડા, એકલડો નવ દીસે રે;
રંગે કરવા ગોઠડી દેહું માહારું હીસે રે. શું ૦ ૪
ખીણું કાંઈ ગમે નહિ, એ માહારે મન વસિયો રે;
વિરહવેદના તે જાણે જે પ્રીત તણો હોય રસિયો રે. શું ૦ ૫
રાતદિવસ પામે રહું, જો પ્રેમ કરી બોલાવે રે;
ભાલાણુપ્રભુ રઘુનાથને જો વાહાજ સાચો આવે રે. શું ૦ ”
(૫૬ ૯૭ મું)

એવા મનમોહન કહાનને જોવા એની થઈ રહેલી આ વિરહિણીએ કેવી રીત અજમાવે છે !

“ મુઝને શું કરશે શું કરશે વેરીડાં હેરી ?
હું દમ્પતી તો થઈ રહી છું નંદકુંવર કરી. મુ ૦ ૧
જાણું રમતા રમતા આવે દરિ આણી શેરી;
મારગમાંહે વીણવા બેસું હું મોતીડાં વેરી. મુ ૦ ૨
સાસુ નણદી મોક્ષ થયાં છે પિયુને લંબેરી;
હું તો કેમનું કહ્યું ન માતું, વાત તેહ અનેરી. મુ ૦ ૩

નિત્યે વૃંદાવનમહિ જાઉં મનમયની હું પ્રેરી;

ભાલણપ્રભુ રામ વશ કીધા, નવ જાઉં ફેરી. મુ. ૪ "

(પદ ૯૮ મું)

આ ભાલમુકુંદનાં અનેક અડપલાંથી મુખ થયેલી ગોપાંગના-
ઓના હૃદયના અનેકવિધ ભાવોને વ્યક્ત કરતાં આવાં બીજાં પણ
પદ ભાલણની વાણીમાંથી નીતરતાં જોવા મળે છે. અને ભાલણે
મજલીલાનાં પણ એવાં કેટલાંક પદ ગાયાં છે. ભાલણે ' દશમ
સ્કંધ ' નાં આ પદોમાં ' દાણલીલા ' પણ ગાઈ છે. શૃંગારરસથી
ભીનાં આ પદોમાં કવિએ રાધાને નિરૂપી છે અને દાણને મિથે
પરસ્પરની પ્રેમલીલા ગાઈ છે. આમાં નાયક અને નાયિકાનો પરસ્પર
અનુરાગ કેવો વધતો જાય છે એ કવિએ યથાશક્તિ બતાવવાનો
પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. આમાં આવતાં મર્મવાક્ય ખૂબ આકર્ષણ
જમાવે છે :

" જણ્યો નંદનો ગોવાળિયો રે, તું શાનું માગે દાણ ?

જો તું આવે અમ દૂકડો રે, તને કંસરાયની આણ. જણ્યો ૦ ૧

ધેર - જઈ પૂછો માતને રે, છાશ વેચતી કાલ.

દાણી યદને વનમાં રહ્યો રે, તું કેની શીખ્યો ચાલ ? જણ્યો ૦ ૨

પાંપણ ઉપર પાધડી રે, તારાં અણિયાળાં લોચન;

કરમહિ સુંદર લાકડી રે, મીઠાં વદે વચન. જણ્યો ૦ ૩

અંગ મ મોડીશ આપણું રે, તું મીઠડી રાખે ઠાર;

ચંચળ ચાળા તે શા કરે રે ? હું તો વાહાલી નહિ નાર. જણ્યો ૦ ૪

મેં તો નિર્મળ સાંભળ્યો રે, વસતો વૃંદાવન;

ભામર-ભોળી મ જાણુશો રે, અતિ કંકણ છે માહારું મન. જણ્યો ૦ ૫

દીકડે મારગ ચાલિયે રે, ગોવાળિયા લેઈ સાથ;

છેલપણું નવ કીજિયે રે, ભાલણપ્રભુ રધુનાથ. જણ્યો ૦ ૬ "

(પદ ૧૨૩ મું)

અને એનો કૃષ્ણના મુખમાં મૂકેલો જવાણ :

" જામી રહેને, આહીરડી, તું બોલતી વાંકા બોલ;

તારી આંખ મેં જોળખી રે, અવર નહિ કેા તોલ. જામી ૦ ૧

અતુરપણું લણું તાહરું, નંદુંવર વશ કીધો છું;
લાવો માનુપદેહનો, તે સધળો તે લીધો. ૬૬૦ ૨
ધણીએ વશ છે એહને, પણ કો'ને વશ નહિ એહ છું;
તે તારે ચરણે લાગે છે, અંતર આણી નેહ. ૬૬૦ ૩
એ-શું રસણુમાં લઈને જોઈ કાણુ-શું કરશે છું;
હૈડું વિરહે જે દાઝશે, ખૂરી ખૂરી મરશે. ૬૬૦ ૪
એવો ખીન્ને કોઈ નથી, જોતાં પાતક હરશે છું;
તને રીસાવી જાણીને, દુરિજનનાં મન કરશે. ૬૬૦ ૫
માન તો થોડું લણું, ધણું કરે મુખ જાય છું;
એ વિન આનંદ ઉપજે, એવો ખીન્ને નથી ઉપાય. ૬૬૦ ૬
સાચું કહું છું તુજને, અતિ તાણુતાં તૂટે છું;
હીર તણી જે ગાંઠડી, છેદી નાખે છૂટે ૬૬૦ ૭ "

(વગેરે ૧૮ કડીઓ)

આમાં માનમાં ભરાયેલી નાયિકાને સખી તરફથી મનાવી નાયકને અનુકૂળ થવાની શીખ જોવા મળે છે, જ્યારે એ પછીનાં બેઉ પદ્ધમાં નાયિકાને નાયકને મળવાની ધાલાવેલીતું નિરૂપણ છે; તા જેમકે :

" આવણુ આગ્યો રે સજની, પીયુ વિના નવ જાયે રજની. ૧
ર્યામસુંદર તો નાગ્યા રે બાઈ, લંપટ સાથે શી રે સગાઈ. ૨
તેને તો ત્યાં ધણીએ મળશે, હૈડું મારું વિરહે બળશે. ૩
બપૈયો પીયુ પીયુ પોકારે, મન્મથ પાંચે બાણે મારે. ૪.
વિજલડી તણા ઝગકારા, મારા મનડા તણા અંગારા. ૫
કાપે નહિ જે એને વારે, કાપા મારી અમૃત કારે. . ૬ " વગેરે

અને

" સજની ત્યાં મને લઈ ચાલ, જ્યાં જગજીવન નંદનો લાલ;
વાલો વાપ છે વેણુ રસાલ, તેણે તું લોભાઈ રે. ૧
હરિ વિન આતુર મારું અંગ, દહિએ દેખીશ રૂપ ત્રિભંગ;
મને સામગિયાનો સંગ, રહી ચકું નહિ રે. ૨ " વગેરે

નીચેના ૧૪૧ મા પદ્ધમાં ભાલણ એક અદ્ભુત પ્રસંગ થોળે છે.

મારગ છોડી અબોવડો રે હીંગતી મોડામોડ;
 શેરી સારું બોધ ચાલિયે રે, ઘેર કચડો હોયે બોડ. બબી૦ ૦
 સતી સાહામું નવ બચરે રે, તે તો નીચુ બોધને બચ;
 પુરુષ પરથી વેગળા રે, આફણિયે ઝોળખાય. બબી૦ ૩ "

(પદ ૧૨૪ મું)

કૃષ્ણને અન્ય ગોપાંગનાઓ કરતાં રાધા ઉપર વિશેષ ભાવ છે એ અન્ય ગોપાંગનાઓ જાણે છે અને એની

✓ હરિ તો ખીજ કાનું ન પાએ; તારામાં એવી શી મીઠાઈ? "

(પદ ૧૨૫ મું)

અને રાધામાં રહેલી વિશેષતાની પણ જાણે કે સરાહના કરે છે. એનો રાધા જવાબ પણ કેવો ઉડાઉ આપે છે !

✓ " સગપણ મારે શું એ સાથે ? કહો તેવા સમ ખાઉ. "

(પદ ૧૨૬ મું)

અને આમ છતાં નાયક નાયિકાના અનુરાગની માત્રા ઉત્તરે-તર વધતી જ ચાલે છે.

ખાસ ધ્યાન એવે એવાં પદ તો આ 'દાણુલીલા'ના પ્રસંગ-માં જ આવતાં 'આતુરી'ના પ્રકારનાં છે તે છે. 'દશમ સ્કંધ'નાં પદ ૧૩૩ થી ૧૩૭ સુધીનાં પાંચ પદ ચોખ્ખાં કડવાં છે. એ પછી ૧૫૫ માં પદ સુધીમાં આ પ્રકારની કવિતાનાં પણ ચોખ્ખાં પદ જ આવે છે. એક રીતે આને પરસ્પરનાં 'માનનાં પદ' પણ કહી શકાય. 'આતુરી'નો વિષય પણ 'માન'નો જ સુખ્યત્વે છે, કેમકે એમાં નાયક કે નાયિકાના રિસામણાને ખાસ ચીતરવામાં આવ્યું હોય છે; અને દ્વંદ્વી દ્વારા એવા 'માન'ને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. નમૂના તરીકે પદ ૧૩૮ મું જ સૌથી પ્રથમ આપણે નજરમાં લઈએ :

" ઘેથી થઈ રે કામિની, તું શા મારે રીસાવી છ;

ધર રાગન લગ્ન તણે, જેને કાળે આવી, હક ન કીજે છ. ૧

ચતુરપણું લણું તાહરું, નંદકુંવર વચ કીધો છ;
 લાવો માનુપદેહનો, તે સધળો તે લીધો. ૬૧૦ ૨
 ઘણીએ વચ છે એહને, પણ કો'ને વચ નહિ એહ છ;
 તે તારે ચરણે લાગે છે, અંતર આણી નેહ. ૬૧૦ ૩
 એ-શું રૂસણમાં લઈને જોઈ કાણ-શું કરશે છ;
 હૈકું વિરહે જે દાઝશે, ખૂરી ખૂરી મરશે. ૬૧૦ ૪
 એવો ખીજો કાઈ નથી, જોતાં પાનક હરશે છ;
 તને રીસાવી જાણીને, દુરિજનનાં મન કરશે. ૬૧૦ ૫
 માન તો થોડું લણું, ઘણું કરે સુખ જાય છ;
 એ વિન આનંદ ઉપજે એવો ખીજો નથી ઉપાય. ૬૧૦ ૬
 સાચું કહું છું તુજને, અતિ તાણનાં તૂટે છ;
 હીર તણી જે ગાંઠડી, છેદી નાખે છૂટે ૬૧૦ ૭ "

(વગેરે ૧૮ કડીઓ)

આમાં માનમાં ભરાયેલી નાધિકાને સખી તરફથી મનાવી નાયકને અનુકૂળ થવાની શીખ જોવા મળે છે, જ્યારે એ પછીનાં બેઉ પદમાં નાધિકાને નાયકને મળવાની ધાલાવેલીનું નિરૂપણ છે; તા જેમકે :

" શ્રાવણ આંચો રે સજની, પીયુ વિના નવ જાયે રજની. ૧
 ક્યામસુંદર તો નાચ્યા રે બાઇ, લપટ સાથે શી રે સગાઇ. ૨
 તેને તો ત્યાં ઘણીએ મળશે, હૈકું મારું વિરહે બળશે. ૩
 બપેયો પીયુ પીયુ પોકારે, મનમથ પાંચે બાણે મારે. ૪.
 વિજઝડી તણા જમકારા, મારા મનડા તણા અંગારા. ૫
 કાચે નહિ જે એને વારે, કાચા મારી અમૃત કારે. . ૬ " વગેરે

અને

" સજની ત્યાં મને લઈ ચાલ, જ્યાં જગજીવન નંદનો લાલ;
 વા'લો વાય છે વેણુ રસાલ, તેણે તું લોભાઈ રે. ૧
 હરિ વિન આતુર મારું અંગ, કહિએ દેખીંગ રૂપ ત્રિભંગ;
 મને સામળિયાનો સંગ, રહી શકું નહિ રે. ૨ " વગેરે

નીચેના ૧૪૧ માં પદમાં લાલણ એક અદ્ભુત પ્રસંગ યોજે છે.

નાયક જાણે કે અન્ય નાયિકામાં અતુરજા છે એવી શંકાથી પહેલી નાયકા ભરેલી છે, અને એ—

“ કૌમુદીમાં નિરૂપ દેખી રીસાવી પ્યારી;
જાણ્યુ ખોળામાં એકી છે, મુજ સરખી કે નારી. દેખી૦ ૧
હતીને ત્યાં ગાળ દે છે, તું તો ધૂતારી;
મને શાને તેડી આવી, એ તો બલિયારી. દેખી૦ ૨
મધ્ય નાયિકા સાન કરીને, બુદ્ધિ કહી સારી;
કંઠ થઈ કેશવજી મેલો, મહા મણિ ઉતારી. દેખી૦ ૩
રાધાએ ત્યાં નારી ન દીડી, દીડા કંસારિ;
લાલજીમજી રાધન-શુ' વાધી પ્રીત અતિ ભારી. દેખી૦ ૪”

આનાથી આગળ આવાં માનના અને મનામણાંનાં પદ જોવા મળે છે. આપણને અહીં જયદેવના ‘ગીતગોવિંદ’ ની તેમજ નરસિંહ મહેતાની ‘આતુરી’ઓમાંની નિરૂપણપદ્ધતિની લાલજીમાં ઝાંખી થાય છે. અને અદૃષ્ટાપ કવિઓમાંના સૂરદાર વગેરેએ આવાં માનનાં પદ ગાયાં છે તે પણ લાલજીના સમયમાં વ્યાપકતા ધારણ કરી ચૂક્યાં હતાં એટલે દેશમાંના આ પ્રકારમાંથી લાલજી પણ સ્વપ્રતિભાના બળે સ્વતંત્ર સર્જન સાધ્યું છે જે આમ ‘દશમ સ્કંધ’માં ઉમેરાઈ સચવાઈ રહ્યું છે. ‘દશમ સ્કંધ’માં આગળ આવતાં ‘ઉદ્ધવગોપીસંવાદ’નાં તેમજ અંતભાગ તરફનાં દેવકી-જયોદ્ધાનાં મુખમાં મુકાયેલાં પદ પણ અદૃષ્ટાપીય પ્રકારમાંથી લાલજીને ઉદ્ભવ્યાં શક્ય છે.

પદો ઉપરની લાલજીની હથોટી ગણ્ય પ્રકારની છે; એની પામે બંધની વિવિધતા પણ છે; અને એના સમયની વિકટ ગેય કૃતિઓને પણ એણે અપનાવી ગણ્ય પ્રકારના ગાયક તરીકેની પણ પોતાની પાતતા ‘દશમ સ્કંધ’નાં ગાવે વિકટ જણાતાં પદોમાં સ્પષ્ટ કરી આપી છે. દેશીગંધો એને એનાં પદોમાં રમતા હોય તેમ સિદ્ધ છે. નરસિંહથી બંધોના પ્રકારમાં એ થોડો આગળ પણ વધે છે, ભલે એણે મલણા ઉપર બહોળો હાથ અજમાવ્યો ન હોય.

ઉપસંહાર

આટલી સમીક્ષાના ફલરૂપે આપણે એટલું પામી શકીએ છીએ કે બાલણ એના યુગનો દ્વિતા-પ્રકારના ખેડાણની દૃષ્ટિએ એક વિશિષ્ટ પ્રસ્થાનકાર છે. કડવાખદ આખ્યાનોનો તો એ જનક છે; અને બધની દૃષ્ટિએ જે આખ્યાનપ્રકારનો એ પુરસ્કાર કરે છે તે લાગ-લાગટ ૨૦૦-૨૫૦ વર્ષ સુધી ગુજરાતના જૈનેતર કવિતાપ્રવાહને પોતામાં સમાવી લે છે. પ્રેમાનંદ અને એના સમકાલીન આખ્યાનકારો સાથે એ પ્રકાર એની સર્વગ્રેષ્ઠતા સાધી થ'લી જાય છે. શાને કારણે આમ બનવા પામ્યું એ વિશે કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે આખ્યાનોને એની સર્વોત્તમ માત્રામાં પ્રેમાનંદે સાધી આપ્યાં. એ મર્વોત્તમતાની કોટિથી આગળ વધી શકે તેવી કોટિ આપનાર પ્રેમાનંદ પછી કોઈ નીકળી શક્યો નહિ, ને એ પ્રકાર ત્યા થ'લી ગયો. પ્રેમાનંદ સાથે જ પદપ્રકાર ફરી સજીવન થાય છે અને છેક દયારામ સુધી મોટે ભાગે જૈનેતર કવિઓ ભક્તિ અને જ્ઞાનનો હૃદયગમ પ્રવાહ મુક્તકો-શાં નાના પદોમાં સાધે છે. આ પદપ્રકારનો પહેલો સળંગ પુરસ્કારક તો આપણને નરસિંહ જ બાલણમાં આવે છે-જે બાલણને હાથે પણ ગણ્ય વિકાસ સાધે છે. આખ્યાન-કવિ તરીકેની બાલણની નળજાઈ એના પદોમાં વિલીન થઈ જાય છે અને એનાં પદોથી એ ગુજરાતના એ કોટિના જૂના કવિઓમાં નરસિંહ અને મીરાં પછી સ્થાન મેળવવા પાત્ર બની રહે છે. બાલણને કવિ કહેવો હોય તો એ એનાં પદોથી જ કહી શકાય, એનાં આખ્યાનોથી એ કવિ કહેવાની પાત્રતા સર્વથા સાધી શકતો નથી; એનાથી માત્ર એ મધ્યયુગના બીજા સામાન્ય કોટિના આખ્યાનકારોમાં સ્થાન સાચવી શકે છે. ભાષાંતરકલા એને સાધ્ય હતી અને એ રીતે 'સપ્તશતી', 'નળાખ્યાન', 'દશમ સ્કંધ' અને 'કાદંબરી'માં આપણને એના દર્શન થાય છે. આમાંથી 'સપ્તશતી' અને 'દશમ સ્કંધ'માં એ

ખાસ વિશિષ્ટ પ્રદાન કરી શકતો નથી; 'નળાખ્યાન'માં એ શ્રીહર્ષના 'નૈપધીયચરિત' માથી થોડાં પ્રસંગચિત્ત લઈ આખ્યાનને જરા બહલાવે છે; પણ જ્યારે 'કાદંબરી' મા આવે છે ત્યારે 'ભાપા' તરફલા 'ને એ માયા અર્થ' મા 'કલા' તરીકે મૂર્ત કરી આપે છે. 'કાદંબરી' જેવા મમાસનિબિડ પ્રૌઢ ગદ્યથી સમૃદ્ધ અથને આખ્યાન પ્રકારના સરળ દેશીબંધોમા રમવતી ગુજર ભાષામા—એ મૂળતુ સંક્ષિપ્ત ભાષાતર છે એવી ગંધ સુધ્ધા ન આવે એ રીતે—આપી દઈ એણે માત્ર ભારતવર્ષની વિલિન્ન ભાષાઓના સાહિત્યમા જ નહિ, જગતની મહાન ભાષાઓના સાહિત્યમા પણ એક નમૂનેદાર પ્રયત્ન મૂર્ત કરી આપ્યો છે. આજના યુગમાં 'સમશ્લોકી' ના અનેક પ્રયત્ન થયા છે, પણ એ સૌમાં એ ભાષાંતર છે એ એની ફેટલીક કૃત્રિમતાથી પકડાઈ બચ છે અહીં આપણે રત્નેશ્વરને સરખાવી શકીએ. એણે શ્રીમદ્ભાગવતનો શબ્દશઃ અનુવાદ કર્યો છે; એના આ અનુવાદમા પણ આપણને એ ભાષાંતર છે એવો ભાસ ખાસ થતો નથી ગુજરાતે આવા ઉત્તમ કોટિના ભાષાતરકારો આપ્યા છે એ એને પરમ ગૌરવનો પ્રસંગ છે!

અહીં આ 'અધ્યયન' મા ભાલણુનું મને જેવા પ્રકારનું દર્શન થયું છે તે આપવાનો એક નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે એ સંપૂર્ણ છે એમ કહેવાનો દાવો નથી એની વિશિષ્ટ કૃતિઓનો અભ્યાસ ખૂબ જ ઊંડાણથી થવો જરૂરી છે પીએચ. ડીના વિદ્યાર્થીઓને એની મહત્ત્વની એક એક કૃતિ લઈ અભ્યાસ કરવાના યોગ હજી ઊભા છે શરૂ થયા પણ છે; એનાથી આપણને ભાલણુનો સર્વાંગીણ અભ્યાસ સિદ્ધ થશે; ત્યાં સુધી આ મારો નાનો પ્રયત્ન અભ્યાસકોને ઉપયોગી થશે તો એનાથી લેખનનું સાર્થક્ય છે.

વિશિષ્ટ શબ્દોની સૂચિ

અક્ષરમેળ વૃત્તો (જીદો)	૭૩
અખિય ભારતીય પ્રાચ્ય વિદ્યાપરિષદ (મુંબઈની)	૫૮
અખો	૬૭
અદેઉ	૧૧
અતિશયોકિત (અયંકાર)	૧૧૬
રૂપકાતિશયોકિત	૧૧૯
અદ્ભુત (રસ)	૧૦૩
અનુભાસ	૧૧૩
અપભ્રંશ (ગુજર : ભાલણી ભાષા)	૭૦-૭૧, ૮૬
„ (ભાષા)	૮-૧૦, ૭૦-૭૧
અભંગો	૧૬
અભિનવગુપ્ત (આચાર્ય)	૧૦૪
અયંકારો-અર્થના	૧૧૬
„ -શબ્દના	૧૧૩
અનવરાત (ભાલણીવંશજ) ૨૫, ૪૮	
અષ્ટછાપ (કવિઓ) ૩, ૪૦-૪૧, ૧૭૪	
અંત્યાનુભાસ	૧૧૩
અં. બ. ઝની (સ્વ.)	૪૧
આખ્યાન ૫-૮, ૧૦, ૧૬-૧૮, ૮૧, ૮૩, ૧૫૬	
આખ્યાન-પૌરાણિક	૧૮
આખ્યાન પ્રકાર ૧૫-૧૭, ૩૧, ૮૭, ૧૨૮, ૧૭૫	
આખ્યાન-અધ	૧૦
આદિત્યરામ (ભાલણી-વંશજ) ૨૫- ૨૬, ૩૩, ૪૮, ૫૬	

‘ આપણા કવિઓ, ખંડ ૧ લો ’	૬૧
આણુ	૧૪
આરણ્યકપર્વ (સં.)	૮૪-૮૫, ૧૨૮, ૧૩૩, ૧૪૯
„ (નાકરનું નાનું)	૬૫
‘ આર્યજ્ઞાનવર્ધક ’ માસિક ૧૯-૨૦, ૫૭	
આંતર પ્રાસ	૬૬-૬૭, ૧૨૭
ઉત્તરકાંડ (વિષ્ણુદાસનો)	૨૬, ૩૩- ૩૬, ૪૯
ઉત્પ્રેક્ષા (અયંકાર)	૧૧૬-૧૯
ઉદ્ધવ (ભાલણીનો પુત્ર) ૨૨, ૨૬, ૩૪-૩૫, ૪૭-૫૦, ૫૭-૫૮, ૬૮	
‘ ઉદ્ધવ-ગોપીસંવાદ ’	૧૬૨, ૧૭૪
‘ ઉદ્ધવાગમન ’	૧૭
ઉપમા (પૂર્ણ-અયંકાર)	૧૧૭-૧૯
ઉપાખ્યાન	૫-૮, ૧૭, ૮૬
ઉપરેક	૧૪-૧૬
‘ ઉપા-અનિરુદ્ધચરિત ’	૧૬
‘ ઉપાદરણ ’ (જનાર્દનનું)	૧૪, ૧૬ ૧૮, ૩૪, ૧૧૩
„ (વીરસિંહનું)	૧૩
જિથવો	૩, ૫, ૧૦, ૧૫
જિર્મિરૂપ મદો	૧૬
‘ ઓખાદરણ ’ (પ્રેમાનંદનું)	૫૩, ૮૪
ઝોજસ (ગુણ)	૧૨૭
ઝોધનદાસ (બુઝો ‘ ઉદ્ધવ ’)	૨૨, ૪૯
ઝૌરંગઝેય	૩૨

ઓરંગઝેબ (દક્ષિણ)	૨૪-૨૫,
	૩૨, ૪૮, ૫૬
કમળ	૩૯
કલ્પક	૮-૧૦
,, -ની વ્યુત્પત્તિ	૯
કલ્પા-પ્રકાર	૧૫, ૧૦૧
,, -મધ્ય ૪-૮, ૧૫-૨૮, ૩૪,	૬૦, ૮૨
કલ્પ	૨૦
કલી	૯
,, -ની વ્યુત્પત્તિ	૯
કલોજ	૧૪૮
ક. મા. મુનશી (શ્રી) ૪૪, ૫૬-૬૦	
‘ કરક કુચરિટ ’	૮
કરુણ-ભા (રસ)	૨૧, ૧૦૧-૨
કર્મણ મત્રી	૧૩, ૧૫, ૧૮
‘ કનિચરિત ’ (કે. કા. શાસ્ત્રી)	૧૪,
૧૮, ૩૪-૩૫, ૪૫, ૫૧, ૫૬, ૫૮	
‘ કાદંબરી ’ (સં.)	૬-૭, ૫૮,
૧૩૮, ૧૪૭, ૧૪૯, ૧૫૧, ૧૭૬	
,, (ભાવણી)	૬-૭, ૧૭, ૧૯,
૨૧, ૪૭-૪૮, ૫૭, ૬૩-૬૬, ૭૦-	
૭૨, ૭૭-૭૮, ૮૦, ૮૨, ૮૪, ૮૬,	
૯૨, ૧૧૩, ૧૧૫-૧૬, ૧૧૯, ૧૨૬-	
૨૮, ૧૩૩, ૧૫૫, ૧૭૬	
‘ કાન્દકેમ્પમંથ ’	૧૪, ૨૦
કાન્દકેમ્પ	૭
કાશી	૩૫, ૨, ૪૦
‘ કાંત ’ (કનિ)	૬૭
‘ કાનનસંગ્રહ ’ (લ. જી દેસાઈનો)	૩૭
કુટ્તક	૧૦
,, -ની વ્યુત્પત્તિ	૧૦

કુંભનદાસ ૩, ૪૧, ૪૯, ૧૧૨	
‘ કૃષ્ણકીડાકાવ્ય ’	૪૧, ૧૪૧
કૃષ્ણદાસ	૧૬
,, (અધિકારી અલ્પાપના)	
૪૦, ૫૯, ૬૯, ૧૧૭	
‘ કૃષ્ણમાનસચરિત ’ ‘ કૃષ્ણભાલવીના ’	
૧૭, ૩૭, ૮૨, ૯૨, ૧૦૫, ૧૨૬	
‘ કૃષ્ણવિદિ ’	૧૬, ૮૧, ૮૪, ૯૦
કેરાનદાસ હરેરામ	૪૧, ૧૪૧
કે. હ. દુન (રવ.)	૭૧-૭૨
ખલાત	૬
ગણમેળ જીદો	૭૪
,, -વૃત્તો	૭૩
ગરબી	૧૫૭
‘ ગરબીઓતુ’ મૂળ ’	૬૧
ગંગાધર	૧૫૬, ૧૬૩
‘ ગીતગોવિંદ ’	૧૭૪
,, -(ગદ્ય-ગુજરાતી)	૭૩
ગીતો	૧૬
ગુજર (ગુર્જર) ભાષા	૭૦-૭૧,
૭૬-૭૭, ૮૦, ૮૬, ૧૭૬	
ગુજરાત ૧૦, ૩૯, ૪૧, ૫૪, ૧૭૫	
‘ Gujarat and Its Literature ’	૪૪
ગુજરાત વર્નાક્યુલર મેસાઇટી—	
ગુજરાત વિદ્યાસભા (અમદાવાદ) ૨૨—	
૨૩, ૪૯, ૭૨-૭૩, ૮૧, ૮૩, ૮૭	
ગુજરાતી (જૂની)	૯, ૨૩
(અર્વાચીન)	૨૩
‘ ગુજરાતી ભાષાનો મતિદાસ ’	૧૯
‘ ગુજરાતી-દીપોત્સવસંગ્રહ ’ (૧૯૩૧) ૩૫	
‘ ગુજરાતી સાહિત્યનું રેખાદર્શન—	

ખડ ૧' (કે કા સાચી)	૧૮, ૫૮
ગુણદોષાદિ	૧૨૬
ગુર્જર અપભ્રંશ	૭૦
ગુપ્તામદાસ થોભણદાસ	૪૭-૪૮
ગોપીતળાન (સુરત)	૫૪
ગોપીનાથ મલીક (મલીક સોળી)	૫૪
ગોપીપરુ	૫૪
ગોવિદ	૭, ૧૬
'ગોવિદ આખ્યાન'	૮
'ગૌરીચરિત્ર'	૧૫, ૧૮, ૮૩
ગૌર્જરી	૭૦
ઘટા (૭૬)	૮, ૧૦
ઘર (ભાનુજી)	૫૨
ઘીનદો જિલ્લો (પાટણમા)	૨૩, ૫૨, ૫૫
ચતુરભુજ-ચતુર્ભુજ	૨૬, ૪૭, ૪૯
ચતુરાદાસ	૧૫૯, ૧૬૩
ચરણકુલ (૭૬)	૮, ૬૮
" ની દેશી	૬૫
ચરેતર	૪૦
'ચંદીઆખ્યાન'	૧૨૮
'ચંદ્રદાસ આખ્યાન'	૬૯
'ચાતુરી'(નરસિંની) ૧૨, ૧૪, ૧૬, ૧૭૪	
" (સામાન્ય)	૧૭૨
ચામુ ગદેવી	૨૪, ૩૨
ચોપાઈ (૭૬)	૧૫, ૩૧, ૬૫
-દાનની	૧૫, ૩૧
-ની દેશી	૬૧, ૬૪-૬૫
ચોમદાર ખડખી	૨૩, ૫૨
ઢોઢો, અક્ષરમેળ	૭૩
, માત્રામેળ	૮-૯, ૬૧, ૭૩
'ઢોઢોનુશાસન' (આ હેમચંદ્રનું)	૮

'જકરી'	૨૬, ૪૬,
જમદીસ (પુરી)	૧૩૯
જમનાથ જોશી	૩૯
જનાર્દન ૧૪-૧૬. ૧૮, ૩૪, ૧૧૪	
જયદેવ	૧૭૪
જશનિજયજી મુનિ	૩૦
'જસહરચરિત્ર'	૮
'જનધર આખ્યાન' ૧૬, ૬૫-૬૬, ૮૨, ૮૮-૯૦, ૯૬, ૧૦૧, ૧૦૩-૪, ૧૧૪, ૧૧૬	
જૂનાગઢ	૧૫, ૧૮, ૪૬
જેકરી (૭૬)	૬૫
જેઠાલાન નારાયણ ત્રિવેદી	૫૯-૬૦
જેન રાસકારો	૧૫
જેપુરી	૭૫
જૂનણા (૭૬) ૧૬, ૧૧૪, ૧૭૪	
-ની દેશી	૬૧, ૬૭
ઝાંચોર	૧૪
ઝુકડી ચાન	૬૮
ઝમણી	૧૦, ૬૮
ઝાલાભાઈ કવિ (૨૧)	૧૯
ઢાન	૧૦, ૩૪
ઢાળ	૪, ૧૨, ૧૪
તાપી	૫૪
તુલસીદાસ(૭)	૮
તેજપાલ	૧૦
ત્રિપદી-પ્રકાર	૬૮
ત્રિનિકમ ભટ્ટ	૧૩૮
ત્રુટક	૧૧-૧૨
દયારામ ૧૯, ૨૦, ૫૭, ૮૦, ૧૭૫	
દનપતરામ (કવિ)	૧૯
'દશમસ્કંધ' (સ)	૬, ૧૬
" (ત્રેમાનદનો)	૧૯-૨૦

'લ્હામ રક' (ભાણુનો) ૧૬-૧૭,
૧૯-૨૦, ૨૨, ૩૫-૩૭, ૪૦. ૪૩-
૪૪, ૪૮-૪૯, ૫૨, ૫૭, ૬૨,
૬૪-૬૮, ૮૦-૮૨, ૮૬, ૯૦-૯૨,
૯૬-૯૭, ૯૯-૧૦૦, ૧૦૫, ૧૦૭,
૧૧૧-૧૪, ૧૧૭, ૧૨૩, ૧૨૫-
૨૬, ૧૨૮, ૧૪૧-૪૩, ૧૪૫-૪૬,
૧૫૬, ૧૬૨, ૧૬૫ ૧૬૭-૬૮,
૧૭૧-૭૨, ૧૭૪-૭૫

" (લક્ષ્મીદાસનો) ૧૪૫

'દાણુશીલા' (ભાણુની) ૪૦, ૯૦,
૧૭૧-૭૨

દિશાવાળા પ્રાણુ ૨૩

'દુર્વાસાખ્યાન' ૧૬

દુર્ધાત (અન્ય કાર) ૧૧૭-૧૮

દેવીભક્તિ (ભાણુની) ૪૨

દેશી, દોહાની ૬૧-૬૩, ૬૮

" પ્લગ મની ૬૧, ૬૬-૬૭

" રોળાની ૬૪

" સરેયાની ૬૧, ૬૪, ૬૦

" સોરઠાની ૬૧, ૬૭

" હરિગીતની ૬૧, ૬૬

દેશીઓ ૭૩

'-પ્રકીર્ણ' ૬૭

'-(ભાણુની) ૬૧

'દેશી ઢાળનાં ગીતો-પદો-કડનાં

મૂળ' ૬૧

દેશી યા યો ૯, ૧૭૪

દેહલ ૧૫

દોહરો, દોહો ૮, ૧૦, ૬૩-૬૪, ૬૮

-ની દેશી ૬૧-૬૩, ૬૮

'દોહાકોશ' ૮

'દ્રોપદીવજ્ઞાહરણ' ૧૭, ૮૧, ૮૩-

૮૪, ૯૦

દ્વિપદી-પ્રકાર ૬૮

ધણિલ ૧૧-૧૨

ધવલ ૧૩

ધારા (નગરી) ૧૪૮

ધૂલ (=ધવલ) ૧૩

ધ્રુવ, ધ્રુવક, ધ્રુવા ૮, ૧૦, ૧૨, ૬૧

ધ્રુવ-કડી ૧૧

ધ્રુવપદ ૪-૫, ૮, ૧૩, ૬૨, ૬૪

ધ્રુવપદિત ૧૧, ૧૪-૧૫, ૧૭, ૩૪, ૩૯

ધ્રુવાની કડી ૧૨

'ધ્રુવાખ્યાન' (ભાણુનો) ૧૬, ૨૨,

૪૫-૪૬, ૫૭, ૮૨, ૮૭, ૧૨૧

નટનારાયણ રાગ ૪૦, ૬૮-૬૯, ૧૧૫

નટ રાગ ૬૯

નયસુંદર ૩૬

નરસિંહ મહેતા ૭, ૧૨-૧૪, ૧૬, ૧૮,

૨૦, ૪૦, ૪૪, ૫૫-૫૬, ૫૯-

૬૦, ૬૭, ૮૮, ૧૧૨, ૧૧૪,

૧૫૯-૬૦, ૧૬૩, ૧૭૪-૭૫

નરસિંહ વ્યાસ ૫૮

નર્મદ, નર્મદાશંકર કવિ ૧૯-૨૦, ૫૭

નર્મોક્તિ ૧૦૧

'નવમંધૂ' ૧૩૮-૩૯, ૧૫૫

'નલોપાખ્યાન' (સં.) ૮, ૮૪,

૧૨૮, ૧૩૯

નવનરામ (ભાણુવંશજ) ૨૫, ૪૮

'નળાખ્યાન' (ભાણુનો પહેલું)

૩, ૫, ૧૬, ૩૬, ૪૩, ૫૧, ૫૭

(બે), ૬૨-૬૮, ૭૦-૭૩, ૭૮-

૮૦, ૮૨, ૮૪, ૮૬, ૮૮, ૯૦,

૯૨, ૯૪, ૯૬, ૧૧૩, ૧૧૬,

૧૨૦, ૧૨૬, ૧૨૮, ૧૩૩-૩૪,

૧૩૭-૩૮, ૧૪૧, ૧૫૫, ૧૭૬

‘નળાખ્યાન’ (ખીજી)	૩૫-૩૬, ૫૪, ૫૭
નાકર	૩-૬, ૧૦, ૩૬, ૬૦, ૬૫, ૭૨, ૭૭
નાગર (પ્રાં.)	૨૩, ૫૪
‘નાટ્યશાસ્ત્ર’	૬૧, ૧૦૪
,, -કાર	૧૦૬
નામદેવ	૧૬
નારાયણભારતી યશવંતભારતી	
૨૧-૨૩, ૨૭, ૨૯-૩૩, ૪૧-૪૨, ૪૫-૪૯, ૫૩, ૫૫, ૫૭	
નિર્દર્શના (અવંકાર)	૧૧૬
નિરૂપણાત્મક પદો	૧૬
‘નૈપધીયચરિત’	૫૮, ૮૪, ૯૫, ૧૧૩, ૧૧૬, ૧૨૦, ૧૨૬, ૧૨૮, ૧૩૩-૩૭, ૧૩૯
—કાર	૧૩૬
‘પદ્મચરિત’	૮
પદ્મકાર	૧૫-૧૬, ૬૩, ૧૬૩, ૧૭૫
પદ-અધ	૮૩
પદો, ઊર્મિરૂપ	૧૬
,, નિરૂપણાત્મક	૧૬
પદ્યનાભ	૧૪, ૨૦
‘પદ્યપુરાણ’	૫૮, ૮૭
પરમાનંદાસ	૩૯, ૫૯, ૧૧૨
પરમાનંદ (ગુરુ)	૨૩-૨૬, ૪૫-૪૭
‘પદ્મમા શતકના પ્રા. ગુ. કાવ્યો’	૧૩-૧૪
પાટણ	૨૦-૨૩, ૨૫, ૨૭-૨૯, ૩૨, ૪૬-૪૭, ૫૦, ૫૨-૫૩, ૫૫, ૫૭-૫૮, ૮૭
પાણીપુર	૨૫, ૩૨, ૪૭
પુરુષોત્તમ (બીમનો ગુરુ)	૧૮

પુરુષોત્તમ મહાગાન	૨૨, ૨૪-૩૧, ૪૬-૪૮, ૫૦-૫૫, ૫૮
પૂર્વજાય	૧૫, ૩૧
પૌરાણિક આખ્યાનો	૧૮
પ્રબંધકાવ્યો	૧૦
‘પ્રબોધચંદ્રોદય’ (નાટક)	૨૭, ૫૬
‘પ્રબોધપ્રકાશ’	૧૪, ૨૭-૨૮, ૩૧, ૫૬-૫૮
પ્રભાસપાટણ	૪૧
પ્રસાદ (ગુરુ)	૧૨૭
‘પ્રત્યાન’ (ભાસિક)	૩૦
પ્રાકૃત (ભાષા)	૭૦-૭૧
,, (ગુજરાતી)	૮૬
‘પ્રાકૃત વ્યાકરણ’ (આ. હેમચંદ્રનું)	૭૦
‘પ્રાકૃત-સર્વસ્વ’ (માર્ક’ડેવનું)	૭૦
‘પ્રાચીન કાવ્ય’ ત્રૈમાસિક	૨૧, ૨૩
‘પ્રાચીન કાવ્યવિનોદ’	૪
‘પ્રાચીન કાવ્યસુધા’	૮૩, ૮૮
‘પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ’	૭૧, ૭૬
‘પ્રાચીન ગુર્જર ગદ્યસંગ્રહ’	૭૬
‘પ્રાચીન કાવ્યસંગ્રહ’	૧૧
પ્રેમાનંદ	૫, ૭, ૧૬, ૧૯, ૩૬, ૪૪, ૫૩, ૧૭૫
‘પ્રેમાનંદ : એક અધ્યયન’	૬૧, ૬૧, ૬૧, ૬૬, ૧૦૨
સ્વર્ગમની ટેશી	૬૧, ૬૬-૬૭
કાવ્ય	૧૧૩
,, કાવ્યો	૧૧
‘જગન્નાથન આખ્યાન’ (ઉદ્દવનું)	૪૯
જાણી	૧૧૬, ૧૪૭, ૧૪૯, ૧૫૫
‘જ્ઞાનલીલા’ (ભાગવતની)	૨૧
જીભાસ (રસ)	૧૨૦

‘બુદ્ધિપ્રેકાશ’ (માસિક)	૧૯, ૨૧, ૨૯, ૪૯, ૫૨, ૫૭
‘બૃહત્કાવ્યદોહન’	૧૫, ૩૫
વ્રજાતર્વ (કાવ્ય)	૨૩, ૩૦
બ્રહ્મપ્રિયાનંદ (ગુરુ)	૪૫-૪૭, ૫૮
બ્રીજભાષા	૨૭
ભક્તિરસ	૧૧૦, ૧૧૨, ૧૬૩
ભયાનક (રસ)	૧૦૨
ભરત (નાટ્યશાસ્ત્રકાર)	૬૧, ૧૦૭
‘ભરતેશ્વરપાદુબલિરાસ’	૧૧-૧૨, ૬૮
‘ભાગવત’ (સં.) પ: ૧૫-૧૬, ૪૦, ૯૮-૯૯, ૧૪૧, ૧૪૩, ૧૫૬, ૧૬૨, ૧૭૬	
ભારતવર્ષ	૭૦, ૧૭૬
‘ભાલણ’ (સ્વ. રા. સુ. મોદીનું)	૨૯, ૩૪, ૪૪, ૫૧-૫૨, ૫૪ ૫૭, ૫૭
‘ભાલણ અને દયારામ’	૫૭
‘ભાલણ અને વ્રજભાષા’	૫૮
‘ભાલણ, ઉદ્ભવ અને ભીમ’	૨૭, ૩૦-૩૧, ૩૪, ૩૬, ૪૪, ૪૬, ૫૦-૫૧, ૫૭
‘ભાલણ (નામની વ્યુત્પત્તિ)’	૫૪
‘ભાલણની પદ’	૫૯
ભાલણની રામભક્તિ	૪૨, ૪૫-૪૬, ૮૪, ૯૧
ભાલણનું ઘર	૫૨
વર્તન	૫૨
નો સંન્યાસ	૫૦
ભાવગીત	૧૭, ૧૬૩
ભાસ (કવિ)	૧૦, ૮૭
ભીમ ૧૪-૧૫, ૧૮, ૨૦, ૨૭-૨૮, ૩૧-૩૨, ૫૧-૫૨, ૫૫-૫૬, ૫૮, (રામાનંદી)	૪૪

ભીમજી (રામાયણવાળો)	૨૨, ૨૬, ૫૭
” વ્યાસ	૩૪
ભીમ, ભીમજી, ભીમો (ભાલણવંશજ)	૫૫-૫૬
ભીલડીસંવાદ	૧૯, ૮૨
ભોજ (રાજા)	૧૪૮
‘ભોજપ્રબંધ’	૧૪૮
બ્રાતિમાન (અર્થકાર)	૧૦૦
મજમૂદાર કુટુંબ	૫૦
મથુરાપ્રદેશ	૩૯-૪૦
‘મથુરાષ્ટક’	૩૯
મધુસૂદન	૩૪
મધુસૂદનઆશ્રમ સંન્યાસી	૫૦-૫૧
મધ્ય. ગુજ. ની ભૂમિકાઓ	૭૧-૭૩, ૭૫, ૭૭, ૭૯-૮૦, ૮૯
‘મનુસ્મૃતિ’	૭
મરાઠી (ભાષા)	૬૦
‘મહાભારત’ (સં.) પ, ૭-૮, ૧૫, ૮૪-૮૫, ૧૨૮, ૧૩૩-૩૪, ૧૩૯	
મહામહા બેગડો	૫૪
મહાકવિ, મહાકાવિ, મહારિપિ	૨૭-૩૦, ૫૨
મહાગુજરાત	૪૦
‘મહાપુરાણ’ (અપભ્રંશ)	૮
મંગળજી દેવે	૨૫, ૨૯, ૪૭-૪૮
મોતીમણી છદો	૮-૯, ૬૧, ૭૩
માધુર્ય (ગુણ)	૧૨૭
માન	૧૦૦
‘માનની પદ’	૧૭૨
‘મામંડી આખ્યાન’	૧૬, ૪૫-૪૬, ૪૮-૪૯, ૫૨, ૮૨, ૮૬-૮૭, ૮૯-૯૦
‘મામંડુ’	૧૭-૧૮
મારવાડ	૧૦, ૧૪૬

भारनाडी (लापा)	७५
भार्क डेय	७०
' भार्क डेय पुराण '	१२८-२९
' भानपिका (मिमित्र नाटक) '	१४-१५, १८
भाण्ड्य अधारो	१४-१५, १८
भीकाराम (लावण्यन शण)	२३-२४, ३२, ४२
भीरा	१७६
' भुग्धावभेव औदितक '	७६
' भुदरापुराण ' (भिदरापुराण)	२६, ४६
भुयर्	१६, ५८
' भृगी आभ्यान '	१६, ८२, ८४, ८६, ९०
भेधराज	३६
भेनाडी (लापा)	७५
भेडा	१५७, १६०
' भेदरापुराण '	२६, ४६
भेढ यातुर्वेदी	२०, २३, ०५३ २६, (निवेदी) २१-२२, ४८, ५३, ५५, ०५३ ५३, ५८, ०५३ ४५
' यशस्व ' (नाटक)	८७
यभक	११३
' युद्धकांड ' (उद्धनो)	३४, ५७
रत्नादित्य राज	२४, ३२
रत्नेश्वर	१७६
रसातलनाथ	१५७, १६३
' रामकथा ' (भाण्ड्यनी)	१५
' रामयरितमानस '	८
रामरुनकुवर	५
' रामभानयरित '	१७, १९, २१, ३५, ३७, ८१-८२, ८०-८१,

१०५, १०७, १२३-२४, १२७, १५६, १६३	
रामलडित (लावण्यनी)	४२, ४५-४६, ८४, ८५, १५६
रामवाय यु मोदी (२५)	२७-३०, ४२-४६, ४९-४२, ४४, ४६, ४८-५४, ५५-५७, ८३-८४, ८५ १०४
' रामनिनाद ' (ला०)	१७, २२, ५७, ८२, ८७-८, ९०
रामानदी स प्रदाय	४४
' रामायण ' (स)	५-१५
' रामायण ' (उद्धवतु)	२२, २६, ३४-३५, ५०-५१, ५७
" (नाकरतु)	७२
" (लावण्यतु)	१७, ८२, ८८, ९०
" (निष्कृष्टासतु)	२६
रामेश्वर (लावण्यन शण)	५४
' रामोपाभ्यान ' (स)	८
रास	५-६, १०, १४, १५, ८१
रासक	११
' रासप आभ्यापी ' (स)	अने
' लक्ष्मीदासनी ' (स)	१४५, १६२
' दुर्गागणपुरी ' (भाण्ड्यनी)	६, १५
' दुर्गाभिलीपिनाद ' (दुर्गाभिलीवरण)	६, १७, ४६, ७०, ८६, ८७, ८८, १४५
' रेतगिरि रासु '	(१०)
' रेटिया गीत '	३०
रौद्र (रस)	१०२
रौद्रानी देशी	६४
लक्ष्मीदास	१४५, १६२

‘ સંક્રાંતિ ’ (ઉદ્ધવનો)	૨૬
‘ Library Miscellany ’	૫૪
વડનગર	૫૪
વડનગરા નાગર	૨૦
વડોદરા	૫૩
વતન (ભાલણનું)	૫૨
વત્સલ (રસ)	૨૧, ૬૧, ૧૦૪-૫, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૬૩
વલણ	૩, ૧૫
વલ્લભાચાર્યજી (શ્રી) ૩૯-૪૦, ૫૯, ૧૧૨	
‘ વસંતવિવાસ ’	૧૧૪
વસ્તુપાલ	૧૦
વાડી (પ્રેમાનંદની)	૫૩
વાત્સલ્યરસ	૯૧
વિજયસેનસૂરિ	૧૦
વિમ્બલ (શૃંગાર)	૯૫-૯૬, ૯૯
વિરહગીત	૧૩, ૯૬
‘ વિરાટપર્વ ’ (નાકરનું) ૬૫, ૭૨, ૭૭	
„ (ગાવિસરિનું)	૭૪
‘ વિવાહ ’	૭-૮
વિશ્વનાથ જાની	૭, ૧૬
વિશ્વનાથ (ભાલણનું શબ્દ) ૨૫, ૪૮	
„ (સાહિત્યકર્તા)	૭, ૯
વિષ્ણુદાસ (ખલાતનો) ૫-૬, ૧૬, ૩૫	
„ (ભાલણસુત) ૨૬, ૩૩-૩૬, ૪૭, ૪૯, ૫૮, ૮૭	
„ (વૈષ્ણવ)	૧૬૦, ૧૬૩
વિસ(લ)નગરા નાગર	૨૦ ૨૧
વીરજી (દેવે)	૫૫-૫૬
વીર (રસ)	૨૧, ૬૬, ૧૦૨, ૧૦૪, ૧૧૪
વીરસિંહ	૧૩, ૧૫, ૧૮

‘ વૈષ્ણુગીત ’	૧૪૫
વૈજનાથ (ભાલણનું શબ્દ) ૨૫, ૪૮	
વ્યનિરેકાલકાર	૧૧૭-૧૯
મળભાષા ૩, ૨૩, ૨૭, ૩૬-૩૭, ૪૦-૪૧, ૫૮-૬૦, ૭૫, ૧૧૨, ૧૧૬, ૧૫૭, ૧૬૨-૩, ૧૬૫, ૧૬૭	
મળલાલ કા. શાસ્ત્રી (સ્વ) ૧૯-૨૦, ૨૩, ૫૭	
સાકંતમન	૪૨
સાલિસૂરિ	૭૪
સાંત (રસ)	૧૦૪
શિરોહી	૧૪
શિવકુંવર (ભાલણની વંશજ) ૨૫, ૪૮	
શિવદાસ	૫
શિવનાથ (ભાલણનું શબ્દ) ૨૫, ૪૮, ૫૬	
‘ શિવભીષડીસંવાદ ’ ૧૭, ૧૯, ૮૨, ૯૦, ૯૨, ૧૦૩, ૧૨૦	
શૃંગાર (રસ)	૯૨, ૯૬, ૧૭૧
„ -વિમ્બલ ૯૫-૯૬, ૯૯	
„ -સંયોગ	૯૯
‘ શ્રાદ્ધ ’	૭
શ્રીધર, અડાલજી મોદ ૧૫, ૧૮, ૮૩	
શ્રીનાથજીનું મંદિર	૪૦
શ્રીપતિ	૪૬
શ્રીપાત (ગુરુ) ૪૫-૪૬, ૫૮, ૮૮	
શ્રીમાળી ખાલણ	૨૨, ૫૫
શ્રીહર્ષ	૮૪, ૧૭૬
શ્લેષ (અવંકાર સંખ્યનો) ૧૧૫, ૧૫૪	
‘ સત્યભામાવિનાહ ’	
૭૦, ૮૬, ૯૬, ૯૨, ૧૪૫	
સદાનંદ (ગુરુ) ૨૬, ૪૫, ૪૭ (સાગર)	
‘ સપનગીત ’	૧૩

‘ સમશતી ’ (સ)	૫૯, ૧૨૮
,, (ભાનજીની)	૧૬, ૧૯, ૨૧,
૨૩, ૩૦, ૪૨, ૪૮, ૫૨, ૫૬—	
૫૭, ૮૨, ૮૪—૮૬, ૮૦, ૧૨૮—	
૨૮, ૧૪૧, ૧૭૫	
‘ સભાપર્વ ’	૪
‘ સમરાસાસુ ’	૬૩
‘ સરસ્વતીધઉન ’	૧૧—૧૨
‘ સર્વતીર્થનમસ્કાર ’	૭૬
સપ્તયાત્રી દેશી	૬૧, ૬૪, ૬૭
સળગ બધે	૮૨
સધિખ પ	૮—૧૦
સન્યાસ (ભાનજીનો)	૫૦
સયોગ (શૃંગાર)	૮૯
સાઠોઠરા નાગર	૨૦
‘ સાવિત્રીપાખ્યાન ’	૮
‘ સાહિત્યર્ધજી ’	૭, ૯, ૧૦૪
સાકળી પ્રકાર	૧૫, ૧૧૩
સિદ્ધનાથ (ભાનજીન શજ)	૨૫, ૪૮
સિદ્ધપુર	૧૪—૧૫, ૨૭, ૩૯
‘ સીતાહરજી ’	૧૩
‘ સુદામાચરિત ’ (સ)	૧૬
,,	૧૬
સુરત	૫૪
‘ સુરગાભિધાનનેમિ કાગ ’	૧૧
સુરદાસ ૩, ૩૭—૩૮, ૪૧, ૫૯,	
૧૧૨, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૬૭, ૧૭૪	
‘ સુરસાગર ’	૬૮
મેખમુ દરસરિ	૭૬
સોરઠો	૮, ૧૦

સોરઠાની દેશી	૬૧, ૬૭
સૌરાષ્ટ્ર	૧૧૦
સ્વભાવોક્તિ (અનકાર)	૧૧૦
હરગોવિંદદાસદા કાટાવાળા	૨૦—૨૨,
૨૯, ૩૫, ૪૦, ૫૭	
હરગોવિંદ (ભાનજીનો પુત્રીન શજ)	
૨૫, ૪૮, ૫૫	
‘ હરસવાદ ’	૧૭, ૧૯, ૮૨—૮૪
જીઓ ‘ શિનભીનડીસવાદ ’	
હરિગીતની દેશી	૧૨, ૬૧—૬૨
હરિદાસ વાગદ	૭, ૧૬
‘ હરિલીનાપોડશકના ’	૧૪, ૨૦,
૨૭—૨૯, ૩૧, ૫૫—૫૭, ૧૪૧	
‘ હરિવંશ ’	૫—૭
‘ હરિશ્વરાખ્યાન (નાકરતુ)	૭૨
હરિહર મહાદેવ ૨૧, ૨૭, ૪૭, ૫૦, ૫૨	
હરિ હર્ષદ મુન (રવ)	૧૯—૨૭,
૨૨, ૫૭	
હરીમાર્ધ	૫૫
‘ હર્ષચરિત ’	૧૪૭, ૧૪૮
હર્ષવર્ધન (સમ્રાટ)	૧૪૯
‘ હાલિસિ ’	૧૩
‘ હાર ’ ૧૬; ૦ પ્રસંગ ’ ૪૪, =	
માગા ’ ૪૬, ૫૬, = સમેના	
૫૬ ને હારમાળા ’ ૪૬	
હાસ્ય (રસ)	૮૩, ૮૪, ૧૦૧
હિંદી (ભાના)	૭૫
‘ ફડી ’	૭—૧૬
હેમચંદ્ર (આ)	૮—૯, ૭૦
હિંદાવાદ (દક્ષિણ)	૨૩—૨૪, ૩૨

સંદર્ભ ગ્રંથોની સૂચિ

૧. જૂદકાવ્યદોહન (મુંબઈ)
ભાગ ૧ થી ૮
૨. પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિકનાં અંક
૩. પ્રાચીન કાવ્યમાળાનાં પુસ્તક
૩. પ્રાચીન કાવ્યવિનોદ
સં. જ. વિ. રાજાજી
૪. પ્રાચીન કાવ્યમુદ્રા —સં. "
૫. આપણા કવિઓ ખંડ ૧ લો
—કે. કા. શાસ્ત્રી
૬. વિરાટપર્વ (નાકરતુ) —સં. "
૭. બુદ્ધવાહન આખ્યાન-ઉદ્ભવતું
(ગુ. વિ. સ. હ. સિ. પુ.)
૮. રામાયણ ઉદ્ભવતું —સં. હ.
ગો. કાંટાવાળા
૯. પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ
—સં. સ્વ. ચિ. ડા. દત્તાત્રય
૧૦. પંદરમા સતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર
કાવ્ય —સં. સ્વ. કે. હ. ધ્રુવ
૧૧. કવિચરિત ભાગ ૧-૨
—કે. કા. શાસ્ત્રી
૧૨. કાદંબરી —સં. "
૧૩. કર્તીનસંગ્રહ —સં. લ. જ.
દેસાઈ, અમદાવાદ
૧૪. 'ગુજરાતી' દીપેશ્વરવાંક ૧૯૩૧
૧૫. ગુજરાતી સાહિત્યતું રેખાદર્શન,
ખંડ ૧ લો —કે. કા. શાસ્ત્રી
૧૬. હંદોતુશાસન —આ.-હેમચંદ્રતું
૧૭. જ્ઞાનધર આખ્યાન —સં. સ્વ.
રા. સુ. મોદી
૧૮. દશમસ્કંધ —ભાલજીકૃત —સં.
(સ્વ.) હ. ગો. કાંટાવાળા

- દશમ સ્કંધ (ગુ. વિ. સભા હ. સિ.)
૧૯. નવચંપૂ-ત્રિવિક્રમ ભટ્ટતું—
નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ
૨૦. બે નળાખ્યાન
—સં. સ્વ. રા. સુ. મોદી
૨૧. નેપથીય ચરિત-મહાકાવ્ય
નિર્ણયસાગર પ્રેસ-મુંબઈ
૨૨. 'પ્રસ્થાન' માસિક સં. ૧૯૮૭ જેઠ
૨૩. પ્રાચીન ગુજ. ગદ્યસંદર્ભ
—સં. મુનિ શ્રીગિરિવિજયજી
૨૪. પ્રેમાનંદ એક અધ્યયન
—કે. કા. શાસ્ત્રી
૨૫. 'બુદ્ધિપ્રકાશ' માસિક (ઈ. સ.
૧૮૮૫) અને (ઈ. સ. ૨૯૨૭)
૨૬. ભરતેશ્વર બાલુબલિરાસ
—સં. મુનિ શ્રીગિરિવિજયજી
૨૭. ભાલજી —સં. સ્વ. રા. સુ. મોદી
૨૮. ભાલજી-ઉદ્ભવ અને ભીમ "
૨૯. મહાસારત-દનપર્વ (ભા. રિ.
ઈ.-પૂનાની આવૃત્તિ)
૩૦. ભાલજીનાં પદ —સં. જેઠાલાલ
ના. ત્રિવેદી
૩૧. Library Miscellany—
Baroda Vol. ૩
૩૨. Gujarat and its Lite-
rature (1st edition)
K. M. Munshi
૩૩. 'પ્રાચીન કાવ્ય' માસિક
(નડિયાદતું જૂનું)
૩૪. સાહિત્યદર્પણ(સં.)—વિશ્વનાથ
(નિર્ણયસાગર પ્રેસ-મુંબઈ)
૩૫. સંશોધનને માર્ગે—કે. કા. શાસ્ત્રી

‘પ્રાચીન ગુજર્ અન્થમાલા’ના પ્રથમ પ્રકાશન વિષે કેટલાક અભિપ્રાયો

Shri G. V. Maslankar (Speaker, Indian Parliament; President, Gujarat Vidya Sabha, Ahmedabad)—“It was a new thing to me to know that our old literature has a number of works in prose. Then there are a couple of points which I appreciate very much. The first is that the book is printed in Devanagari script. The other point is the gradual compilation of a vocabulary consisting of words of special importance. It is essential to have such a vocabulary for the study of our old literature.”

Dr. Suniti Kumar Chatterji (Emeritus Professor of Comparative Philology, University of Calcutta; Chairman, West Bengal Legislative Council)—“I congratulate you on the very fine piece of work which you have brought under the auspices of the University of Baroda. This is a very auspicious start. The book, because of both its language and subject-matter has very great interest for all the students of Indian linguistics and philosophy as well as general culture; and the editing has been done in a very fine scholarly style, and on the top of that, the printing and the get-up are excellent. It was a very good idea to print the introduction and everything in Gujarati in the Devanagari character. Your work is a valuable addition to the mass of texts in early Gujarati which has been made already available by other scholars. The University of Baroda can be most heartily felicitated for inaugurating the series of *Prūcīna Gurjara Granthamālā*, which I feel perfectly confident, will become a very honoured series among the various well-known series of texts published by different institutions of India.

Dr. R. L. Turner (Director, School of Oriental and African

Studies, London University)—“ I have now been very carefully through your Shashṭishataka Parkarana and I should like to take this further opportunity of saying how much I appreciate the additions you have made and how useful this type of work will be for elucidating the history of the modern Indo-Aryan Languages. I have found the vocabulary in particular of the greatest use for my work for the Comparative Dictionary of Indo-Aryan. I would like to congratulate you on so successfully initiating this series of old Gujarati texts.”

Professor Alfred Master (Retired Professor of Indian Philology, School of Oriental and African Studies, London University)—“ The edition as the part of a planned series is very welcome, as the number of critical texts in old Gujarati published is still very small, considering the vast amount of manuscripts extant. As it is still necessary to emphasise the linguistic rather than the literary significance of old Gujarati texts, the publication of a manuscript of Somasundarasūri's commentary written only fourteen years after his death is of particular importance. The book is well-planned, clearly printed and well-bound so that it is a pleasure to the student to handle and read.”

Professor G. H. Bhatt (Director, Oriental Institute, Baroda; in the *Journal of the Oriental Institute*, Vol. II, p. 405)—“ We congratulate Dr. Sandesara on his excellent edition, and we are sure, the new series under his able guidance will, in course of time, supply the necessary sources of a Gujarati Dictionary to be prepared on historical principles—a long-felt desideratum.”

Dr. A. N. Upadhye (Rajaram College, Kolhapur; President, Prākṛit and Jainism section, 11th All India Oriental Conference)—“ The introduction gives useful material, and the text of the *Bālānubodhas* is very well presented.....I am sure, you will bring out many such books which would give us a connected account of the development of Apabhraṃśa prose.”

Dr. J. Filliozat (Professor of Sanskrit, College de France; in *Journal Asiatique*, no. 2 of 1953)—

“ Premir volume d'une Prācīna Gurjar Granthamālā “Serie d'ouvrages anciens du Gujarāt,” publiée a' Baroda par L' Université' Mahārāja Sayājī Rao, avec une pre'face en gujarātī per Mmē. Hamsa Mheta, Vice Chancellor.....L' e'dition est tie's soigneuse et tre's bien pre'senta'e..... ” (First volume of Prācīna Gurjar Granthamālā 'series of ancient work of Gujarat' published at Baroda by the Msharaja Sayajirao University, with a preface in Gujarati by Mrs. Hansa Mehta, Vice-Chancellor... The edition is very careful and very well presented...)

શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી (ગવર્નર, ઉત્તર પ્રદેશ; પ્રમુખ, ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ)—“ તમે તો ખૂબ કામ કરી રહ્યા છો; અને પ્રાચીન ગુર્જર, અન્યમાત્રા ધણી જ ઉપયોગી થશે. તમારા પ્રયત્નોને સફળતા ધન્યું છું. ”

શ્રી. હરસિદ્ધસાઈ દિવેદિયા (વાઇસ-ચાન્સેલર, ગુજરાત યુનિવર્સિટી)—“ ભાપા તેમ જ વિવેચન બન્નેની દૃષ્ટિએ પુસ્તક મૂલ્યવાન છે અને તમારા વિવેચન અને વિદ્વતાપૂર્ણ શબ્દકોશથી તે વધારે મૂલ્યવાન બન્યું છે. ”

શ્રી. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી (વાઇસ-ચાન્સેલર, શેઠ ના. દા. ઠા. મહિલા વિદ્યાપીઠ)—“ સાધારણ રીતે એવી માન્યતા પ્રસરી ગયેલી કે જૂના ગુજરાતીમાં ગદ્ય હતું જ નહિ.....આ સંશોધન, ને તે પણ શાસ્ત્રીય રીતે કરીને તમે આપણા સાહિત્યની પરંપરા પર નવો જ પ્રકાશ પાડ્યો છે. ”

વિખ્યાત વિવેચક પ્રો. રામનારાયણ વિધિનાથ પાઠક—“ વાંચતાં સંપૂર્ણ સંતોષ થયો. તમે જે ઉદ્દેશથી અન્યમાત્રા શરૂ કરી તેને સિદ્ધ કરવા બધી રીતે ઉપયોગી નીવડે તેવી સંપાદનપદ્ધતિ યોજી છે. આ પુસ્તક હવે પછી પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાના પુસ્તકસંપાદનનો એક સારો નમૂનો થઈ પડશે. મુદ્રણ ચોખ્ખું અને મૂળ પાઠ અને બાલાવબોધ સ્પષ્ટ જુદા તરી આવે એવી રીતે કરેલું છે તે યોગ્ય જ કહ્યું છે. અતે આપેલો શબ્દકોશ ભવિષ્યમાં ગુજરાતી ભાષાનો પૂર્ણ કોશ કરવો હશે ત્યારે પૂરો ઉપયોગી થશે. ”

પ્રો. રસિકલાલ જોષીલાલ ખરીખ (અધ્યક્ષ, બો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન, ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ)—“ મહારાજ સંપાદન

રાવ વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપી મુંબઈ રાજ્યે યુનિવર્સિટીના સાચા અર્થમાં—
 ‘ગુરુશિષ્યમંડલ’ ના અર્થમાં—વિદ્યાકીય સરચાનો અખતરો આદર્યો છે. આ
 યુનિવર્સિટી અનેક વિદ્યાશાખાઓ વિકસાવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમાં તેનો
 પ્રશંસનીય અને સૌથી વધારે આવશ્યક પ્રયત્ન ગુજરાતી વિદ્યાવિભાગ ખોલ-
 વાનો છે. સદ્ભાગ્યે આ વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે ડૉ. સંડેસરા જેવા કૃતપરિશ્રમ
 સંશોધનકુશલ વિદ્વાનની નિમણૂક થઈ છે. ડૉ. સંડેસરાએ પ્રાચીન ગુર્જર
 ગ્રંથમાલાની યોજના કરી તેના પહેલા ગ્રંથ તરીકે નેમિચંદ્ર લંડારી-વિરચિત
 ‘પદ્ધિશતક પ્રકરણ’ અને તેના ત્રણ બાહ્યવર્ગોધોતું સંપાદન કરી પ્રકાશન
 કર્યું છે તે તેમની કાર્યપરાયણતા અને સંશોધનદક્ષતા વ્યક્ત કરે છે.

ગુજરાતી ભાષાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણવા માટે તેનાં વિકાસ અને
 ધરતરને જાણવાં જરૂરી છે. સુનીતિકુમાર ચાતુર્જ્યાએ બંગાળી ભાષાનું અને
 દેવનાગરી ભાષાશાસ્ત્રી સદ્ગત પ્લેકે મરાઠી ભાષાનું જે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ નિરૂપણ
 કર્યું છે તેવું ગુજરાતીનું થવું હજી બાકી છે. અંગ્રેજી ભાષાનો જેવો શબ્દકોશ
 ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી તરફથી બહાર પડ્યો છે તેવો ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દ-
 કોશ સંશોધકોની પ્રતીક્ષા કરે છે. પણ આ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરાય તે પહેલાં
 કાલક્રમમાં પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની કૃતિઓનું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સંશોધન
 અને પ્રકાશન બહોળા પ્રમાણમાં થવું જરૂરી છે. આ જરૂરિયાતને લક્ષ્ય કરી
 ડૉ. સંડેસરાએ આ ગ્રંથમાલાની યોજના અને આ ગ્રંથનું સંપાદન કર્યાં છે
 તે શાસ્ત્રીયતાના સાચા માર્ગે જાય છે એવો મારો અભિપ્રાય છે.....

મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલયના, ગુર્જર ગ્રંથમાલાના આ પહેલા
 પ્રકાશનને આવકાર આપતાં અને તેના સંપાદકને ધન્યવાદ આપતાં મને
 આનંદ થાય છે. આવી ગ્રંથમાલાને આવકાર આપવા માટે ગુજરાતી ભાષાના
 અભ્યાસીઓ વાઇસ-ચાન્સેલર શ્રીમતી હંસાબહેનને અભિનંદન આપશે.”

વિખ્યાત સાહિત્યકાર શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ (‘સયાજી-
 વિજય’ તા. ૨૯મી માર્ચ ૧૯૫૩ ના અંકમાં)—“વડોદરા રાજ્યની
 ‘પ્રાચીન કાવ્યમાળા’ ની શ્રેણીની યાદ આપતી અને એ શ્રેણીના કાર્યઉદ્દેશને
 વિસ્તાર આપતી ‘પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રંથમાલા’ ના પહેલા ગ્રંથ તરીકે પ્રસિદ્ધ
 થયેલું ‘પદ્ધિશતક પ્રકરણ’ સંપાદનકારનો એક યશસ્વી નમૂનો બની રહ્યું છે.”

પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી (અધ્યક્ષ, શ્રી. સુનીલાવ ગાંધી વિદ્યા-
 ભવન, એમ. ટી. બી. કોલેજ, સુરત)—સંપાદનની સમગ્ર પદ્ધતિ નમૂને-

તાર છે. ગ્રન્થોના દેખાવ આકર્ષક છે, તેનું સંપાદન પ્રશંસાપાત્ર છે; અને તેનું નાતપર્થ સદ્ગુણિ અને સદ્ધર્મના શોધકને ઉપયોગી નીતરે તેમ છે. ”

પ્રો. અનંતરાય મ. રાવળ (ગુજરાત કોલેજ, અમદાવાદ)—“આપણી ભાષાના અભ્યાસીઓને ભાષાવિકાસના ઇતિહાસમાં ખૂટતા અકાશ પૂરા પાડતી તેમ જ સાહિત્યના અભ્યાસીઓને અભ્યાસ અને વિવેચન માટે નવા ભંડાર સંપાદવતી પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિઓનું પ્રકાશન આ પુસ્તકથી પ્રારંભતી, તમારા વિશ્વવિદ્યાલયની ‘પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રન્થમાલા’ ગુજરાતી સાહિત્યની મોટી મેળા કરશે. ”

પ્રો. ડાહરરાય માંકડ (આચાર્ય, દરબાર ગોપાળદાસ મહાવિદ્યાલય, અવિયાખાડા)—“યુનિવર્સિટીને યોગ્ય એ પ્રકાશન છે. આપણા પ્રાચીન ગદ્યના અભ્યાસમાં એ ઘણું ઉપયોગી નીતરશે, એમાં શંકા નથી. સસ્કૃતની પેઠે જૂની ગુજરાતીમાં પણ આવી નિરચયુક્તિ હતી તે પણ આ પ્રકાશનથી સ્પષ્ટ થાય છે. ”

પ્રો. ગૌરીપ્રસાદ ત્રુ. ઝાલા (મેન્ટ એવિયર્સ કોલેજ, મુબઇ)—“પ્રસ્તાવના અને શબ્દકોશ બંનેમાં તમારી લાક્ષણિકતા-વિદ્વત્તાની, વિચારની અને ગૈરીની—અંકાર છે. અભિનન્દન અને ‘ગ્રન્થમાલા’ ને શુભેચ્છા ! ”

ડૉ. વાસુદેવ શરણ અગ્રવાલ (કોલેજ ઓફ ઇન્ડોલોજી, વનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી)—“નેમિચન્દ્ર મંડારી-વિરચિત ‘પટિશતક’ ગ્રન્થ કો ત્રીન વાલાવગોષ ટીકાઓ કે સાથ પ્રકાશિત દેશ કર અત્યન્ત પ્રસન્નતા હુઈ. આપને મહાદા વિશ્વવિદ્યાલય સે પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રન્થમાલા કા સંપાદન આરમ્મ કર કે અપને લિયે ઉત્તમ કાર્ય કા સૂત્રપાત કિયા હૈ. ગુજરાતી ભાષા મેં જૈસા આપને ભૂમિકા મેં લિખા હૈ. ઇતના અધિક પ્રાચીન માહિત્ય મલક ગયા હૈ. જિતના અન્ય કિસી પ્રાદેશિક ભાષા મેં નહીં. ગુજરાતી કા યહ સાહિત્ય ગુજરાતી કે લિયે હી નહીં, હિન્દી કી પ્રાચીન વ્યુત્પત્તિયો કે લિયે મી અનમોલ હૈ. શબ્દનિરુક્તિ કી જો સમસ્યા ગુજરાતી કે લિયે હૈ, વહી હિન્દી કે લિયે હૈ, વહી બંગલા ઓર મરાઠી, પંજાબી કે લિયે મી હૈ. અસમ ઓર

उड़िया भाषा के लिये भी अपभ्रंशजन्य शब्दों की व्युत्पत्ति की सामग्री प्राचीन भाषा साहित्य में से उपलब्ध हो सकेगी। मेरी दृष्टि से ११वीं शती से १५-१६ वीं शती तक का साहित्य संस्कृत परिवार की भाषाओं के लिये एक जैसा उपयोगी है। इस गुजराती 'षष्टिशतक' में कितने ही हिन्दी शब्दों की व्युत्पत्ति मुझे मिल रही है। इस ग्रन्थ से मेरा परिचय कराने के लिये आप का कृतज्ञ हूँ।”

પ્રાચીન ગુજ્જર ગ્રંથમાલાનાં પ્રકાશનો

૧. નેમિચન્દ્ર ભંડારી-નિરચિત પદ્મિશતક પ્રકરણ—ત્રણ બ્રાહ્મવર્ણોધ સહિત. એક જ પ્રાકૃત પ્રકરણઅન્યના પંદરમા-ઓળખા શતક આસપાસ થયેલા ત્રણ જૂના ગુજરાતી ગદ્યાનુવાદો : પ્રસ્તાવના, પરિચિત્રો અને શબ્દકોશ સહિત. સંપાદક : ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા. પૃ. ૩૦+૧૯૩. મૂલ્ય પાંચ રૂપિયા.

૨. મહીરાજકૃત નલ-દ્વંદ્વંતી રાસ—સં. ૧૬૪૧માં કર્તાના હસ્તાક્ષરોમાં લખાયેલી પ્રતિ અનુસાર. સંપાદક : ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા. પૃ. ૨૪ + ૧૭૪. મૂલ્ય સનાચાર રૂપિયા.

૩. પ્રાચીન કાગુ-સંગ્રહ—નિકમના ચૌદમાથી અઠારમા શતક સુધી રચાયેલાં આઝીસ કાગુ-કાવ્યોનો સમુચ્ચય; પ્રતિપરિચય અને કૃતિપરિચય, કાગુવિષયક અભ્યાસલેખ અને શબ્દકોશ સહિત. સંપાદક : ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા અને શ્રી. સોમાભાઈ પારેખ.

૪. વર્ણુક-સમુચ્ચય, ભાગ ૧—સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક ઇતિહાસ માટે મહત્વના પદ્યાનુકારી ગદ્ય-વર્ણુકોનો સમુચ્ચય, ભાગ ૧—મૂલ પાક. સંપાદક : ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા. પૃ. ૭૨+૨૬૦. મૂલ્ય સાડાઆઠ રૂપિયા ભાગ ૧.

૫. ભાલજીકૃત નલાભ્યાન—મધ્યકાલીન ગુજરાતીનાં લક્ષણો જાળવતી શ્રદ્ધેય પ્રતિ અનુસાર પુનઃસંપાદન; પ્રસ્તાવના અને શબ્દકોશ સહિત. સંપાદક : પ્રો. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી. પૃ. ૭૬+૧૭૬. મૂલ્ય આઠ રૂપિયા.

૬. ઉદયભાનુકૃત વિક્રમચરિત્ર રાસ—નિકમનિષયક વાર્તાચક્રમાં મહત્વના અંકોડાગ્રપ, મધ્યકાલીન ગુજરાતીની એક પદ્યવારતા. સંપાદક : સ્વ. પ્રો. બલનંતરાય ક. ઠાકર. પૃ. ૨૬+૬૮. મૂલ્ય બે રૂપિયા.

૭. ભાલજી : એક અધ્યયન—ભાલજીના જીવન અને કવનની, ઐતિહાસિક તેમ જ ભાષા-સાહિત્યવિષયક સાંગોપાંગ સમીક્ષા. લેખક : પ્રો. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી.

પ્રાપ્તિસ્થાન—પ્રાચ્ય વિદ્યામન્દિર, વડોદરા

પછીનાં પ્રકાશનો

૮ વર્ણક—સમુચ્ચય, ભાગ ૨—સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક અધ્યયન તથા શબ્દસૂચિઓ.

૯. નરહરિકૃત જ્ઞાનગીતા—અખાના ૪૬ સમદાવીનતુ વેદાન્તપ્રિયક કાવ્ય; સત-કવિઓની પરપરાના અભ્યાસ સહિત.

૧૦. વસ્તાકૃત વસ્તુગીતા—વેદાન્તી દર્શિની એક સુંદર કાવ્યરચના

૧૧. પ્રાચીન પદ-સંગ્રહ—સત કવિઓનાં કાવ્યશુભુકત પદોનો સંગ્રહ.

૧૨. યશોધરકૃત 'પંચાખ્યાન—એક બ્રાહ્મણ વિદ્વાને ૧૬મા સૈકામાં કરેલો 'પચત્ર'નો ગદ્યાનુવાદ

૧૩. બિહલેણુ-પંચાશિકા—સુપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત શૃંગારકાવ્યના જૂના ગુજરાતી ગદ્ય અને પદ્ય-અનુવાદો.

૧૪. વ્યાજ્ઞક્ય નીતિશાસ્ત્ર—સંસ્કૃત નીતિગ્રન્થના જૂના ગુજરાતી ગદ્યાનુવાદો.

૧૫. રતનચૂડ રાસ—સં. ૧૫૧૦માં રચાયેલ એક વિશિષ્ટ કથાકાવ્ય

૧૬. મધયયન્કૃત સિંહાસનખત્રીસી—સ. ૧૫૧૯માં રચાયેલી, સિંબાન પ્રિયેની સૌથી જૂની ઉપન્યસ ગુજરાતી કૃતિ, સિંબાન-પ્રિયક વાર્તાચક્રના નુવતારક અભ્યાસ સહિત

આ ઉપરાંત પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની બીજી કેટલીક વિશિષ્ટ કૃતિઓના સંપાદનની આયોજના થઈ રહી છે